

# ЗАКЕРЗОННЯ

СПОМИНИ ВОЯКІВ УПА

3

# ЗАКЕРЗОННЯ

Серія підпільних мемуарів  
за редакцією *Богдана Гука*

Варшава 1997

*Спонсором видання III тому «Закерзоння»  
є Об'єднання Українців в Америці,  
Відділ в Пассейку*

*Видавництво «Тирса» та упорядник висловлюють  
щиросердечну подяку за підтримку  
усім, хто допоміг у появі цієї книжки*

# **ЗАКЕРЗОННЯ**

**Спомини вояків УПА**

ТОМ III

**Підготував *Богдан Гук***

Видавництво «Тирса»  
Т-во з обмеженою відповідальністю

Редакція:  
*Богдан Гук*

Коректа та показники:  
*Стефанія Лайкош, Катерина Сень*

© Copyright by Bogdan Huk  
© Copyright by „Tyrsa” Sp. z o.o., Warszawa 1997

ISBN 83-906203-3-2

Wydawca: „Tyrsa” Sp. z o.o.  
03-614 Warszawa, ul. Kościeliska 7  
tel. (0-22) 679-95-47, fax 679-96-95

Fotoskład: „Tyrsa” Sp. z o.o.

Druk: „Koldruk”, Warszawa, ul. Lisia 20

## Від упорядника

До III тому серії *Закерзоння* ввійшли два спомини: Івана Молодія – «Косара» та Федора Куцого – «Прута». Між ними багато різниць, та хтозна чи не більше спільного.

«Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе» **Івана Молодія** – це українська повстанська одісея XX сторіччя з всіма притаманними їй ознаками: відходом з рідного дому в збройний похід – безконечними роками війни – вертанням до батьківського порога – відходом від нього в нову дорогу. Вкрадається лишень одна різниця: герой цієї мандрівки, вернувшись у свою Батьківщину, не може знайти свого дому, ніхто його не чекає, бо цього дому й рідні не судилося йому застати в живих.

Спогад **Федора Куцого** не охоплює такої широкої часової та територіяльної відстані, як його співбрата у цій книзі, проте й він відбув свою не менш пристрасно небезпечну мандрівку повстанським шляхом. Саме певна пристрась єднає ці дві особи й ці дві розповіді: це пристрась найсправжнішого й чисто особистого служіння Україні. Читач незабаром легко зможе сам переконатися, що III том *Закерзоння* – це том двох збунтованих, які, однак, ніколи не сумнівалися й не бунтувалися проти одного: «Здобудеш Українську Державу або впадеш у боротьбі за Неї».

Богдан Гук



## **Іван Молодй – «Косар»**

*Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе*

### *Частина перша*

#### **Над Сяном**

Широкою долиною правобережного Сяну аж по польські міста Нісько й Сталеву Волю від незапам'ятних часів простягалися села, засновані й залюднені русинами-українцями. До 1918 року ці землі були поділені між двома державами. На північ від села Курилівки належали до Росії, на південь від неї – до Австро-Угорщини. Далі, російсько-австрійська границя йшла від Сяну на схід, через Курилівку-Кульно до річки Солокії. Як у 1918 році виникла польська держава, ці всі землі ввійшли в її склад. Не стало державного поділу біля Курилівки, а настав лиш воевідський тому, що давніші російські села рахувалися за Люблинським воевідством, натомість австрійські були на терені Львівського. Незмінним залишився тільки віросповідний поділ українсько-русинської людности. На півночі жили православні, на півдні – греко-католики.



Моє рідне село Пискоровичі лежало на терені Ярославського повіту, одного з повітів Львівського воєводства. Цей повіт починався якраз у Пискоровичах й охоплював села на правому березі Сяну аж по колишню міждержавну границю на сході. Границя між повітами Ярославським і Білгорайським пролягала помежи селом Майданом Сінявським і містечком Тарногородом, де починалася православна Холмщина. Пискоровичі, Дубровиця, Теплиці, Добра, Рудка, Вилева, Дибків, містечко Сінява та цілий ряд присілків – усі вони були заселені українцями, хоч у кожному жили також невеликими жменьками польські родини, у кожному було також кілька жидівських сімей. На тому боці Сяну українців майже не було, жили невеликою кількістю в містечку Лежайську, селах Дубні й Старому Місті.

Пискоровичі лежали на правому березі Сяну між Сінявою й лівобережним Лежайськом, десь 30 кілометрів на північний захід від Ярослава. Назва села пішла, мабуть, від риби пискора. У старі часи кишіли ним всі потоки й річки, включно з найбільшою. У сусідніх селах Дубровиці, Вужанній, Теплицях було багато людей на прізвище Пискір, проте в самих Пискоровичах такого прізвища ніколи ніхто не запам'ятав. Не залишилося жадної хроніки чи якихось записів про історію села. Пожежа старої дерев'яної церкви у 1812 році, де могли бути якісь записи, знищила як її, так і всі документи. Усі мешканці нашого села уважали, проте, що назва пішла від самої риби, а не від людини з риб'ячим ім'ям.

Майже 500 господарств простягалося на три кілометри при одній битій дорозі. Жило обабіч неї десь три з половиною тисячі людей, працюючи на 3100 моргах землі, лук, пасовищ та лісів. Беручи від Сіняви Пискоровичі мали присілки Пігани, заселені наполовину поляками, Борки, 10 хат майже виключно польські, Палюхи, на горі, серед лісу, з самими українцями, Халупки, де понад 100 хат заселявали майже виключно українці, тзв. Кошари, створені з колишнього маєтку Чарторійських<sup>1</sup> купленого потім

---

<sup>1</sup> Чарторійські – княжий рід українсько-польського походження. Найстарший з роду, Василь Чарторійський володів Чарторійськом на Волині наприкінці XIV століття. Після Люблинської унії 1569 року отримали важливі становища в адмініс-

в частині бувшим економом Кульпою, досі аж по Вигнанку тяглося саме село понад безіменною річкою, відтак Молині на 50 номерів, Лисоха, де жили три жиди й один українець з родинами, нарешті була Вигнанка на десь 15 номерів. Усе це разом становило одну сільську громаду Пискоровичі, інакше кажучи: відвічне українське село над Сяном.

У самому селі, без присілків, жило понад дві тисячі мешканців у 320 господарствах. За моєї пам'яті на цю кількість припадало кілька польських родин: дві Тарнавських, дві або три Котлярів, Братки, Гардлепи, Отремби, Мазури Коваляні (мішані). Усі вони були зайшли з польських теренів, з-за Сяну, Тарновський котрийсь навіть казав мені звідки прийшов їх рід, проте не запам'яталося мені. На Вигнанці жили три родини Ковальчиків, на Халупках Антош, Котляри. Молині не мали ні одної польської родини. Усі вони не говорили польською мовою між собою навіть на вулиці, де-не-де розмовляли нею у своїх хатах. Розмовляли поляки українським говором Посяння не тому, що боялися, але тому, що переходили на мову більшости, що було досить природне. Тільки при сварці частіше «порозумівалися» вже польською мовою, живаючи відомих собі слів, які чомусь інколи перебирали й наші люди, але рідко.

Жидів проживало в нас сім родин. На Вигнанці одна, у самому селі Гецель Самбанк, давній адміністратор маєтку в Теплицях, Ротенберг Ішко, тзв. domokązca, дуже бідний, Мейльріх Майор, також бідачина, два Сальдбанки, Мошко та Хаїм, мали десь по два морги землі й жили з неї, поганяючи, як і інші люди в селі, коня за плугом, а лиш час від часу, щоб гешефту не забути, перепродавали якесь теля чи що. Усі жиди трималися старих звичаїв, хоч молодь уже трохи повстримувалася.

Пискоровицька околиця мала свої місця, стежки, поля. Наприклад, між селом і Халупками була Копанка, коло неї було поле Під Святим, далі було На Засвяттю, Загуменя, Перебій, тобто місце,

---

трації й придбали величезні угіддя на Волині та в Галичині. Князь Олександр Август (1697-1782) одружився з Марією Сенявською й отримав величезний маєток згаслого роду Сенявських.



*Сян біля Пискорович*

яке залишилося від старого русла Сяну; Уйстя було ж місцем, де Вислік вливався у Сян, три кілометри від села; Переспа – місце, де Сян колись перервався через поля; Загоня, Болотце – не знати від чого мали назви. Святе йшло від того, що колись там – при зливі двох річок – стояла церква, давно-давно вона завалилася, а на її місці зробилася глибока яма. Принаймні так казали люди. Фільварські землі звалися Стубенець, якого після парцеляції купив українець Щекот. Найцікавішим місцем села була Гірка – колись справжній острів на Сяні, бо річка в давнину гуляла собі з 10-15 кілометрів від одного русла до другого, пробивала інші, а часом творила острови. Острів був між Молинями й селом, мав десь п'ять гектарів, виділявся як пагорб на вимитій річкою рівнині. Було на ньому може ще й старослов'янське кладовище, я сам вигрібав з нього горшки з попелом. На Острові хоронили також і потім. Як у 1912 році була в нас холера, тих, кого забрала, хоронили саме там. Помер тоді, між іншим, мій брат. Верхом Гірки йшла дорога з Пискорович на Молині. Частина давнього острова була орана, давала вона також добрий пісок людям на будови. А найстаршим

місцем у Пискоровичах було тзв. Старе Село, недалеко від Сяну, там колись хтось побудував перші хати пізнішого села.

Між Пискоровичами й сусідніми селами відносини були досить напружені, інколи й ворожі. Наприклад, з Жуховом ворожнеча пішла за пасовища. Пискоровицькі громадські пасовиська, 900 моргів, були аж під Сінявою. Хто пожене корови 5-6 кілометрів, коли жухівське пасовисько ближче? Доходило навіть до стрілянини з обрізків між пастухами. Нікого не вбили, але полякати полякали. Зброї було досить, ще з першої війни. З іншим сусіднім селом, Теплицями, до поважніших суперечок не доходило. Тепличани жили собі старим сільським життям, їхній світ починався й кінчався на Теплицях (про Пискоровичі такого не скажеш). «З хлопа мене ніхто не скине» – казали тепличани, твердолобі самолюби, пани на своїх бідняцьких господарствах. Коло Жухова було польське село Віравиці, потім воно трагічно вписалося в історію цих земель, організуючи напади на наші та й польські села. Не любили їх як поляки, так і українці, називали татарами, видно, були про це якісь перекази. Як треба було йти до Лежайська, а переходити доводилося якраз через Віравиці, люди мусили йти по двох-трьох та ще й зі зброєю в кишенях. Віравичани стояли на мості через Сян, чекали хто буде йти, аби взяти «на своє». На лівому березі Сяну було Дубно, культурне українське село, з «Просвітою»<sup>2</sup>, усякими гуртками. Люди жили там знову трохи відмінні від наших, мали дивні, неукраїнські прізвища, наприклад Щерингера, розмовляли трохи іншою говіркою, затягаючи на «е», наприклад: не казали виступив, а виступев. Зате з пискоровичанами жили дубенці добре, одружувалися, відвідувалися. У Дубні костела не було, стояла лиш церква, поляки жили тільки на присілку Гродзіск-Халупки. Далі на північ лежав Лежайськ. Південна частина містечка була українська, з церквою і «Просвітою», тамтешні українці вже не знали рідної мови, розмовляли польською. За Лежайськом був ще малий

---

<sup>2</sup> «Просвіта» – засноване у Львові 1868 року А. Вахнянином громадське товариство, що ставило собі метою поширення освіти й української національної свідомості серед народу. До 1939 року було одним з наймасовіших громадських товариств в Галичині, видавало свою пресу й книжки.

український присілок Підвільшина, а за ним Старе Місто, там церква наша, багато татарських прізвищ. Українці в Лежайську трохи заворушилися за німців. Може й заскоро, наприклад, стару вулицю Змулиська змінили на Хмельницького, іншу на Шевченка. Жило там багато емігрантів зі сходу, які відразу забажали зукраїнізувати це, по суті, жидівське містечко. На правому березі Сяну, на північ від Пискорович була Курилівка, село українсько-польське, з „polskim końcem” і «руським кінцем». Далі було вже православне село Кульно.

У Пискоровичах лиш жиди, та й з-поміж них не всі, не були рільниками. Усі інші жили з землі, врожайної, надсянської, проте важкої на обробіток хоча б з причини її роздрібнености. Бувало, хтось мав 5 моргів землі в... 20-30 кавалках, часто дуже віддалених один від одного. Кожен кавалок – це два-три ари. Крім фільварків, з яких один, Щекота, мав 100 моргів, другий, Кульпи, 50 моргів, більшість господарств – це 1-5 моргів землі. Понад 10-моргових було всього кілька, належали до Шикулів, Пуцилів, Рафи й Полюхів. Нескінченну кількість двох-трьохарових ділянок землі розділяла ще більша кількість меж, доріг, ровів, забираючи й без того малу орну площу. Рільники про комасацію може й думали, проте ж не думав про неї уряд. Тож не один їздив з поля на поле по сім кілометрів, бо такі були відстані. У 1926 році уряд проголосив парцеляцію великих маєтків, у Пискоровичах були два, дісталися колишнім державцям Щекотові та Кульпі, решту землі купили поляки з-за Сяну, а українцям не дісталось нічого, далі жили на своїх клаптях тому, що уряд мав свою настанову: ані п'яді землі в українські руки!

Люди старалися брати іншу роботу. Могли працювати на греблях на Сяні, витинати надсянську лозу куплену жидами від уряду, найматися до праці на фільварках або в багатших господарів. Проте, все це не рятувало перед бідом більшої частини села. Перед війною рільничі плоди не мали ціни, дорогі натомість були фабричні вироби. Багатодітні пискоровицькі родини мали на всіх дітей по одній парі черевиків. Щонеділі інша дитина брала черевики й ішла до церкви, у будень всі ходили босоніж. Зимом з цієї причини лиш половина дітей могла прийти до школи. На щастя, передвоєнне село було ще майже самодостатнє щодо

більшості своїх потреб. Земля давала харч та одяг, усі в селі вміли пряхсти, вичиняти шкіри, виплітати солом'яні капелюхи, кошики та все інше, потрібне в житті й господарстві.

Більшість дерев'яних сільських хат мала свій класичний поділ на сіни, кухню й кімнату, на другій половині була комора з входом з сіней. Якщо господарство було більше, то була якась відстань між хатою й господарськими будинками, проте найчастіше вони тягнулися довгим і на 30 метрів рядом, а інколи пляц перед стодолюю був такий вузький, що годі було коня з возом завернути. По малих хатах люди жили майже один на однім, більшість сімей – багатодітна, тобто 4-8 синів і дочок, на одному ліжку мусило спати й четверо дітей. Лиш улітку всі мали більше місця – спали на горищі на сіні.

Селяни мали найгіршу землю та найтяжчі умови праці на ній. Дивно, що передвоєнна Польща мала вдосталь зерна на експорт, проте відомо, що не завдячувала цього вмілому господарюванню, сільськогосподарській культурі. Ціна за експорт була інша: надголомне життя мешканців села. У Пискоровичах понад половина жінок тримала хліб під ключем, видаючи його тричі на день малими кусками, старшим діставалося найменше, бо не працювали. Влада не цікавилася життям села, яке мало давати харч та все інше, видно тому, що мало мати таку свою натуру. Узамін село не отримувало майже нічого, жило з року на рік, дивлячись, як збільшується кількість людей, а зменшується кількість землі. Перед I світовою війною багато молоді виїжджало на тзв. «сакси»\* – півневільничі роботи до Німеччини. Дехто виїжджав і за океан. По війні вже такої можливості не було, відкритою залишилася ще Франція, натомість перед самою II світовою війною відкрилася для закордонних дешевих робітників заново Німеччина.

Село було бідне й темне. З австро-угорських часів лише частина людности винесла вміння читати й писати. За Польщі щодо рівня грамотности мало б бути краще, проте на науку не дозволяла біда. Не кожен господар міг послати своїх дітей до школи, якщо це

---

\* Сакси – популярна назва заробітчанських виїздів до Німеччини (від назви німецького лянду Саксонії).

означало, що нікому буде пасти корів чи гусей. Над пискоровичами та багатьма іншими українськими й польськими селами зачинялося зачароване коло.

У більш-менш такому селі, коли дивитися на нього лише з побутового боку, я в 1919 році народився. З моїм дитинством зв'язаний ось який переказ. Мав я десь півтора року, коли матері приснився сон. Відчиняються двері, входить додому костуха з кошою в правій руці, а в лівій держить чотирирічного хлопчика. Я налякалася, казала мати, і запиталася, чого вона хоче. «Но, прийшла-м, по цього», – показала рукою на мене біла гостя. А я спав у колисці. Мати давай плакати: «Та ти доперва забрала-сь двох, ще й того, як підріс, хочеш забрати?» – «Такий маю приказ». – «Слухай, коли так, то залиши хоч того хлопчика, що провадиш за руку». – «Не, без нього я безсила». Мати ще сильніше заплакала й просила далі ошадити мене. «Но, нехай буде», – сказала смерть і вийшла. За хвилину мати зірвалася зі сну, а я собі лежу в колисці. Видно, вона дуже боялася, чи я виживу, бо не мав я дитиною сильного здоров'я. Зрештою, старші брати дітьми померли, так само могло й зі мною бути.

Батько мій, Іван, походив з Рудки, його тато кільканадцять років там вйтував. Батько перенісся до Пискорович, як оженився з Марією Сохою, моєю мамою. Три роки після мене народився ще один брат, Дмитро. Батьківська лінія нашого роду була виразно чоловічою: один стрий – п'ять синів, другий – чотири сини, третій – шість синів. Потім, в 1945 році, у Рудці трьох моїх стричних братів згинуло. Два від тих з Богородицею на грудях і орлом у короні<sup>3</sup>, а один від тих з „Gott mit uns” на рамені<sup>4</sup>. Батькова родова хата стояла при самій церкві в Рудці, видно, Молодії були старим родом у селі. Іван Молодій – старший говорив мало, був лісником у панів Чарторийських у Сіняві, організував полювання, через що знав багатьох панів, але ніколи не використовував цього ради своєї користі, не пхався до адміністрації й ніколи не говорив польською мовою, зі своїми зверхниками в праці також. Був

---

<sup>3</sup> Ідеться про поляків.

<sup>4</sup> Ідеться про німців.



*Хата, де народився автор споминів; світлина з 1956 року*

послідовний, впертий, чесний. Позичав інколи гроші в людей, ніхто й не подумав брати векселя, так само, коли він позичав комусь, хоч добре пам'ятаю його приповідку: «Хочеш мати ворога – позич гроші». Любили його й шанували всі жиди в Сіняві, що теж може дивувати, на зимові свята приносили струцлі. Мав також пошану серед усіх рівних собі позицією в громаді людей.

Батько багато перейшов під час I світової війни. До австрійської армії був змобілізований в 1915 році й цього ж року під Перемишлем попав у російський полон, унаслідок чого опинився аж у Казахстані. Там більшовики організували потім чехо-словацькі дивізії, але обіцяну їм державу мали здобувати на... сході, десь у Манджурії. Можна було б дивуватися, чому він пішов служити в чужу армію, але треба знати психологію військовика: він мусить належати до якоїнебудь армії, коли триває війна. Отже, брав участь у боях проти японців у Манджурії. Розповідав про те, як наступали на японців: повзучи по землі, пересували мішок піску перед собою, а японці били, били й били. Нарешті батько зрозумів, що щось



воно не так і вирішив шукати української армії. Не долучив до українських частин формованих у Зеленому Клині<sup>5</sup>, можливо, не знаючи про них, пішки вертався на Україну, перейшов таким чином понад 1800 кілометрів. Решту якимось переїхав. У хаті з'явився у листопаді 1918 року, а я народився 7 вересня 1919 року.

Як мав я шість років, батько подарував мені гарного американського кольта<sup>6</sup>, мою першу зброю. У батька було, крім військової, чимало зброї, мав на неї дозвіл. Стріляти мене ще не вчив, кажучи, що як прийдеться що до чого, то сам навчуся, тобто до стріляння треба було мені рости. Покищо я сам частенько хапався за батькову мисливську рушницю, хоч її приклад мав при голові, а цівкою бив по п'ятах.

У праці батько був дуже чесний. Старався завжди так вплинути на всяких непроханих гостей у лісі, щоб ті вдруге вже туди не йшли за зайцем чи за куропатками. Пригрожував арештом якщо повториться клусування\* і, можливо, зробив би так, але люди вдруге ніколи вже не йшли в батьковий ліс. А він за першим разом пускав їх вільно, знаючи, що часто такий заєць – це єдиний кусок м'яса в якійсь родині. Батько підпорядковувався тільки надлісничим князів Чарторийських, ніякої поліції чи адміністрації не визнавав, по суті був безконтрольний, бо по службовій лінії ніколи не мав контролю – усі вірили в його чесність.

Я виростав під значним впливом петлюрівців, що малою групою якийсь час трималися в Пискоровичах. Один з них мешкав у нашій хаті, другий у сусідстві, були всі дуже свідомі й патріотичні, а все це таким східним способом, згідно з почуваннями людей зі

---

<sup>5</sup> Зелений Клин – або ж Зелена Україна, землі в сточищі річки Амура й над Тихим океаном на Далекому Сході, заселені на початку ХХ століття в 50% українцями з України. Навесні 1917 року почалося там організування українських військових частин, завданням яких був переїзд на Україну й боротьба за її самостійність. У цьому ж році виїхало туди кілька сотень, поки більшовики не закрили залізничних шляхів. Наприкінці 1918 року створилися в Зеленому Клині українські військові формування задля захисту інтересів української людности на Далекому Сході.

<sup>6</sup> Кольт – револьвер конструкції американця Семюеля Кольта (1814-1862), названий так від імени свого конструктора.

\* Клусування (з поль.) – браконьєрство.

сходу: широко, відважно. Від наймолодших років мав я, отже, велику симпатію для східняків. Галичани мали вже багато індивідуальної екстравагантції, перебраної від поляків, а українці-східняки так міцно все відчували, що аж губилися в тих почуваннях. І ще одно важливе: український схід ніколи не був у кріпаках, людей ганяли сотнями кілометрів, але вони були вільні. Цей дух волі Східньої України залишився, завжди був, є й буде. Натомість у Галичині, приспаній аж до початку 30-х років, щойно ОУН<sup>7</sup> дала галичанам величезний поштовх уперед, показала романтику й ідеалізм боротьби. Молодий оунівець – завжди був романтиком і ідеалістом.

До зброї мене не тягнуло, до війська тягнуло мене лиш таким чином: я хотів бути хорунжим. Пішло воно від читання спогадів Шухевича<sup>8</sup> та інших історичних книжок. Потім захотілося мені бути пілотом, накінець найбільшою пристрастю моїх дитячих років стала... конспірація. Я сам від себе зорієнтувався в чому полягає скритність різних дій, як передається інформація, що треба скривати, як говорити, щоб сказати лиш те, що треба. Я досить швидко зорієнтувався також у людській психології й навчився цим знанням користуватися, але ніколи заради особистої користи. Ріс я чесно й розумно завдяки батькам, а потім дитячим розумом творив власний світ, де назавжди залишилися принципи справедливості, правди, офірності заради народу й співбратів. Пригадую один нечесний вчинок у своєму дитинстві. Украв книжку зі шкільної бібліотеки, не пригадую яку. Сів під церквою, прочитав, і то не один раз, а потім назад відніс, влізаючи, як і за першим разом, вікном. Здається, то була найголовніша крадіж мого життя.

Батько прищеплював мені типово людські чесноти, про які вже згадав, щодо національних справ як він, так і мати значнішого впливу на мене не мали. Вони були русини й жили на своїй землі, що тоді значило ще також таке: ми не є поляки й живемо не на

---

<sup>7</sup> Організація Українських Націоналістів (ОУН), заснована в 1929 році в Відні на I Конгресі Українських Націоналістів політична організація, що ставила собі за мету боротьбу за самостійну Українську Державу.

<sup>8</sup> Ідеться про Степана Шухевича (1877-1945), військовика, отамана УГА, автора *Споминів* (1919).

польській, а на русинській землі. То був спокій відвічного господаря цих земель. Вони були місцеві, вони були на своїй, усі інші – це зайди, чужі, з якими, проте, треба жити згідно з добрими людськими засадами. Тому батько й мати з всіма жили в згоді.

Щодо релігійного виховання, то вся родина була одностайна: неділя, відчинене вікно в хаті, з церкви чути спів, а батько лежить на канапі й слухає. А як кінчалося Богослужіння, відразу юрмою валили на наше подвір'я воду пити, бо в нашій криниці була пречудна вода. Сідали, курили й говорили. Дід з маминої сторони, який все навчився робити під час своїх світових мандрів, часом заступав паламаря чи дяка та годі сказати, щоб він молився.

Першу книжку та й склад літер у ній показав мені дідусь Іван Соха, мамин батько, що полюбляв читати «Псалтир». Виявилось, що я досить міцно тягнуся до книжок, навіть заміцно як на господарського сина, бо плуга мої руки не трималися. Було через це навіть трохи клопоту вдома, бо батька дуже часто не було з праці, а на наших моргах потрібна була чоловіча рука. Зате до школи директор Олександр Прокіп, українець, таки не хотів мене прийняти, бо ще я не мав семи років. Однак, усупереч законіві, нарешті погодився, бо я кожного дня в школі був, цікавився всім шкільним, а як вже батько попросив, то справа була залагоджена. Школа наперед була двокласова з наукою на чотири роки, потім додавали тих років аж до того, що стала нормальною семикласовою. У шостій і сьомій класах директорував уже новий директор Перожек, прибуло вчителів. Запам'ятав Пацлавську Марію, українку родом десь від Горлиць; Козирівна, друга вчителька, появилася уже на хвилі польонізаційних акцій проти нашого села, коли появився в нас ксьондз Поремба «навертати шизматиків на єдиноправдиву римо-католицьку віру». Він винайшов, що по материнській лінії ми в котромусь там поколінні були поляками, тож заборонив мені виходити зі шкільної зали з науки римо-католицької релігії, бо я нібито поляк. Разом з Козирівною прийшла також Пукалівна, також полька, також піонерка польськості на Кресах, які чомусь сягали полякам майже до Вісли, але завжди були кресами.

Старого директора Прокопа польська освітня влада зняла зі становища в 1930 році, даючи натомість згаданого вже Перожка, молодого завзятого шовініста, який забороняв мені читати під лавкою Шевченка. Шевченко був антипольський, а Перожек розповідав на лекції про такі речі, про які вже давно я знав. Узагалі директор та його польські діла могли викликати лише сміх, щось з того я розумів, щось ні, але протиставлявся, хоч і не знав, яка за одною людиною стоїть велика страшна сила і як вона колись ще покаже свої ікла.

У 1936 році, а було мені вже добрих кільканадцять років, від пароха Василя Лаха попрошено прийти на приходство. Там застав я пароха та його брата з Перемишля, також священника. Запиталися, чи хочу бути священником. Питання дивне, коли зважити на релігійну поставу моїх батьків та й мою. Обидва визнали, що надаюся до семінарії, а коли я щось нерішуче відповів, порадили запитатися в батька. Під цю пору наше господарство не було в найкращому стані, зрештою, ніколи таким не було, тож батько хоч би й хотів, то не міг погодитися. Сама бурса – 300 злотих на рік, а 300 злотих – це дві корови, а дві корови – це половина з тих, що стояли тоді в стайні. Не можна було. Я сам хотів іти в семінарію, трактуючи це, мабуть, скоріше як вихід у ширший світ, а не як покликання священникувати. До отця Лаха закликало мене ще й вдруге, проте це нічого не могло дати. Варт згадати долю третього брата нашого пароха, лікаря. У 1945 році їхню хату в Лежайську обступили озброєні поляки, поранили лікаря Лаха, витягнули надвір і страшенно знущалися над ним. Це розповідали мені очевидці вбивства.

Шкільні роки минули не лиш у школі, але також у «Просвіті». Уже маючи шість років, брав я участь у театральних виставах, організованих згаданими петлюрівцями, це тривало й потім. Наш гурток їздив до Лежайська, Дубна, Теплиць та інших сіл. Режисером був Василь Серило, коваль за фахом; Михайло Куртяк – другий активіст (походив з Бірчі, у 1944 році був провідником пискоровицької ланки ОУН), дякував у нас і вів хор з доручення перемиської курії.

Однак ніщо, ні батьківські розповіді, ні навіть петлюрівські, ні

всі книжки, не рівнялися одній: Шевченковому *Кобзареві*. Певна річ, не лірика тягнула мене до *Кобзаря*, а оте *Ревуть лютують вороги, козацтво преться без ваги*<sup>9</sup>, козацькі острови, гайдамацькі повстання, їхній страшний порив, воля вільного степу Східньої України. Хто ж то міг тоді знати, що доведеться на всіх козацьких Січах побувати, у Чорному Лісі, Холодному Ярі, і не в час спокою, а в час найлютішої бурі ХХ століття?

## Сян змінює береги?

Національна свідомість української людности на правому березі Сяну була різна. У селах на північ від колишньої австро-російської границі – слабка, з перевагою православ'я як визначення типу свідомости, на південь від цієї границі, у Галичині, людність була свідоміша, що треба завдячувати українському національному рухові доби Австро-Угорщини. З Галичини, як Росія до 1918 року, так і Польща після нього, не допускали на Холмщину ніяких видань, бо вони могли б викликати ріст національного усвідомлення серед православних.

По ярославських землях люди називали себе на початку ХХ сторіччя переважно русинами, хоч по I світовій війні поступово перевагу почала здобувати нова назва – українці. З нею йшла в життя насамперед молодь, старші залишилися при русинстві. Скрізь переважали в нас українці, поляків було мало. Приїжджали вони з-за Сяну віддавна, проте переважно змішувалися з корінною людністю, спершу втрачаючи мовну відрубність, а так і національну. Так діялося з природних причин тому, що годі довго опиратися тискові більшої людської маси, ніякої асиміляційної української політики як в часи Австро-Угорщини, так і в часи передвоєнної Польщі не могло бути. Українці не мали заради цього сили та й мотивації тому, що Сян був природнім кордоном між елементом українським і польським. Такого стану до зламу 20-х і 30-х років

---

<sup>9</sup> Фрагмент вірша Т.Г. Шевченка *Гамалія*.



*Пискоровицькі селяни на надсянських сіножатях*

нашого століття ніхто не хотів і не міг змінювати, не зважувалися на це навіть самі поляки, попри давню історію шляхетського й клерикального походу на схід. По таких наших селах як Жухів, Вужанна, Дубровиця, Пискоровичі, Теплиці, Лежахів, Добра чи інших навіть до 1939 року лиш подеколи можна було почути польську мову. Правда, були серед нас поляки, проте було їх так мало, що не мали зачасто нагоди говорити своєю рідною мовою, а до українців говорили ж українською. Між українцями й поляками довгий час не було в нас ніякої національної ворожнечі, не то навіть, що ворожнечі, не було навіть непорозумінь. Сюди не доходили ніякі давніші конфлікти, відомі ще з козацьких чи гайдамацьких часів. Не було також виразного відгомону Визвольних Змагань на зламі 20-х років. Велика політика минала наші села, люди обох національностей ходили до церков, вінчалися в них і хрестили дітей. Це був природній стан – ці землі ж були українські, не було тут майже ніде костелів. Якщо десь були – то як щось чуже, побудоване для жменьки панства з якогось шляхетського маєтку.

Багато з-поміж церков стоїть і далі, але вже нема розуміння того, що вони означають. Пересічний поляк, на жаль, не вмів запитати себе: хто, коли й чому будував ці церкви? Навіть на лівому березі Сяну, у Дубні, Лежайську й Старому Місті вони стоять донині, гарні, муровані церкви. Будували їх українські селяни за тяжко зароблені по панських маєтках гроші. Костели будували пани, але гроші на них також заробляли українські селяни. Однак ніхто собі цього не усвідомлював, не хотів усвідомлювати.

За Австро-Угорщини наше селянство майже нічого не знало про Україну, про національну ідею. Мешканці Пискорович, середнього села, віддаленого 30 кілометрів від повітового міста, бідного, темного, розпияченого в кількох корчмах, втримувані були старим урядом на рівні «живи й пильнуй, щоб не вмерти з голоду», про ніякі інші потреби на могло бути й мови. Австрія давно зліквідувала панщину, проте відносини на лінії двір-село й далі були відносинами між паном – хлібодавцем й селянином – вічним прохачем. Польські урядовці, які тоді майже виключно трималися на адміністративних посадах, дбали втримати такий стан. Звичайно, не працювали й на користь польського селянства, якщо хтось з поляків це робив, то подеколи лиш інтелігенція. А стримувана ворожість українського селянина до польського пана була на догоду державній адміністрації, вічно ляканій привидом польського повстання проти Габзбурзького дому.

Так було до розвалу Австро-Угорщини. У 1918 році на частині великої руїни виникла Польща, успадковуючи й значною мірою ще протягом першого десятиріччя втримуючи попередній стан. Проте, всетаки йшов новий час. Наприкінці 20-х років навіть найзахідніші землі України прокинулися. Русини, темні й залякані, ставали українцями, людьми духовно вільними, з ясною національною ідеєю. У 1928 році до Пискорович прилетіла перша ластівка національного відродження: засновано читальню «Просвіти». Зробило це кількох свідоміших селян під проводом Петра Шикули. Примістилася читальня в якійсь приватній хаті, за перші складки люди купили кілька перших книжок, писаних українською мовою й видрукованих у Львові. Шикула, людина середньої освіти, працівник громадської канцелярії, разом з молодими господарями

почав поширювати рідну книжку й культуру серед наших темних селян. У 20-х роках читальні «Просвіти» були засновані також в сусідніх селах Теплицях, Лежахові, Курилівці. Чималу роль у просвітній ідеї для народу відігравало також греко-католицьке духовенство, зокрема молодші випуски перемиської чи львівської семінарії. Читальня «Просвіти» переважно була першою та й основною сільською установою для українців, за нею йшли хори, драматичні гуртки, кооперативи, спортивні й стрілецькі товариства, тобто увесь культурний ріст села. «Просвіта» винесла рівень національної свідомості серед українського селянства на нечувано високий досі рівень. Селянин почав відчувати національну кривду й хотів боротися проти неї. На наших теренах це було вперше від віків.

Саме цим, українством, почав цікавитися польський уряд та державний апарат і всі поляки, які думали старими категоріями. Був початок 30-х років. У польських політичних програмах, а потім школах, на проповідальницях появилось гасло великої Польщі, Польщі від моря до моря („Polska od morza do morza”). На заваді цьому гаслу стояли, видно, українці, а тому з великою силою в усіх ділянках – політичній, економічній, культурній, релігійній – рушилася з місця антиукраїнська пропаганда та вслід за нею конкретні заходи. Брехня, підступ і обман ставали поволі найвищими ідеалами польської провідної верстви щодо відношення до українців. Правда, у самій Польщі з клерикалізмом та великодержавністю серед польської інтелігенції було кому боротися, але ті еліти чомусь промовчували політику польської держави на її Східніх Кресах, тобто в Галичині й на Волині. Не всі поляки брали до серця пропоновані їм гасла, проте, ці гасла таки знайшли достатнє число людей, щоб потім відродитися страшним врожаєм.

У Пискоровичах ця зловісна політика проявлялася таким чином. Осередком великодержавної ідеї, месіянстичної християнської країни були державна школа та римо-католицький костел. Згадав я вже трохи про шкільні справи, тож тепер залишається докладніше розповісти про костельний фронт, бо, мабуть, так треба було б назвати те, до чого і якими способами йшли в 30-х роках польські священники на українських землях. У Пискоровичах ніколи не було римо-католицької парафії. Існувала греко-католицька парафія,



охоплюючи село та присілки й сусіднє село Жухів. Мурована церква в центрі Пискорович єднала всіх мешканців, крім жидів, які чи то зі своєї впертості, чи то вже традиційно, але чужих таки звали гоями. До церкви ходили й українці, і поляки, свята святкувалися і одних, і других. Польська людність формально належала до римо-католицької парафії в Сіняві, але практично до греко-католицької в Пискоровичах, де місцеві поляки хрестилися, вінчалися й відправляли похорони, кінчаючи своє тяжко перепрацьоване життя. Кількасот метрів від церкви стояла вибудована на початку ХХ століття невеличка римо-католицька каплиця, заснована управителями фільварків заради своїх польських працівників. Саме ця капличка стала першим польським костелом в нашому селі – в 1926 році з'явився в нас ксьондз Ян Поремба. Доки керівником школи був Прокіп, ксьондз Поремба спокійно відправляв Богослужіння у капличці, нікого проти нікого не бунтував. У 1930 році кураторія прислала до нас директорувати молодого й енергійного польського шовініста Перожка. Тоді школа й костел подали собі „potężne polskie dłonie”. Ксьондз Поремба насамперед став дбати за збільшення кількості вірних у своїй парафії. Витягав старі документи, принаймні так казав, провіряв походження, а коли хтось з українців був колись поляком, то він, ходячи від хати до хати, старався привернути його польськості. Хрещені в церкві люди мали забирати свої метрики й переносити до костела. А відомо ж: католик – поляк, поляк – католик. Відтак почав збирати гроші на розбудову каплички. З проповідальниці закликав польську молодь не ходити на українські культурні імпрези, вистави «Просвіти». Нічого більше ні він, ні директор школи польській молоді дати не могли, але село почало відчувати їхній тиск. Люди, що досі були одною громадою чи то в громадській канцелярії, чи то в корчмі в жида, чи то в церкві й не розуміли національних різниць, побачили, що треба ділитися на двоє, бо так кажуть чужі люди, гості з-за Сяну, прислані варшавським урядом. Поляків за Сяном дуже важко було тоді відділити від українців, насправді поляками почали там цікавитися тільки в 30-х роках лиш тому, щоб учинити з них антиукраїнську силу. Глибокий поділ панував тоді між польським містом і селом. Міські підпанки все

сільське мали за гірше, а само село не мало зорганізованого національного життя, бо польський елемент був слабкий і дуже засимільований з місцевим. Польському селянинові, так само як і українському, відвічному бідареві, ближчі були театральні вистави «Просвіти» з життя простих селян, ніж такі ж самі вистави з життя польських панів, яких, до речі, у Пискоровичах ніколи ніхто й не бачив. Єдине, що Польща зробила тоді для свого селянства, то демагогічні гасла націоналістичного напрямку, а не фактична рівноправність і забезпечення його суспільного інтересу. Щонеділі високопатріотичні проповіді на кресових проповідальницях поволі творили фальшивий образ поляка й польського патріотизму.

Тим часом у першій половині 30-х років Пискоровичі перетворилися в патріотичне українське село, ніякі проповіді ксьондза Поремби, ніякі шкільні виступи директора Перожка не могли цього змінити, бо це зрушилася й піднеслася на вищий рівень не лиш пискоровицька свідомість, але свідомість величезної української маси над Сяном. У селі щороку відбувалося багато забав, концертів, фестинів, театральних вистав. Усе це робила «Просвіта» на чолі зі згаданим Шикуюлю та ще багатим рільником Степаном Бліщем, мурарем Базилевичем Петром, Ступенем Дмитром та іншими. Натомість пізніше, у 1935-1939 роках у сільський провід увійшло нове покоління селянських синів, у читальні зважано на голоси молодих рільників Пуцили Івана, Рафи Михайла, Шикули Миколи, Рафи Анастасії, Полюх Еви, Молодія Івана, Шикули Марії, тоді появився у нас також Куртяк Михайло з Бірчі. Усі гроші, отримувані з імпрез, призначено на побудову нового Народного Дому в Пискоровичах.

У половині 30-х років одружитися полякові з українокою було важко – ксьондз Поремба ніяк не хотів дати метрики. Якщо українець чи українка брали її з церкви й переносили до костела, тоді все було гаразд. У костелі почалося тоді читання *Вогнем і мечем* Сенкевича<sup>10</sup>, потім так само в школі, чулися патетичні

---

<sup>10</sup> *Вогнем і мечем* (польс. *Ogniem i mieczem*) – частина тзв. *Трилогії* польського письменника Генрика Сенкевича (1846-1916); згадана її частина в дуже спрощений спосіб змальовувала козацькі повстання першої половини XVII століття, ідеалізуючи поляків, а принижуючи українців.

слова про месіанізм польського народу, єдиного оборонця християнства в минулому перед турками, а тепер перед комуністами, єдиного народу, що правдиво сповідує засади правдивої римської віри. Хоч і яке воно було неймовірне, та все ж ситуація в селі з року на рік погіршувалася. По містах активізувалася тоді діяльність польських спортивно-мілітарних товариств «Стрілець»<sup>11</sup> і «Сокіл»<sup>12</sup>, узагалі з міста на села пливла якраз найзапекліша пропаганда, ворожа всьому українському. Настрій перемиської курії, видавця, між іншим, газетки «Поляк – греко-католик», природнім шляхом передавався нижчій костельній ієрархії. Дійшло до того, що на одній проповіді ксьондз Поремба сказав: „Nie było nigdy żadnej Ukrainy, nie ma i nie będzie”. Це сказано ввічі відвічним мешканцям земель, де стояв костел ксьондза Поремби. На щастя, то вже не були старі часи. У 1926 році помер старий греко-католицький священник Брилинський. На його місце прийшов молодий отець Гірчицький, але по двох роках вийшов на іншу парафію. Настав новий панотець, колишній сотник УГА<sup>13</sup>, Василь Лах, людина якраз у цвіту свого віку, енергійна, рішуча. Легко можна додуматися, що між Порембою й Лахом дійшло до зудару. Ішлося насамперед про впливи даного віросповідання в селі. Правда, за Лахом стояла тисячолітня традиція східного християнства на тих теренах і перевага в людності села, але його римсько-католицький суперник мав за собою державний апарат та примітивну пропаганду, розраховану на найнижчі почуття простого селянства. За українцями була ледь толерована праця «Прос-

<sup>11</sup> «Стрілець» (поль. „Strzelec”) – польська молодіжна парамілітарна організація, заснована в 1919 році, була континуацією парамілітарної однойменної організації, створеної 1910 року в Кракові; її членами була сільська й реміснична молодь; організація була підпорядкована Міністерству Внутрішніх Справ.

<sup>12</sup> «Сокіл» (поль. „Sokół”) – польське гімнастично-виховне товариство, засноване 1867 року у Львові, на початку ХХ століття опинилося під політичним впливом націоналістичної ідеології Національної демократії.

<sup>13</sup> УГА (Українська Галицька Армія) – регулярна збройна сила Західньо-Української Національної Республіки (назва УГА від листопада 1919 року, давніше – Галицька Армія), створена на основі Легіону Українських Січових Стрільців. Між іншим вела затяжні бої з тричі сильнішим польським військом в обороні ЗУНР в 1918-1919 роках.

віти» на культурній ниві, за поляками – легальна брехня й легальний антиукраїнізм. Такою зброєю користувалися обидва пастирі. Отець Лах досить скоро почав контрастувати, звичайно, почав від «Просвіти», віддаючи під будову нового будинку читальні площу біля церкви, залагодив дозвіл на будову в ярославського старости. Гроші з імпрез та складки дозволили незабаром вибудувати невелику та все ж уже зовсім свою читальню, де зосереджувалося все культурне життя села. Попри застереження ксьондза Поремби, польська молодь йшла на наші забави тому, що крім слів, ксьондз нічого іншого не міг запропонувати, а час не був ще такий, щоб відкрито закликати до вбивства українців. Попри біду, спричинену нездарною політикою польського уряду, польський селянин ще не піддався деморалізації, ще не уважав, що можна вбити чужого й загарбати його майно, бо він інший, він неполяк, ще трималися століттями формовані засади людського співжиття. Щойно почали руйнувати їх ті люди, які мали проповідувати чисту християнську любов до всіх і вся. Однак християнська любов польського духовенства кінчалася на лівому березі Сяну. На правому засади співжиття мали бути інші. І досі ніхто не розумів, чому так мало бути. Мусять на це дати відповідь самі поляки, зокрема їх духовний провід.

Стосунками між поляками й українцями в нашому селі нарешті почала цікавитися польська державна поліція. До староства в Ярославі йшли постійно доноси проти діячів «Просвіти» й отця Лаха. Одного разу дійшло до досить поважної справи. При греко-католицькій церкві давнім був звичай тзв. турків. Припадав він на час Великодніх Свят, тоді-то формувалася сторожа біля Христового Гробу. Колись була одягнена в мундири австрійської армії, керував ними старший мужчина, найчастіше колишній австрійський вояк, довго був ним Олександр Даць, пискоровицький рільник. Він збирав десь з 20 молодих хлопців, визначав їх сторожу по півгодини в поставі «струнко». Сторожа ота «турецька» тривала три дні, тобто в четвер, п'ятницю й суботу, а в неділю вранці гримали ми з доморобних мортир. Під час Богослужіння «турки» ставали дволавою посередині церкви, неначе охороняючи

священника, а коли він читав Євангеліє, наполовину оголювали шаблі, що мало означати оборону християнської віри. Видно, звичай був давній, бо давні чулися в ньому відгуки. Однак австрійські мундири з року на рік ставали лихішими, тож управа «Просвіти» вирішила пошити нові. І вийшло так, що нові мундири були вже мундирами УГА, а не австрійськими, навіть з синьо-жовтою стрічкою на грудях... Ксьондз Поремба й директор Перожек відразу поінформували староство в Ярославі й поліцію в Сіняві про підготову українцями повстання проти Польщі. Староста наказав слідство й арешти. За ґратами опинилося кілька осіб з управи «Просвіти» й кількох «турків». По кількох днях були звільнені, але попри всі заходи отця Лаха в старостві відбувся суд. Наших людей боронили два українські адвокати так, що «винуватці» отримали невеликий штраф. Мундири залишилися, хоч на місце українських національних стрічок, суд порадив прикріпити біло-червоні, що ніколи не було виконане. «Повстання» перемогло, хоч викликав його ксьондз Поремба, а не ми.

Минуло кілька місяців. Наближався кінець шкільного року. З цієї нагоди директор Перожек наказав дітям узяти в руки біло-червоні прапорці й піти з ними до церкви... Досі мав іншу тактику: з нагоди різних державних чи костельних свят примушував їх усіх ходити до костела, аж тут така зміна. Вийшла затія: біля входу ці прапорці відбирала в дітей старша молодь і відразу нищила. Керівник школи подав скаргу в суд за профанацію національних кольорів. На суд покликано кількох хлопців з-поміж згаданої сторожі, мали десь по 16-17 років (був між ними і я). Конкретних доказів проти них не вдалося прокуратурі зібрати, тож суд пустив їх на волю, але вдруге ніхто з біло-червоним прапором у нашій церкві ніколи не появився навіть на порозі.

Зі шкільних випадків можна ще згадати знищення портретів маршалів Пілсудського<sup>14</sup>, Мосціцького<sup>15</sup>, Ридза-Смігли<sup>16</sup> після

---

<sup>14</sup> Пілсудський Юзеф (1867-1935) – польський політик і полководець.

<sup>15</sup> Мосціцький Ігнаці (1867-1946) – польський науковець-хімік, президент Польщі в 1926-1939 роках.

<sup>16</sup> Ридз-Смігли Едвард (1886-1941) – польський політик і полководець, від 1936 року маршал Польщі.

травневого перевороту<sup>17</sup>. Хтось уночі якось сфорсував двері чи вікна школи й вчинив «антидержавний злочин», цієї ж ночі це сталося також у громадській канцелярії. Поліція та її агенти ніколи не довідалися прізвища того, хто це вчинив, але відтоді часто приїжджала до Пискорович і патрулювала село з карабіном напоготові, розганяла групки молоді чи й старших людей, коли зійшлися ввечері поговорити на вулиці. Заходила навіть до читальні й перевіряла документи, хоч закон без прокурорського дозволу цього не дозволяв. Заряд «Просвіти» послав скаргу до старости, який на письмі загарантував їй свою охорону, що поліція мусила визнавати.

У 1932 році виникла в нас кооператива, її членами стали місцеві українські рільники. Незабаром напроти неї поставив свою крамничку українець Михайло Буковинський, а зробив це тому, що належав до людей ксьондза Поремби, виконував теж малі послуги для поліції. Цей нешкідливий досі, відомий усім мерзотник був першим в Пискоровичах відкритим зрадником свого народу. Люди його не любили, він добре про це знав, але не переймався. Ксьондз Поремба назначив його на це діло після того, як кооператива примусила жидів до ліквідації своїх крамничок, бо українці воліли купляти товар у своїх. По якомусь часі друга крамничка Буковинського виникла біля самої плебанії, що, відомо, міг фінансувати лиш ксьондз Поремба тому, що Буковинський не міг мати таких грошей. Крамнички Буковинського втрималися, ксьондз Поремба мав від цього користь у вигляді поточної інформації про настрої в селі. Під час виселення українців з Пискорович на Україну в 1946 році разом з усіма виїхав і Буковинський, його дотеперішній «опікун» не сказав за ним ні слова: Буковинський уже не був потрібний, бо в селі залишалися самі поляки.

У 1936 році уряд видав наказ про організацію великих гмін, до їх складу мало входить 5-6 сільських громад. Пискоровичі стали належати до Сіняви, де всі урядовці були поляками, а досі наші селяни більшість справ залагоджували у своїй громадській кан-

---

<sup>17</sup> Травневий переворот стався 1926 року, автор має тут на думці події в Польщі після смерті маршала Ю. Пілсудського в 1935 році. Ридз-Сміглі став маршалом Польщі в 1936 році.



*Весняний Сян неподалік Пискорович*

целярії в Пискоровичах. Це була справжня самоуправність. Уряд міг втручатися тільки в ті справи, що не відносилися до громадського майна. Тепер ситуація змінювалася, мешканці втрачали вплив на життя села, своїх справ не могли залагоджувати рідною мовою, бо урядовці-поляки в Сіняві, навіть маючи обов'язок знати українську мову, уперто не хотіли нею користуватися й примушували українських селян вивчати польську мову. На місце дотеперішнього вйта став у Пискоровичах солтис, поляк на прізвище Тарновський. Якщо досі польська спілка в селі спиралася на Порембу й Перожка, то відтепер приєднався до неї ще й солтис, забезпечуючи таким чином за поляками третю ділянку: адміністративно-економічну, релігійна й освітня вже були забезпечені. Ксьондз Поремба дуже збільшив свої впливи в селі, сільські справи вирішувалися вже не в канцелярії, а в нього на плебанії, адже традиційно сільський священик мав у таких справах свій дорадний голос. Його „*życzenia stawały się ciałem*”, наприклад, поляк набагато швидше отримував пляц під будову дому, ніж українець.

У другій половині 30-х років усі антиукраїнські заходи ще не могли змінити ситуації в селі на шкоду українцям, засильно ми в ньому закорінилися, забагато ще нас було. Покищо діти з мішаних подруж, силою затримувані отцем Порембою на римо-католицькій релігії, таки або втікали з неї, або, висидівши, йшли до церкви, брали участь в концертах, виставах; часто польські діти товаришували зі своїми українськими ровесниками, розмовляючи з ними українською мовою, навіть солтис розмовляв цією мовою, може не зовсім ще втямивши, куди веде політика Поремби, бо тоді змінив би не лиш поставу до українців, але й мову. Описані вже провокації не принесли результату й села не залякали, не вдалася спроба заснувати в Пискоровичах «Стрільця». Власники фільварків, Щекот і Кульпа, у шовіністичну національну політику не йшли, цікавлячись насамперед прибутком, не тим, якої масти людина на них працює. Наша «Просвіта» та кооператива, що в її заряді були такі гарні селяни, як Молинь Ілько, Когут Степан, Волос Михайло, Рафа Михайло з сестрою, підтримувані отцем Лахом, відчували тиск, але не поступалися. Навпаки, використовували старий історичний і людський потенціали до організації самооборони.

Тим часом в 1938 році я став симпатиком Організації Українських Націоналістів. До отця Лаха прийшла вчителька Лідія Боровець, мала підготувати Лахів сина до іспитів у лежайську гімназію. Почала зі мною розмови на різні теми, хотіла зорієнтуватися щодо мого знання й становища в деяких справах, зокрема ж національних. Це й були мої перші екзамени на політичну зрілість. На щастя, Пискоровичі давали їй навіть трохи прискорений курс так, що нарешті Лідія розповіла мені про існування ОУН. Звичайно, не йшлося про якусь діяльність, але про здобуття для організації нової людини, покищо її серця, а потім уже й всього. А я не був проти того, щоб віддати себе всього заради тієї мети, яку визначила собі ОУН: здобудеш українську державу або впадеш у боротьбі за неї. Однак стати членом ОУН так просто я не міг.



Треба було мати середню освіту й відбути трирічний час під пильною обсервацією, чи новак відповідає організаційним засадам. Ішлося про якість – не про кількість.

Друга половина 30-х років, час моєї ранньої молодости, минула досить спокійно. До середньої школи я не пішов, ясна справа, на заваді ставали домашні нестатки, тим більш, що в квітні 1936 року помер мій батько, потім дід, а згодом і бабуся. Господарство перейшло повністю на мої 17-річні руки, крім цього, треба було діяти в «Просвіті» й ковати десятки томів різних видань, до чого мав я постійну жадоху. Атмосфера в селі не відбігала занадто від того, що вже сказано. Поволі наближався 1939 рік.

## Війна

Увесь 1939 рік люди жили лиш відчуттям неминучої воєнної грози, відомо було, що війна мусить бути, хоч офіційна пропаганда „mocarstwowej” Польщі всілякими способами показувала, як то Польща її не лякається, яка то вона сильна й готова переможно німців звоювати. І от по двох тижнях, на початку вересня „potęga” впала. Одного недільного ранку на подвір’ї перед нашою хатою появився польський вояк, крутився, наче сам не знав, чого хоче. Я трохи скривався, знаючи, що будь-якому офіцерові різне може після фронтових «перемог» прийти до голови, тож вийшла до нього мати. Вернувшись, сказала: вояк узамін за своє спорядження просить дати цивільний одяг. Вийшов тоді і я надвір.

– Skąd pan wracasz? – спитався в вояка.

– Od Dzikowa.

– Jesteś głodny?

– Tak.

– Chodź, kapusta jest.

Попоївши й переодягнувшись, колишній вояк пішов далі, лишив мундир і зброю. Це було вранці, по якійсь годині від Жухова на конях приїхали три інші вояки – пізнав я німців. Став на дорозі, але не втікав, «стільки літ чекали, а тепер бояться?» – подумав собі й ждав. Зійшлись ми перед хатою сільського перукаря Михайла Рафи. Знаючи, що „Neil Hitler” викликає в німців радість, я так з ними привітався. Вони засміялися й лиш кілька разів гутнули. Нічого не питалися й поїхали далі.

– Ти б не волочивсь – я німців знаю – з докором сказала мати, як я вернувся й розповів про зустріч. Мати знала що каже, бо ще за Австрії їздила на сакси.

Більш-менш так і виглядала польсько-німецька війна в Пискоровичах: один польський утікач, за ним три лініві німці, а проте колишня Польша перестала бути Польщею й стала Генеральною Губернією<sup>18</sup>. Замість рогативки появилися сірі мундири німецького Вермахту<sup>19</sup> з написом „Gott mit uns”\*. Я лиш собі подумав: «Скільки-то на світі тих богів є?..». Правда, східні загарбники вдарили на Польшу 17 вересня, не молячись, а лиш у Бога лаючись, проте також дійшли до Сяну, де пролягла німецько-совітська границя. Сяном вона йшла аж до Сіняви, потім між цим містом і Пискоровичами повертала на північ по річці Любіні. Так було на 21 місяць. Села на північ від кордону німці прилучили до Білгорайського повіту та Люблинського дистрикту<sup>20</sup>, незважаючи, як то робили поляки, на віросповідні різниці об’єднаних земель. У половині дороги до Білгорая лежало містечко Тарногород, де був створений досить важливий районний осередок торгівлі

---

<sup>18</sup> Генеральна Губернія – назва неприєднаної безпосередньо до Німеччини центральної частини передвоєнної польської держави; створена розказом Адольфа Гітлера від 12 жовтня 1939 року. Столицею 95 000 км<sup>2</sup> території став Краків. До Генеральної Губернії належали до 1941 року окраїни західноукраїнських земель (Посяння, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина), після 22 червня 1941 року до ГГ приєднано також дальші частини Західної України.

<sup>19</sup> Вермахт – сухопутна армія III Райху.

\* „Gott mit uns” (нім.) – Бог з нами.

<sup>20</sup> Дистрикт – німецька адміністративна одиниця, більш-менш дорівнювала передвоєнному польському воєвідству.



*Пискоровицьке літо 1939 року: трійка приятелів Іван Молодій (зліва), Ілько Гарасюк і Іван Козут*

й культурно-освітнього життя українців. У 1940 році Лежайськ став осередком ОУН. Німці заборонили «Просвіту» й інші передвоєнні культурні установи українців, проте дозволили на нові форми культурного життя, зокрема в шкільництві, хоч ніде не відійшли задалеко від своєї української політики «на ніби». Усе робили нібито в користь українцям, проте ж завжди більше користи мала від цього німецька адміністрація й політика взагалі. У Тарногороді культурно-освітнє життя нашої людности почав вести самозваний представник Дармохвал, самозваний, бо не відомо було, щоб хтось з-поміж наших його на це становище вибирав чи й рекомендував. Німці йому довіряли, бо самі його привезли. Дармохвал став посередником між німецькою повітовою владою й українцями, які разом з поляками опинилися в типовій ситуації: з-під дощу під ринву. Початкове захоплення наших селян німцями зменшилося вже по кількох тижнях. Німці запровадили свої науково вираховані контингенти, які перетвори-

лися в чорну змору села. Матеріальні недостатки дуже скоро примусили молодь масово виїжджати на роботи до Німеччини, ті що залишилися, тяжко працювали по лігеншафтах, тобто колишніх фільварках, або на власних господарствах, щоб заробити на контингент і не заслужити на котрийсь з німецьких концентраційних лагерів. Село готувалося до затяжної війни, кожен тямущий селянин знав, що буде наступна війна, що Любіня й навіть Сян не спинить війни двох сил, які залишилися на полі бою. Відомо було, що не буде також ніякого „Blitzkrieg”\*, а довгі роки воєнної біди.

Тим часом до сіл та містечок над кордоном ринула маса української молоді з совітської тепер, Західньої України. Усі втікали перед арештами й вивозами в Сибір. Найважливішим осередком цієї еміграції став Краків, проте прикордонні містечка Лежайськ, Сінява, Рудник, Сталева Воля, Тарногород, Ярослав, Білгорай також кишіли людьми. Виникли в них також сильні осередки УДК, потім і ОУН. Почалося організування українського села в нових умовах. Ішлося насамперед про забезпечення молодого покоління, цвіту нації, який дуже скоро опадає у воєнний час. По всіх селах почали виникати тзв. Курені Молоді.

Ще в 1939 році був я прийнятий до ОУН як дійсний член. До Лежайська приїхав «Богдан», якийсь представник організації, потім з двома іншими людьми з'явився у мене. Уже мав інформації про мене. Вийшли ми надвір, «Богдан» коротко розповів про ситуацію: Польщі нема, є могутня Німеччина. Мені відразу пригадалися слова Лідії Боровець: «Іване, німцям ми вірити не можемо, у 1918 році тисячі вагонів везли землю з України в Німеччину одобрювати там піски, вони хочуть забрати в нас усе, пам'ятай про це завжди». Проте, в даний момент організація ще орієнтувалася на німців, сподіваючись при їхньому сприянні здобути Україні волю. Антинімецькі сили, правда, завжди в ній були, але тоді все здавалося сприяти німцям та нам. Я не заперечував «Богданові» щодо його думок про Німеччину, а потім склав присягу члена ОУН.

---

\* Blitzkrieg (нім.) – війна-блискавка, німецька воєнна стратегія під час II світової війни.

Наступний мій крок: представити йому членів пискоровицького звена, звичайно, створеного мною на засадах, яких навчила мене Лідія Боровець. Це були: Михайло Куртяк, Василь Волошин, Іван Волчастий, Іван Пуцила. Відразу отримали ми псевдоніми. Я став «Гомоном» і на довгі роки забув про своє справжнє прізвище, змінюючи лиш псевдоніми і місця перебування. Головою залегалізованого звена став Михайло Куртяк.

У Пискоровичах створений був Курінь Молоді. Я став його провідником, а доручив це лежайський провід, створений у 1940 році й очолений Богданом Кузьмою, хлопцем родом з Соколівки, що між Львовом і Олеськом. Пискоровицьку молодь організував я в чоти, спершу, одна, потім друга й третя, нарешті чоти в Дубрівці, Курилівці, Теплицях. Курінь мав завдання насамперед ознайомити нашу молодь з основами військової служби, засадами поведінки під час війни, що давало молоді більший шанс пережити, а також, у разі потреби, можливість скоро перетворити вишколене членство куреня на нормальну військову силу. Іван Пуцило, перед війною вояк 3-го полку піхоти (гзв. варятів) в Ярославі, десь здобув підручники муштри, між іншим, передав мені *Podręcznik drużynowego*, дуже гарний підручник, за яким кожного дня пополудні відбувалася в Пискоровичах муштра для хлопців і дівчат. Бажання брати в ній участь було велике, молодь хотіла мати в руках зброю й бути членом якоїсь організації, яка дала б їм безпеку під час війни, показала за ким і куди йти. Не мав я ніяких клопотів. По якомусь часі провідником Куреня Молоді став Іван Пуцило, мав військовий досвід, крім цього, мене тягнули вже інші справи, а й праця листоноші, на яку я став недавно, також брала багато часу.

Якийсь час будучи листоношею, ходив і до німецьких станиць Греншцу<sup>21</sup>. У Пискоровичах він містився у школі, тобто 500 метрів від нашої хати. Одного разу приніс листи з Лежайська. На дорозі зустрів місцевого жида Гецеля Самбанка, ішов до станиці.

– Panie Sambank, po co pan tu idzie?

– Jak „po co?” – питається Гецель і показує рукою напис на плоті „Gast” (означав він станицю граничної сторожі).

---

<sup>21</sup> Греншц – німецькі прикордонні сторожові формації.



Отець Василь Лах з групою молоді з Пискорович; світлина з 1938 року

- Gast to znaczy gościna, czy tu jeść dają?
- Panie Sambank, niech pan stąd ucieka!
- Ja nie mogę uciec...
- To po co im pan idzie w łapy?
- Wzywają mnie.

Що з ним потім сталося та з всіма іншими пискоровицькими жидами – не знав я. Як їх забирали, уже мене в селі не було.

Щодо поляків, то думаю, що навіть ксьондз Поремба зрозумів міру небезпеки для свого народу з боку німців. Відомо було, що поляки будуть творити своє підпілля, проте не відомо було, які будуть його форми й проти кого насамперед воно звернеться. Остання справа особливо важлива була на наших теренах, де українці хоч і переважали, то бачили, як передвоєнна польська політика вела до перетворення тих ще не так давно одноріднонаціональних земель у землі національно мішані, а на таких землях за конфлікт дуже скоро, якщо лиш одна зі сторін піддається на провокацію когось третього або й сама поставить собі ганебне

завдання боротьби з відвічним сусідом, хоч він сам до цього своїми діями її не провокував.

У 1939-1941 роках наші терени щодо українсько-польських стосунків були спокійні. Проти поляків українські селяни в нашій околиці не зробили нічого, а навіть часто допомагали втікачам з фронту. От один приклад: у Пискоровичах одна українка довго-довго переховувала бувшого працівника польського Міністерства Війни і нікому його не видала, знала про нього українська поліція, проте також не донесла німцям і сама не арештувала.

Другий приклад такий: весною 1940 року до нового керівника пискоровицької школи Івана Вахнянина, колишнього офіцера УГА, який недавно прибув з центральної Польщі, приїхала німецька поліція зі списком 29 визначніших поляків села, в тому числі й ксьондзом Порембою, запиталася в нього про опінію на тему цих людей. Усім полякам загрожував лагерь, проте Вахнянин та місцеві українські господарі так повели справу, що німці відїхали, нікого з поляків не арештували. Українці не хотіли мститися на поляках за всі зневаги й переслідування передвоєнної Польщі. Що ж комусь могло залежати тоді на Порембі? Вистачив би один донос і ксьондз Поремба був би в лагері. Проте ні одного доносу проти якогонебудь поляка ні в нас, ні в найближчій околиці доки я був у селі не було.

Я досить добре знав терен, хоча б з огляду на працю листоноші. Дуже часто доводилося перепроводжувати людей через Сян. У 1940 році перепроводжував я цілу групу людей, один з них представився як Онишкевич<sup>22</sup>. Переночували в нашій хаті кілька годин, а вранці, маючи знайомих на поромі через річку, щасливо перевіз їх на той берег. Це були делегати на Великий Збір ОУН у Кракові<sup>23</sup>.

Ще на початку 1941 року отримав я вістку про те, що організація шукає людей до походу на схід. Відомо було про неминучий спалах

---

<sup>22</sup> Ідеться, мабуть, про Мирослава Онишкевича, майбутнього командира УПА Закерзонського Краю.

<sup>23</sup> У Кракові в квітні 1941 року, після розколу в ОУН у 1940 році на фракцію А. Мельника – мельниківців та фракцію С. Бандери – бандерівців, ця друга зорганізувала II Великий Збір ОУН, який, між іншим, проголосив А. Мельника поза Організацією, провідником ОУН вибрав С. Бандеру.



*Перша чота пискоровицького Куреня Молоді на площі біля церкви; 1940 рік*

наступної війни, а український схід ждав свого визволення, не так німецького, як свого, українського, визволення та й повернення до власної національної свідомости й будови держави. Ще тоді подумав я, що піду на схід.

Минуло кілька весняних місяців, почалося літо. Уночі з 22 на 23 червня в Пискоровичах була вже майже сотня людей, готових до переправи на колишню совітську територію. Заквартирували в школі, частина в мене вдома, частина в школі на Халупках. Кожен з валізкою, з літературою. Попереднього дня німці почали війну з совітами й відразу погнали їх дуже швидко на схід. Однак кордон лишився. Знаючи німецьких вартівників, пішов порозмовляти з ними щодо перепуску групи понад 100 чоловік, однак вони не погодилися й пригрозили стріляниною. Наші чекали на результат переговорів у фільварку Кульпи. Вернувся я, провідник Богдан Кузьма, вислухавши мене, запитався коротко:

– Дасте ради?

– Дам. – відповів я, адже знав кожне місце коло Пискорович.



– То ведіть.

Ніхто не знав, коли вернуса й як вернуса до свого села з тієї великої мандрівки на схід. А вона оце почалася.

### Похідні групи<sup>24</sup>

З групою 105 чоловік 23 червня 1941 року я переправився через німецько-совітську границю біля містечка Сінява, при усті річки Любіні до Сяну. Хоч німецьке військо громило Червону Армію уже десь під Львовом, кордон і далі не був зліквідований, за його нелегальний перехід грозила або смерть або концентраційний табір, проте наказ організації був ясний і короткий: перейти кордон і дійти до Львова.

Тим часом німці добре знали настрої нашої еміграції в так званому Генеральному Губернаторстві й Німеччині, вони не хоті-

---

<sup>24</sup> Похідні групи, інакше похід ОУН на Східню Україну, один з найбільших стратегічних заходів ОУН у 1941-1943 роках, а також узагалі в історії ОУН. Його ідея полягала у відрядженні вслід за німецьким військом, воюючим проти СРСР, власних підпільних кадрів з метою організувати на звільненій від совітського війська й адміністрації території власну самоуправу, відтак проголосити себе супроти німців єдиним повновласним господарем української землі, а згодом і самостійної української держави.

Похідні групи організувала як ОУН мельниківської фракції, так і ОУН бандерівської фракції.

У випадку І. Молодія маємо справу якраз з тією останньою. ОУН-б підготовувалася до маршу на схід від початку 1941 року, безпосередньо перед спалахом фашистсько-совітської війни зосередила на терені Лемківщини й Надсяння три похідні групи: північну очолили Д. Мирон-Орлик і М. Климишин, східню (середню) М. Лемик і О. Машак, південну – З. Матла й Т. Семчишин. У цих лавах знаходилося коло 2 тисяч людей. Без перешкод подолавши Галичину, вони в липні 1941 року опинилися на лінії Вінниця – Бердичів – Житомир – Кривий Ріг, проте по дорозі зазнали особових втрат, унаслідок чого до мети дійшла всього третина висланих людей. Німці почали безпардонну боротьбу проти оунівських похідних груп. Після ліквідації уряду Стецька на початку липня 1941 року, вони арештували членів бандерівських похідних груп у Вінниці, Житомирі, Василькові, Бердичеві, Миколаєві й Херсоні: чимало розстріляли. Групи східня й північна були по суті розгромлені, найменших втрат зазнала група південна. Члени похідних груп вели свою працю на Східній Україні до часу відступу німецького війська на захід.

ли допустити до масового її руху на Україні. З двох причин. Поперше, українці були на багатьох становищах в ГГ, їх раптовий відхід міг би спричинити адміністративний хаос. Подруге, ще більше непокоїла їх політична вимова евентуального переходу на Україну. Мельниківці верталися туди легально, члени ОУН під проводом Степана Бандери – нелегально, проте після наказу: «Наше місце в краю!» тисячі молодих людей наближалися до кордону, щоб різними способами старатися його перейти. Наша група щасливо опинилася в невеликому лісі під містечком Сінявою, уже на колишньому совітському боці. Тут перечекали ніч, аж долучила до нас ще одна група. Було в ній 70 чоловік. Розвідка донесла, що в містечку нема німецького війська, встановлено зв'язок з місцевою клітиною організації. Ми вирішили ввійти до містечка організовано.



*Іван Молодій на рік перед вимаршем похідних груп на Східно Україну*

Це сталося вранці. Зайняли ми ратуш, а потім скликали збори мешканців містечка, щоб проголосили незалежність Української Держави й обрали місцеву українську владу. Наша група не забарилася в Сіняві. Фірманками переїхали до дуже знищених артилерією й танками Олешниць, а потім до Любачева. Це містечко не було знищене й вже мало зорганізовану нашу владу. Настрій серед місцевих, як і тих що приїхали з Німеччини й Польщі був дуже бадьорий, святковий. Минувши Немирів, увечері опинилися ми у Львові. Місто переповнене людьми. Німці вже були даліше, а вояки, що перебували в місті, відносилися до людей добре. Наша група розташувалася в будинку бувшої польської гімназії на Підзамчі. Радість від проголошення самостійності Української Держави не була серед наших аж така велика, як можна було б сподіватися: дійшли до нас інформації про перші політичні труд-

нощі з боку німців. Навіть до нас, рядових членів організації, доходило до відома, що конфлікт з німцями – неминучий. Наша «гора» знала про це набагато раніше й докладніше.

Члени нашої групи частинно розійшлися по терені, де мали організувати роботу, а ті що залишилися, були переформовані в так звану похідну групу. Мала вона йти на Східню Україну вслід за фронтом. Кожен з нас мав вибрати собі відповідну групу й з нею потім йти в дану область України. Я хотів йти на Запоріжжя, тож приділили мене до групи «Південь»<sup>25</sup>, підгрупи «Г», а роя «Л». Провідником роя був друг Федисів. Він зорганізував у Винниках три підводи й ними вирушили ми через Золочів на Тернопіль. У Тернополі зустрілися з провідником підгрупи «Г» Василем Пастушенком.

Було нас 18 чоловік, що з них складалися три рої по шість хлопців у кожному. Мали ми видані в Тернополі посвідки такого змісту:

---

<sup>25</sup> Південна похідна група ОУН-б нараховувала майже тисячу членів під проводом З. Матли «Дніпрового» й Т. Семчишина – «Річки». У її склад входило 6 підгруп означених літеровими криптонімами. Вони мали завданням досягти таких пунктів на сході України: Одеса, Кривий Ріг, Запоріжжя, Нікопіль, Миколаїв та Херсон. Кожна підгрупа мала поділ на рої, які в рамках походу також мали свої завдання, систему розпізнавальних знаків, комунікації тощо. Тереном організації групи була Лемківщина, безпосередньо на схід її члени вийшли з околиць Сянока. Дійшовши до села Медвеже Ушко, що коло Вінниці, південна група була переформована й отримала остаточні місця призначення. Провід групи дійшов до Дніпропетровського, до місць призначення дійшли також усі інші групи. У вересні 1941 року Гестапо почало перші арешти, унаслідок чого провід групи перенісся з Дніпропетровського поза терен міста, переходячи зарозом антинімецьке підпілля. Відтак закінчився період похідних груп, які перейшли на етап творення структур постійної підпільної організації на Східній Україні.

Провід підпільної організації на Східній і Центральній Україні створився в Києві, у його склад входили Д. Мирон, Д. Маївський, М. Прокоп, П. Сак, Я. Хомовий, З. Матла, згодом В. Кук – «Леміш», Т. Семчишин, О. Логуш, Є. Стах та інші. Провід Південно-Українських Земель містився й далі в Дніпропетровському. До червня 1942 року очолював його З. Матла, а згодом Ю. Леміш. Найдинамічнішим осередком підпільного руху на цьому терені було Запоріжжя. У вересні 1941 року прибула туди похідна підгрупа на чолі з Іваном Климом – «Митарем», проте, розгорнувши свою роботу, була згодом розбита німцями. У половині 1942 року підпільна мережа була побудована заново й існувала аж до відступу німців перед совітською армією.

### «Посвідка

Цим засвідчується, що громадянин Іван Молодій є членом української націоналістичної організації, спрямованим нею до політичної та культурно-освітньої праці на Східній Україні. Проситься, щоб усі німецькі військові і цивільні чинники допомагали йому в дорозі».

Текст був перекладений також німецькою мовою, мав унизу печатку з Тризубом і підпис. Не знаю, хто автор цієї посвідки, зате добре знаю, що німецьке військо могло нею задовільнитися, але німецьке Гестапо<sup>26</sup> трактувало її як достатню причину, аби прямою дорогою посадити її власника до в'язниці або скарати відразу на смерть. Посвідки були виписані на наші прізвища, проте, хоч навколо мене й інших рядових членів похідних груп були самі нові прізвища, незнані люди, то все ж повне довір'я до організації наказувало так само ставитися й до них.

До складу штабу підгрупи «Г» входили: Василь Пастушенко як провідник, Іван Клим, два хлопці, що пам'ятаю тільки їхні імена, тобто Степан і Ілько, а також Держко, якого ім'я пропало в тьмі років. Провідники роїв були підпорядковані Пастушенкові. Кожен рій мав харчового. У нас дбав за харч веселий хлопець Дмитро Білинський, родом з Дошави, що біля Стрия.

З Підволочиськ рукою подати до Волочиськ. Там уже створилася наша влада. Переночували ми в місті, а вранці поїхали на місто Хмельницький. Минули це місто, потім Летичів і Літин. У Вінниці стояли два дні: фронт був дуже близько. Була гарна погода, тож купалися в південному Бузі, у тому місці, де камінь Коцюбинського.

Зв'язок між нашою групою і іншими групами тримав я. Найчастіше їздив я ровером шляхами розбитими танками, а поїздка тривала часом три або й чотири дні.

У всіх селах на своїй дорозі організували ми від імени Української Держави нові сільські управи, розпускали колгоспи, а вибрані людністю земельні комісії відразу ділили між селян колгоспну

---

<sup>26</sup> Гестапо (нім. Geheime Staats Polizei) – політична поліція III Райху, створена в 1933 році з ініціативи Г. Герінга з метою охороняти фашистський лад у Німеччині.



## Мелітополь

*Єдина збережена східньоукраїнська світлина Івана Молодія з мелітопільської доби життя; 1943 рік*

землю й інвентар. Дорогами блукало чимало червоноармійців. Показували їм, як вертатися до їхніх сіл так, щоб не впасти німецькій жандармерії в руки. Проте, більшість червоноармійців зустрічали ми як полонених. Німці гнали їх цілими чередками на захід, до лагерів. Не одного українця вдалося нам тоді випросити в німців й спрямувати додому. Усі дороги були завалені совітським бойовим спорядженням і технікою. Тисячі танків, гармат, тракторів, сотні готових летіти літаків, які не змогли вистартувати. Паніка серед червоних частин була така, що в полон здавалися цілі дивізії, корпуси й армії.

Десь над річкою Синюхою селяни сказали нам про сильні укріплення червоних. Німців ще тут не було. Дивний див, але селяни не повідомили червоних про нас, а була б нам тоді велика біда. Пересидівши 24 години в ланах пшениці, діждалися, аж німці таки червоних розбили.

Чи не 20 серпня німці зайняли Київ, але Дніпропетровське й Запоріжжя на шість тижнів стали проти німців нездобутими твердинями. На цей час гостину дало нам село Гарбузівка. Розмістились ми в трьох хатах, звідки добре було чути гарматні стріли. Фронт був від нас недалеко. Ми вже над самим Дніпром. Мій рій став жити в новій хаті, ще недокінченій. Господар подбав за тимчасові вікна й двері. З розігрітого серпневим сонцем українського степу привезли ми трав, розстелили на долівці. Прикривши це своїми одіями, отримали вигідне мешкання й нічліг. Покищо літо не вимагало з нас нічого більше. Гарбузівка щасливо лежала десь з чотириста метрів від «большаку», дороги між Томаківкою й Запоріжжям. Німецьке військо валило нею, а нас лишало в спокої. Як німці взяли острів Хортицю, у село прибуло звідти кільканадцять родин. Познайомилися з рештою села та

з нами, а біля нашої хати від якогось часу вже кожного вечора збиралася сільська молодь на танці, у яких брали участь і ми. Активної пропаганди ми тут не вели, не знаючи докладно своєї ситуації, а довша активна робота на одному місці могла на нас звернути увагу німців. Покищо у згоді з ними провели тут лише збори, які від імени самостійної Української Держави стали по-новому управляти селом. Однак згода з німцями була вже тільки позірною. Роз'їжджаючи за зв'язком по інших групах, я довідувався, що німці вже почали свою зрадницьку роботу проти наших. Люди в селі про наші відносини з німцями правди не знали, так само як і про те, що в організації стався роздор. Багато часу, чекаючи поки німці візьмуть Запоріжжя, присвячували ми самоосвіті. Книжок й взагалі літератури мали багато. А раніше ніякої ідеологічної підготовки не пройшли. Організація, посилаючи найкращих своїх людей на схід, повинна була подбати за наш всесторонній вишкіл, але так не сталося. Рядові члени організації, між іншим, і я, не знали що зустрінуть на Великій Україні, які настрої, яких людей, які проблеми. Провід, очевидно, орієнтувався щодо ситуації краще, принаймні ми в це свято вірили. Сьогодні знаю, що й Провід працював переважно навмання. То вже не була Галичина. То був зовсім інший, хоч і свій, український світ. Провідники роїв дуже часто збиралися в хаті, де стояв штаб підгрупи. Однак рядові не знали змісту їхніх розмов. Може придалися б мені пізніше, коли я почав самостійну роботу в Мелітополі. А тепер мав за собою відбуту лише у Львові з наказу організації військову муштру, яка ні до чого в наших умовах не годилася. Правда, друг Микола Лемик<sup>27</sup> на відправі похідних груп у Львові сказав: друзі, ви йдете на Східню Україну з великим завданням. Мусите бути підготовані на найгірше зі сторони німців. Проте, на що треба було бути конкретно підготованим, того він не сказав. Усе роблено з великим поспіхом, а це потім дало свої

---

<sup>27</sup> Лемик Микола – Сенишин (1914-1941) – бійовик ОУН, м.ін. виконавець атентату на шефа совітського консульства у Львові в 1933 році, згодом один з головних організаторів похідних груп, провідник середньої (східньої) похідної групи, розстріляний німцями в Миргороді у жовтні 1941 року.

негативні результати: багато членів похідних груп не витримало й повернулося до Галичини. Поки що, однак, сидів я в Гарбузівці й ждав розвитку подій на фронті. Минули десь два тижні нашого відпочинку. Одного гарного дня лежав я в саду й читав. Два інші хлопці також лежали й читали. Раптом почули ми голос німецького танка. Він їхав прямо на нашу хату, але зупинився. Вискочив на землю німецький лейтенант, долучили до нього чотири вояки з автоматами. Підійшовши ближче, лейтенант гукнув до нас:

– Ганде гох!

Ми всі піднялися й витягнули руки вгору, здивовано дивлячись на німця.

– Ви хто? Партизани? – запитався лейтенант.

– Пане лейтенант, ви що? З глузду з'їхали? Які ми партизани? – почав Шалько. – Ми є українські націоналісти й приїхали сюди легально. Відпочивасмо.

Німець знімає і наказав своїм опустити зброю.

– Прошу показати ваші документи.

Під час розмови підійшли ще Василь та Степан. Їхні документи також пішли на перевірку. Домовились ми накінець так: Василь зі Степаном поїдуть до Томаківки, де є німецька фолькскомендантура. Там вирішать нашу справу. Вернувшись увечері розповіли про розмову з майором на тій комендантурі. Нашими організаційними виказками\* він був дуже вдоволений.

– А нам донесли, що в Гарбузівці переховується група совітських диверсантів – сказав і підтвердив наші виказки своєю печаткою. Для нас це було дуже важливе.

Наступного дня Степан привіз майорові на підпис усі інші наші виказки. Тепер фельджандарми вже не були нам грізні. Наші провідники кожного дня їздили до фолькскоменданта на розмови, вивідували ситуацію на фронті. Німець був нормальним собі військовим, досить тверезого мислення.

Одного дня, після вечері, до хати ввійшли Василь, Степан та ще якась жінка. Була молода. Василь попросив її повечеряти разом з нами. Кожен з нас подумав собі, що це якась наша зв'язкова.

---

\* Виказка – членський квиток. легітимація.

Пішли ми спати, хоч Білинський перед сном ще встиг оцінити новоприбулу: вона була красуня. Дівчина відтоді досить часто побувала в нас в товаристві Василя й Степана. Білинський, маючи контакт з людьми по селах, довідався, що ця дівчина разом зі своїми родичами мешкала в місцевій школі, а тепер була евакуйована з Хортиці. Незабаром познайомився з дівчиною також і я, хоч двом першим парубкам це не сподобалося. Вона звалася Маріяння Ліповська. Батьків мала поляків з Кам'янця Подільського, їх розкуркулили й вивезли на Урал. Вернувшись, поселилися на острові Хортиці. Їх дочка була ще полькою, але зукраїнізованою, за професією інженером чорної металургії на заводі в Запоріжжі. Довго ми разом з нею не були, але, як казав потім Василь, Маріяння принесла нашій організації в Запоріжжі чимало користи.



*Надія Артюхова, подруга й наречена автора спогаду з Мелітополля; світлина з 1955 року, коли Надія була на засланні на Воркуті після 10 років совітських лаєрів*

Тим часом, разом з іншими членами нашої групи я придивлявся німецькому порядку на Україні. Перед приходом німців совітська пропаганда гавкала, що вони будуть жорстоко знущатися над людьми, відрізувати жінкам груди тощо. Народ не надто вірив, боявся німців, але й не хотів їхати з України в глибину Союзу, у Сибір. Люди залишилися, хоч червоні забрали з собою на Схід чи не весь колгоспний інвентар. На щастя, урожай на степах у 1941 році був гарний так, що зібрано багато зерна. Німці відразу дали наказ звозити його в призначені собою пункти, звідки вивозили пшеницю до Німеччини. Проте, наш дядько скоро опам'ятався й забезпечив себе зерном. Голодувало натомість місто. Тисячі мешканців міст ішли на село помагати при збиранні зерна, маючи надію взяти щось собі на зиму. Можна також було зерно купляти, німці покищо не забороняли. Заможніші міщани могли якось про зиму заpastися.



Почалося вербування молодих хлопців і дівчат до праці в Німеччині. Багато хто поїхав туди добровільно, але чимало не хотіло їхати не знати куди. Разом з цим почалося вербування так званих «власовських відділів». Тут уже почалася наша праця. Організація закликала молодь не вступати до власовців<sup>28</sup>. Німці творили також українську поліцію. У кожному селі був відділ такої поліції, кільканадцятиособовий, а в рейцентрах – кількадесятиособовий. Вступали до неї переважно колишні червоноармійці, але й ті, що ненавиділи всього комуністичного й комсомольського.

До комсомольців ми спочатку ставилися обережно. Потім виявилось, що якраз бувші комсомольці були найактивнішими членами нашої організації на Великій Україні. Ідучи на Схід, ми були поінформовані про діючу в глибокому підпіллі Спілку Визволення України<sup>29</sup>. То мала бути наша головна підмога, але виявилася вона розбитою НКВД. Її залишки – то були вже старі, малоактивні люди. Ми мали за завдання віднайти їх і втягнути до дальшої діяльності. Покищо ми членів СВУ не зустрічали, бо вони, як потім ми переконалися, жили переважно у великих робітничих центрах, а ми ж ще перебували в наддніпрянській Гарбузівці, а ця назва говорить сама за себе та й за наше становище під цю пору.

Час від часу приїжджали до нас провідник групи «Південь», «Річка»<sup>30</sup> та члени проводу підгрупи, яких я не знав. Відчувалося, що наша організаційна справа мається погано, хоч рядові члени могли про це лише додумуватися. Покищо, завдяки легалізації наших виказок томаківською німецькою управою, ми могли роз'їжджати по околиці, організувати збори й нашу владу. Люди скрізь збирали врожай. Залежало на цьому як німцям, так і нам,

---

<sup>28</sup> Власовці – члени військових формувань під командою російського генерала Андрія Власова (1900-1946), який у 1941 році перейшов на німецьку сторону, де створив Російський Національний Комітет та військові відділи, куди входили вояки-члени поневолених народів СРСР.

<sup>29</sup> Спілка Визволення України (СВУ) – антибільшовицька організація, що існувала на Наддніпрянській Україні в 20-х роках.

<sup>30</sup> «Річка», псевдонім Т. Семчишина, члена проводу південної похідної групи, заступника З. Матли, а згодом керівника українського підпілля на півдні України.

а вже найбільше – селянам. Кожен рій нашої групи отримав наказ заготовити для своїх потреб кілька центнерів муки. Ми завдання виконали, гадаючи, що зимуватимемо нею зиму в Запоріжжі. Тим часом німці шалено перлися на Схід. Про ніякий контрнаступ з боку більшовиків і не думали. Настрій серед червоних бійців та людности сприяв німецьким плянам, хоч для значної її частини, вже привиклої до совітського порядку, новий стан був трохи дивний. Проте, чимало людей вітало його доволі радісно, наприклад, в наших околицях, де до 1924 року тривав збройний опір проти більшовизму, виразно відчувався піднесений настрій. Люди пам'ятали боротьбу й масові вивози в Сибір. Ми зустрічали чимало порожніх сіл, хуторів, звідки люди колись були вивезені, а поля взяті під колгоспи.

Якось я і Володимир Шалько отримали наказ поїхати до Кривого Рогу на зв'язок. Дороги були сухі, як то у вересні, тож поїхали роверами, хоч перед нами відстань: 110 кілометрів. Уже за нами половина дороги, коли недалеко від шляху побачили баштан, а в ньому кавуни. Злізли з роверів, у курені при баштані застали дідуся. Хотілося їсти, тож запитали, чи не продасть нам кілька кавунів. Дідусь погодився. Ми сіли біля його куреня їсти. Він придивлявся-придивлявся, а нарешті каже: «А хліба ви не маєте?». Почувши заперечення, вийняв з вузлика свіжого хліба й дав нам. Як хотіли за все платити, дідусь споважнів: «Хіба я москаль, що за все грошей хоче? Їжте на здоров'я».

Попрощалися й поїхали. На мапі мали зазначене перед собою велике село Широке, але, доїхавши, побачили лише кільканадцять хатинок укупі. Обабіч дороги видніли високі горбики, порослі високим бур'яном. Попросили в одній хаті води. Молода жінка запиталася: «А не напилися б молока? Якщо маєте бажання, то зайдіть, будь ласка, до хати». Володимирові пропозиція сподобалася. У хаті, подаючи молоко, господиня ще раз запиталася: «Ви, мабуть, і голодні. Скажіть, не стісняйтесь. Зараз прийде мій чоловік з праці, то разом пообідаємо». Тут уже і я радо погодився. Познайомилися з господарем і разом з'їли густого борщу, вареників та трохи м'яса. Тим часом господиня наповнила наші торбини пиріжками з сиром і капустою. Ми розмовляли з її

чоловіком і довідалися, що 80 відсотків хат у селі – немає. Горбики обабіч дороги – колишні хати. Перед колективізацією тут було велике село, багате. Частина людей як класових ворогів вивезли більшовики в Сибір, решта згинула під час голоду 1932-1933 років. Залишилася жменька мешканців. Страшне діялося на Україні. Ми це відчули, жаль і лють стиснули за серце.

Не раз, як ми під час зборів нагадали людям про їхнє минуле, вони тяжко плакали. Були безпорадні, як малі діти. Нікому не вірили. Новим «визволителям» також, хоч ми про це спершу не знали. Люди немовби й раділи, що закінчилося совітське ярмо, що хоч трохи якоїсь передишки, але швидко переконувалися щодо німецької вдачі й намірів. Нам про свої настрої широко не говорили. Це виявилось аж потім, як ми з ними зжилися й перестали вважатися німецькими агітаторами.

Виконавши завдання в Кривому Розі, ми вернулися назад у Гарбузівку. Червоні ще досить довго тримали Запоріжжя. Щойно після того, як Вермахт узяв їх майже в кільце на північ від Києва й на півдні, від Миколаєва, мусили відступати. Провідник послав мене до містечка Хортиці дізнатися про стан людности й Дніпрогесу. Під'їхав я на сам берег Дніпра, відразу обстріляли мене більшовики з артилерії. Був на першій лінії фронту. Хотів десь перечекати, але побачили мене німецькі вояки. Зажадали документів. Я показав фіктивний «авсвайз» на кореспондента якоїсь там газети (нешодавно отримали ми різні фіктивні документи). Назвав себе журналістом. Фельдфебель прочитав. «Тут є фронт і сюди нема доступу ніяким цивілям. Зрозуміло?» – сказав. Я вернувся до Гарбузівки ні з чим.

На початку жовтня німці ввійшли до Запоріжжя. Мости на Дніпрі зірвані. Довелося нам їхати аж під Марганець, де була переправа. Держали її мадяри, вороже настроєні до українців. Довго треба було переговорювати з їхнім майором, щоб добитися дозволу на переїзд на той бік Дніпра й разом до Запоріжжя. У місті були ми 23 жовтня. За отриманими від провідників адресами розмістилися, огрілися, бо погода з сонячної змінилася на дуже холодну. По двох днях провід розділив нас на малі чотириособові групи. Я був призначений до групи, що мала

напрямок на Мелітопіль. Крім мене, Михайло Вінтонів як провідник, Микола Сливка, Володимир Шалько. Трималися з нами й далі два колишні червоноармійці, хоч вони верталися додому, а ми їхали на завдання. З Запоріжжя до Мелітополя – десь 120 кілометрів на південь. Виїхали ми туди 25 жовтня. Дорогою затрималися в найбільшому селі південних степів Лівобережжя – Великій Михайлівці. До війни нараховувало 33 тисячі мешканців. Погода стала гарна й без ніяких перешкод добрались ми до Мелітополя, докладніше, до його частини, що звалася Кизияром. Там почалося для нас нове життя.

## **Кизияр і Вознесенка**

Віднайшли ми будинок, де була управа й станиця української поліції. Микола підійшов до поліціанта, який, чемно привітавшись і вислухавши нас, сказав:

– Панове, сьогодні неділя, сільуправа не працює. У місті управа також не допоможе вам знайти помешкання. Якщо хочете, заночуйте в мене.

Поліцай був молодим, десь тридцятирічним мужчиною. Сів на нашу підводу й показав свою хату. Називався Іван Біленький. Почали ми аналізувати свою ситуацію. Насамперед треба зорієнтуватися, хто є головою міської управи, як відносяться німці до української справи тощо. Михайло Вінтонів був призначений організацією на провідника в Мелітополі й околиці, мав очолювати майбутню нашу сітку. Енергійний Микола Сливка мав зайнятися підшукуванням нових членів, знайомствами серед інтелігенції й робітництва; Володимирові Шалькові припала охорона, а мені приділено працю харчового. Мав також познайомитися з селами навколо Мелітополя. До своїх справ кожен узявся уже наступного дня.

Вечеряючи разом з Біленьким, ми довідалися, що з Західньої України тут ще нікого перед нами не було. Він нами захоплювався.

– Не журіться, панове, більшовиків уже чорти побрали, тепер зможемо господарювати, як самі зуміємо. Їжі в нас доволі, не пропадете. – казав весело.

Виявилося, що половина людности в місті – росіяни, але «ви, мабуть, дасте собі з ними раду». Комендантом поліції є росіянин Канцедалов. Отримали також багато інших інформацій, але ні одна з них не була весела.

Усе навколо нас було нове: терен, люди, завдання. Треба було ставити перші кроки, а в конспіраційній праці першим крокам потрібний був досвід, якщо вони мають бути зроблені правильно. А наш перший крок був поставлений погано і приніс перший програш. Володимир пішов до міської управи вже наступного дня. Досі ми вели тактику безпосереднього знайомства з господарем терену, ішли до центру й розвідували про настанови даної людини до українських справ. Так робили ми на терені від Пискорович по Мелітопіль, на відстані майже двох тисяч кілометрів. Проте в Мелітопіль прибули ми на тиждень запізно. Тут уже була міська адміністрація, але не вибрана керованими нами людьми, а наставлена німцями при співпраці з шовіністично настроєними щодо українців росіянами. Володимир вернувся аж увечері, смертельно блідий і зденерований. Гестапо забрало йому єдину легальну виказку, а по довгих розпитах дало «вовчого білета»: до 24 годин облишити Мелітопіль та зголоситися на гестапо у Львові. Вістка приголомшила нас. Розмови Володимира відбувалися так. Почав від голови міської ради, росіянином-чорносотенцем, що відразу зорієнтувався з ким має діло, був ввічливий, але щоб уникнути якихось непорозумінь з германською владою, запропонував піти разом до воєнної комендантури міста. Це було Володимирові не вперше, погодився. А в комендантурі взяли його дуже гостро. На щастя, нічого не сказав про решту, тож його потрактували по-джентельменському: забрали виказку з печаткою томаківського коменданта, а самому наказали забиратися геть. Далі залишатися в Мелітополі він не міг, тож наступного дня виїхав до Запоріжжя. Залишилося нас трьох. З досить поганим настроєм. Проте організація дала наказ за всяку ціну втриматися в місті протягом зими.

У плянах нашого проводу Мелітопіль відігравав важливу роль, хоч, здавалося, невелике місто на краю південних степів не могло мати більшого значення. Однак Мелітопіль був воротами в Крим. Залізниця з Києва в Крим, єдина пряма залізниця з півночі на південь України, вела через Мелітопіль. Крим, на той час Автономна Татарська Республіка, повинен був увійти в склад української держави. Північна частина півострова була заселена переважно українцями, на півдні переважали татари, по містах більше було українців. У Криму були вже групи ОУН, проте важливими було мати свій пункт по дорозі з Криму до столиці України. Тоді я цього всього не знав, був наймолодшим членом нашої групи. Щойно в 1942 році обласний провідник «Дмитро» пояснив мені ці справи.

Листопад 1941 року. Опанувати місто «урядовим» шляхом нам не вдалося. Залишалося підпілля. Кілька днів по Володимировому від'їзді ми сиділи в трьох і слухали вісток, принесених Біленьким. Ніяких ворожих нам намірів збоку місцевої адміністрації й Гестапо з його слів не вловили. Мали ми щастя щодо місця заквартирування. Якби в іншій хаті, поліцаї знали б про нас давно. Користь тут була навіть подвійна: інформації з міста та охорона перед владою.

Став я знайомитися з тереном навколо Мелітополя. Самі великі селища: Юрівка, Новомиколаївка, Піщане, Терпінне, Якимівка, Константинівка, Вознесенка, Семенівка та багато інших. Перші харчі привіз я з Терпінного, віддаленого від міста 12 кілометрів. Сільрада села дала дозвіл купити одного кабана, 100 кілограмів сушених овочів та стільки ж пшениці, яку відразу й змолув у колгоспному млині. Уперше мав тоді нагоду виписати фіктивну посвідку такого змісту: Справка. Підтверджую купно кабана вагою 150 кілограмів для Абтайлунг у Мелітополі. Підпис. По-знайомивсь я з директором терпінської десятилітки і залишив йому кілька листків організаційної літератури.

Наступного дня відвідав Семенівку, де купив ще двісті кілограмів пшениці. І тут пощастило мені на знайомство з директором школи, молодим, дуже свідомим українцем Гармашем, який згодом став членом ОУН.

Моїми торговельними й організаційними успіхами Микола й Михайло були дуже вдоволені. Про себе харч ми мали, а тепер слід було подбати ще за коней. Ішла зима. Біленький підказав, що в якимівському радгоспі можна купити сіна, скільки завгодно. Голова радгоспу гарно нас привітав (був зі мною й Микола), трохи ми порозмовляли, а як настрій першого знайомства минув, почувли ми таку історію.

Головою радгоспу за совітської влади був його брат. Як червоні почали відступати перед німцями, отримав наказ евакуювати скот, інвентар та всіх фізично здорових мужчин за Волгу. Він завдання частинно виконав, але не докінця, бо... зник. Міліція та НКВД довго шукали – не знайшли. Цілих шість тижнів пересидів голова, в наперед підготованому, бункрі. Жінка доносила їсти. Прийшли німці, а люди витягнули свого голову з ями майже сліпим і німічним на ноги. Не натішився він білим світом, бо за кілька днів розірвався на міні.

Директором школи в Кизиярі був Семикін, свідома людина. Микола гарно з ним познайомився й завдяки йому дійшов до багатьох людей у Юрівці, Кизиярі й всьому Мелітополі. Він, по суті, означав початок побудови організаційної сітки в Мелітополі й околиці. У хаті Семикіна наперед опинилася наша пропагандивна література. Він звернув нашу увагу на одяг, що відрізнявся від одягу тутешніх людей. На щастя, по вулицях ми не вешталися, тож не звертали на себе уваги, а на заміну не мали грошей. Пильно вивчали наше становище. Люди поволі, дуже поволі верталися до нормального, як на німецьку окупацію, життя. Німців остерігалися, своїх поліцаїв боялися, зокрема інтелігенція тому, що в поліцію пішли переважно робітники, а робітники кривим оком дивилися на неї, уважаючи зняряддям червоної сталінської тиранії. Мої два товариші перебували переважно в Кизиярі, а я – на селлах. Погода трималася гарна, тож можна було досить легко змінити напрямки виїздів. Одного дня я добравсь до Вознесенки, віддаленої шість кілометрів від Мелітополя. Тут, за словами Гармаша й Семикіна, мав жити професор Іларіон Павлович Курило, усіма в околиці шанований громадянин. Зустрінутий дорогою селянин поінформував, що професор працює в сільраді. Перед будинком стояла

німецька вантажівка, а біля неї крутився український поліцей за зброєю. Я запитався в нього, чи є староста села. Є, у своєму кабінеті розмовляє з німецьким офіцером. Став я чекати. На стіні сільради побачив синьо-жовту таблицю з написом: «Правління сільуправи в селі Вознесенці». Кольори таблиці незвичайно мене здивували. На краю запорозьких степів Лівобережжя я побачив кольори української держави! Я вже трохи знав історію 1917-1920 років та сили, що їх викидав південний степ. Сюди влада Центральної Ради не сягала, тут панував Махно, Денікін, більшовики. Хто може бути та людина, що в такому місці творила тими кольорами наш національний прапор, а скромним написом проголосила українську державу над Озівським морем?! Ждав я нетерпеливо, а час збавляв собі розмовою з поліцаєм, одруженим з україркою, кримчаком. Нарешті з сільради вийшли три німецькі офіцери Вермахту, сіли у свої авта й відїхали. Поліцей попросив мене ввійти до будинку.

Переді мною сидів за столом десь 45-літній мужчина.

- Прошу, чим могу бути потрібний? – запросив.
- Доброго дня.
- Доброго дня. Прошу, сідайте та оповідайте, чого собі бажаєте.
- спокійно продовжував голова сільуправи.
- Чи не можна було б у вас купити 300 кілограмів пшениці?
- Можна, але треба мати справку від німецької комендантури з міста. Такий наказ: без дозволу комендантури продавати харчів колгоспам не дозволяється.
- А чи без такої справки можна купити картоплі? – сказав я й подав свій «документ» старості.

Він його узяв, але зараз з усмішкою й повернув, мабуть, не знаючи німецької мови.

– Чорт його побери з німецькою мовою та справками. Ми ж на Україні, тож маємо право самі договорюватися про що треба. Чи не так, мій молодий друже?

У кімнаті були тільки ми, тож я вирішив заграти у «відкриті карти».

– Пане старосто, мене послала до вас Організація Українських Націоналістів, щоб спільно з вами та іншими добрими українськи-



ми патріотами будувати українську державу. – сказав я, дивлячись професорові прямо в вічі.

А він зворушився.

– Я завжди вірив, що не буду тут самотній, що колись хтось мене віднайде й разом творитимемо українську державу. – відповів, підійшов ближче й за старим нашим звичаєм – ми поцілувалися.

Ця хвилина зворушила мене до сліз. Сльози блистіли також у професорських очах. Хвилину ми мовчали. Нарешті професор сказав:

– Дозвольте мені знати, де ви тут задержалися й чи ви тут самі?

– Ми задержалися в Кизиярі, нас трьох, – почав я коротко розповідати про наші справи.

Вислухавши мене, професор Курило порадив не гаяти часу в Кизиярі й негайно переїжджати до нього, у Вознесенку. Звідси ми мали спільно штурмувати росіян у Мелітополі.

Наступного дня в гості до професора поїхали Михайло та Микола. Увечері ми ділилися враженнями. Михайло не міг вийти з дива: тут, у Мелітопільщині, знайшлася людина всіма сторонами відповідна плянам організації. Професором були захоплені ми всі. Нашій праці відкривалися нові перспективи, тож чимскоріш вибиралися ми у Вознесенку.

Село лежало на північний схід від Мелітополя, на лівому березі річки Молочної, докладніше, у колишньому її руслі. У 1941 році нараховувало десь 1200 хат, побудованих, як і скрізь у степовій Україні, з глини й чорнозему, бо це були єдині будівельні матеріали на тих землях. Білі стіни хат і червоні цятки черепиці – два основні кольори південно-українського степового села. Як ще додати зелені садки й широкі вулиці, образ Вознесенки буде повний. Мешкали в ній українці, а також жменя росіян і татарів. Сільрада містилася в колишньому приходстві (священника більшовики арештували 1936 року), напроти неї стояв гарний сільський клуб, а трохи далі руїни церкви. Була також школа й медпункт.

Обабіч річки Молочної розлягалися сіножаті. На правому березі стояла велика гранітна скеля, що її звали Чортовою Могилою. То був кінець Карпатського хребта. Річка була вже не така глибока, як і в той час, коли пливли нею козаки до річки Кінські Води,

омінаючи турецькі застави в гирлі Дніпра. Ідучи шість кілометрів угору річки, можна було дійти до невеликого лісу, єдиного на цілі сотні квадратних кілометрів південного Лівобережжя.

Була десь половина листопада 1941 року. У Вознесенці прийняв нас на квартиру начальник вознесенської поліції Дубина. Це збільшувало нашу безпеку, хоч начальник у організаційні справи втягнутий не був. Харчами були ми забезпечені за посередництвом нашого добродія, професора Курила. До нього кожного дня приїздили різні люди з Мелітополя та віддалених степових районів. З ким потрібно говорити на наші теми, указував професор. Микола або Михайло розмовляли, а потім гість від'їжджав додому з нашою літературою. До кінця року наші відбитки, летючки та всяка інша література була вже чи не по всіх степових селах. Читалася від Дніпра по Бердянськ і Крим.

Наладнали ми зв'язки з учительством Вознесенки. Одні жваво стали працювати разом з нами, а інші ждали червоних. Останні нам тоді не заважали, бо був сильніший ворог – Гестапо. Микола, Михайло і я були одностайної думки щодо німців: вони не є нашими союзниками. Так само думав професор Курило й інші свідомі громадяни. Я німців просто ненавидів. Пригадувалися слова учительки Лідії Боровець ще з передвоєнного часу: «Друже Іване, німці ніколи не були та ніколи не будуть нашими справжніми приятелями. Захочуть нас використати в майбутній своїй боротьбі проти Росії. Ми можемо йти з ними доти, доки нам вигідно». Дотерли до нас уже неясні вістки про події у Львові після проголошення самостійности, про поставу мельниківців.

Пильно стежили ми за ставленням людности до німців. Згадав я вже, що люди таки не вірили їм. Крім згаданих уже чинників недовіри й коротких сподівань на їхню приязнь до себе, українці зайняли переважно вичікувальну поставу, яка в міру того, як німці показували свою справжню політику щодо України перетворювалася на опір, велику роль уже в перші місяці війни відігравав той факт, що в рядах Червоної Армії кожен мав когось зі своєї рідні. Очі ширше розкрилися й тоді, як німці масово почали будувати концентраційні лагереі для полонених червоноармійців. Саме цей

чинник чи не найбільше сприяв виникненню партизанщини на німецькому загірлі, підтримуваної щораз більше людністю. Видно було: німці не мають ніякого милосердя. Не любов до «батька Сталіна», не любов до влади «робітників і селян», а масові вбивства безборонних селян, підпали сіл, стягання нелюдського контингенту довело до масового опору на Україні проти німців. Люди були загрожені масовою загибеллю.

У Вознесенці та околиці більшовики мали симпатиків доволі. Ми вели з ними бесіди, не ставилися до них вороже, так само, як і вони до нас. До нині не знаю також, як вони стали відноситися до наших однодумців, коли в 1943 році в Мелітополі заново появилася НКВД. Правда, щось може дати на здогад уже те, що в 1949 році на слідстві проти мене НКВД не мало ні одного свідка з Мелітопільщини.

Знаю, зате й пам'ятаю, що ні я, ні мої друзі не вчинили їм ніякої кривди, хоч за симпатію до совітів Гестапо чи навіть українська поліція могла їх знищити, якби були проти нас якісь наші доноси чи вказівки. Професор Курило за совітської влади був дуже переслідуваний, але тепер ні одним словом не виявив бажання помститися, а куди вже говорити про вчинки.

Наша мета була тоді така: усвідомити до співпраці в побудові вільної української держави якнайбільшу кількість українського громадянства. Люди ставилися до нас переважно з пошаною й симпатією. Усе своє єство віддав пропаганді наших ідей Михайло. Старші віком люди, що мали в пам'яті Визвольні Змагання, молоді хлопці й дівчата, бувші комсомольці цілими вечорами облягали його, завзято дискутували. Професор Курило жив з нами, як з рідними. Радив, помагав. Часто запрошував нас до своєї хати в гості. Мешкав серед великого саду над самою Молочною. Його стара хата завалена була археологічними предметами, виглядала як музей. Була в професора жінка, син Юрій і дочка Галина. Ми про щось розмовляли, пили чай, а професор сідав за піаніно. Після праці в сільуправі він любив над ним замріятися.

У подвір'ї сільуправи стояла хатинка сім'ї Онищенків. Жила в ній мати з 18-літньою дочкою Любою, дуже милою, чорнобровою з гарним голосом (досі не можу забути, як співала *Дивлюся на*

небо...)). Батько її пропав десь на війні. Дівчина дуже хотіла поступити в балетну школу в Києві, проте її мрії не здійснилися: наприкінці лютого 1942 року захворіла на дифтерит і померла. У Онищенковій хаті мешкала також сім'я православного священика з дочкою й двома внучками. Зі священиком ми часто розмовляли. Старенький дуже хотів у майбутній державі – Україні Української Автокефальної Церкви. Розповідав про організування такої Церкви в перші роки по революції. Одного вечора він розповів мені історію свого життя. Двічі був арештований НКВД, був примушений покинути працю священика. Померла жінка. Влаштувався бухгалтером на якомусь підприємстві в Мелітополі. Діти не могли вчитися ані отримати посаду. Дочкою заопікувався якийсь жид з Мелітополя, а згодом з нею оженився. Однак по якомусь часі чоловік пішов не знати куди, а вона лишилася з двома дочками. Священик дуже ними журився, знаючи що їх жде, коли довідається Гестапо. Професор Курило запевнив мене, що робить усе, аби так не сталося. Виявилось, що про дівчаток знає ціле село, але ніхто не доніс.

Наближався новий, 1942 рік. З допомогою сільуправи молодь з Вознесенки зорганізувала зустріч Нового Року в сільському клубі. Зійшлося дуже багато людей, а забава тривала всю ніч. Ми, три галичани, з захопленням слухали широких пісень українського сходу.

Була зима, проте Миколин знайомий, керівник медпункту, далі ходив купатися до Молочної. Не робив цього тільки в дні сильного морозу. Цей лікар був грек, казав мені, що такий «спорт» йде за ним від молодечих років. З працівницею медпункту, Катрусєю Шевченко подружив Микола. Навіть мав замір звінчатися, але на заваді стали майбутні події.

Тим часом по селах творилися вже організаційні гуртки. Переважно за ініціативою людей, хоч подеколи сприяли цьому також і ми. У Константинівці головним організатором симпатиків ОУН був Павло Шевченко, колгоспний агроном. Константинівський гурток був дуже численний. Мали ми дуже цікавий випадок з одним молодим червоноармійцем, який зустрівся з Організацією в Західній Україні, де попав у німецький полон, а пізніше втік

і вернувся додому. Він сотні кілометрів переніс у кишені кільканадцять організаційних лєтючок.

Наша праця на Великій Україні була дуже складна. Люди ставили важливі питання, на які ми часто не мали відповіді, зокрема я, бо був наймолодшим і з найменшим досвідом. А будь-що-будь мали ми справу з людьми з совітської школи мислення, зокрема, коли йдеться про молоде покоління. То не були галичани чи волиняки, які поголовно хотіли української держави, але не цікавилися її державним ладом. Люди в підсовітській Україні таки вже вирости в атмосфері державного ладу, уміли державно думати, чого не можна було сказати про неознайомлену з державним життям українську молодь польських Східніх Кресів. Ми були переважно селянами, а зустрічали людей з вищою освітою, на різних посадах у державному апараті. Тут у кожній родині вже хтось вибився в люди. Молодому совітському громадянину відкрито ніхто не пропонував посади, взамін за відречення від своєї національності, як воно було в Польщі. Правда, ішла русифікація, проте не викликала ще комплексу неповноцінності. Політика «старшого брата» була набагато еластичніша щодо українців, ніж великодержавна політика Речі Посполитої. Українці в Східній Україні давали запрягти себе в службу російському самодержавству, задовільнялися формулою «національна за формою, соціалістична за змістом» щодо своєї держави й культури аж до 1939 року, коли то приєднана була до України західня її частина, але вже в 1941 році появилися різні питання, викликані зміною дотеперішнього політичного стану совітської держави. Люди бачили, що щось є не так, стали думати. Саме на цей момент припала наша праця. Вона була дуже важка тому, що на Мелітопільщині мало було, як і усюди, свідомої інтелігенції, тим більше селянства, але з часом усе доходило до нормального стану: люди ставали свідомими українцями, що хотіли жити у власній державі. Власній і за формою, і за змістом. Люди протягом року-двох скинули з себе ярмо совітського громадянина, проте, мали проти себе наступного ворога: Німеччину. Німеччина не дала можливості нашій Організації вести державницьку працю повною силою, бо та праця, як я сам переконався, дуже швидко дала б Україні самостійність.

Німеччина нас ганебно обдурила. А ми ганебно дали їй обдуритися. Мешканець Мелітопільщини тим часом ніде не бачив ознак самостійного життя України.

Синьо-жовта таблиця на будинку вознесенської сільуправи нікого не переконувала, не відповідала на всі питання. А питання: що дали? залишилося відкритим. Наприклад, найпростіша справа: харчі. Від відходу червоних минуло вже майже півроку, починалася криза, міг прийти голод. Німці на окупованих собою теренах, не постаралися за людську політику в ділянці прохарчування людности. Люди з міст масово йшли працювати в колгоспи, де був гарний врожай.

Але далеко не всі могли це зробити. Настрій був дуже поганий. Завтра – неясне. У таких то умовах прийшлося нам переконувати українського совітського інтелігента, робітника та селянина будувати українську державу. Було між нами багато різниць. Галичани хотіли насамперед будувати власну державну хату, а її лад потім. Совітський громадянин цікавився насамперед державним устроєм, політичною платформою. Інтелігент уже мав свою хату – УРСР. Німці її зруйнували, нічого взамін не даючи. Селянин був найзавзятішим ворогом соціалізму, однак це на тлі соціального, а не національного гніту. Держава для селянина з Мелітопільщини була другорядною справою. Першою було – позбутися колгоспу. Сподівалися: німці розвалять колгоспи. Однак, німці цього не зробили, а так само вимагали здачі хліба. Тож діждалися спершу мовчазного, а потім відкритого опору.

Праця нашої трійки тривала далі, хоч ми знали, на яких нетривких підвалинах вона спирається. Ми не знали про події в Західній Україні, про відносини між Організацією й німцями. Ми, як і всі на Лівобережжі, бачили й відчували нелюдське відношення



*Михайло Куртяк; на звороті підпис: «На спомин, і нехай ми будем у чужій стороні, та все пам'ятаймо, що ми українці»*

до нас з їхнього боку, проте, проголошувати відкриту війну проти них не було можливо, бо це означало б крах невеликої групки патріотів, яку вдалося нам тут створити. Тим часом серед людно-сти потужнішав мовчазний опір, який мав переродитися у відкритий спалах. У таких обставинах треба нам було встановити зв'язок з окружним проводом ОУН у Запоріжжі. Це завдання припало мені.

Мав я дві дороги. Перша «шосейная» дорога, колись трохи асфальтована, тепер з великими вибоїнами від військових авт. Друга: стежка біля залізниці, якою можна було йти пішки або їхати ровером. Залізниця ще не була відновлена після того, як червоні зірвали мости та станції. Знайомі в Терпінному порадили податися другим шляхом. Якраз настала пора кількадечних сильних північно-східних вітрів, що несли цілі тумани чорнозему, пилюки, бур'янів. Не захищали перед ними навіть хати, де я два рази ночував, добираючися до Запоріжжя. Ішов я пішки. З огляду на вітер не міг їхати ровером. Ровер треба було нести. Не покинув його лише тому, що мав надію на кращу погоду назад. На третій день, 120 кілометрів було за мною. У Запоріжжі провідника Дмитра Пастушенка не було. Прийняв мене незнайомий чоловік. Новини почув я невеселі. Запорозький провід був у глибокому підпіллі. Серед наших були вже убиті й арештовані від Гестапо. Наш друг Володимир Шалько працював у Дніпропетровщині. Не отримавши докладніших інструкцій ані грошевої допомоги, вер- нувсь я назад у Вознесенку.

Моїм звітом Микола й Михайло були дуже пригноблені. Не мали ми за що купити навіть одягу, тож як працювати? Допоміг, звичайно, професор Курило. Начальник поліції дав Миколі й Михайлові дві червоноармійські шинелі, з яких вийшли дві куртки. Я ще зі Львова мав три метри сукна. Тепер вийшло з нього гарне зимове пальто. Професор порадив не журитися, адже ще гірше бувало, а все ж якось бувало. А він не сподівався, що найгірше щойно перед нами.

Німці ставилися до нашого професора дуже ввічливо, з пошаною. Комендант мелітопільської комендантури, що прийшов на місце того, який забрав у Володимира виказку, не один раз бував

у нього в гостях. Ми вирішили використати ці факти й стали намовляти його на становище голови міської управи Мелітополя. Російські чорносотенці в місті вже доволі високо підняли голови, тож треба було шукати способу їх позбутися. Міська газета «Новое Время» часто друкувала статті про «єдину неделіму». Проте, ми вперто протирали шлях до комендантури й нарешті професор став головою міської ради. Відразу здійснив рішучу реорганізацію всього адміністративного апарату Мелітополя, газета «Новое Время» стала зватися «Мелітопільським Краєм», збільшився її обсяг та наклад, змінилися також редактори й, звичайно, зміст. Українці в місті побадьорішали. Росіяни принишкли. Тепер у Мелітопіль могли перебратися також і ми. Микола був у професора за перекладача до контактів з комендантурою. Він знайшов помешкання для нас у самому центрі міста, недалеко від міської управи. 15 січня Михайло та я вже в ньому мешкали. То було на вулиці Луначарського, 43.

## Мелітопіль

Влаштувалися ми цілком непогано. Господинею була «тьотя» Поліна Степанова, що мешкала разом з унуком. Найважливішим для неї було те, що ми привезли з собою чимало харчів: 5 баранів, 500 кілограмів муки, 200 кілограмів картоплі та десь 100 кілограмів соняшника, з якого було понад 15 літрів олії. Для нас трьох, «тьоті» Полі та її внука Ігоря було цього задосить. Господиня мала нам варити їжу, а при нагоді прохарчовувати себе й внука. Це було для неї найважливішою справою, як і для всіх мешканців Мелітополя під цю пору.

Тим часом Микола влаштувався на легальну працю, стаючи директором-адміністратором мелітопільського театру. Я й Михайло були покищо без такого діла. По якомусь часі отримав «працю» також Михайло. Став перекладачем з німецької мови в лісництві. Я чекав весни в нелегальному положенні, маючи завдання зв'язкового, харчового, есбіста тощо. Попри всякі перед-



бачені й непередбачені справи мав я час багато роздумувати, пізнавати своїх друзів. Михайло Романович Вінтонів народився 1910 року в селі Пасічній біля Станиславова. Членом ОУН став у 1930 році, а потім за це та діяльність пересидів 7 років у польських тюрмах. Німецько-польська війна звільнила його з тюрми в Равичу. До 20 червня 1941 року проживав у Кракові, а потім був приділений проводом до похідної групи «Г». Так опинився на Східній Україні. Так само, як і Микола, він був людиною фанатичної любови до України. Щирий, товариський, симпатичний, був взірцем молодого українського патріота. Мав велику теоретично-організаційну підготову, досвід, тож провід призначив його провідником на Мелітопільщині. Натомість у практичному житті Михайло був «великою дитиною», довголітня тюрма не дала йому можливості розвинути практичний бік життя, а якраз це було йому дуже потрібне в Мелітопільщині, де умови діяльності вимагали доброї практичної орієнтації.

Микола ж Семенович Сливка – «Буревій», як тоді він «називався», народився в селі Синевідському Вижньому в 1912 році, членом ОУН також був з 1930 року, бо не хотів бути в'язнем польських володарів Західньої України. Чотири роки пересидів у Бригідках у Дрогобичі, проте, це пішло йому лиш у користь. Це був гарт, досвід і організація самого себе. На відміну від Михайла, Микола умів практично діяти, умів схилити до себе людей, а це означало приєднувати організації нових членів або принаймні щирих прихильників. З-поміж нас трьох, саме він знав найбільше людей у Мелітополі.

Настала дуже сильна, як на південну частину України, зима. З огляду на великі сніги з Запоріжжям не було зв'язку. Залізниця ще не працювала. Ми не знали що діється в Запоріжжі, яка є наша ситуація. Правда, один раз був у нас зв'язковий, забрав звіти, але не було підтвердження, чи він до Запоріжжя доїхав. Зв'язкові часто впадали в німецькі руки. Обласний провід знав від Володимира й мене про клопітливе положення нашої трійки в Мелітополі, проте, нічого не робив, щоб це змінити. А чому нічого не робив? Ми не знали, бо не було як знати. У такому положенні минув січень і половина лютого 1942 року. У нас уже не було ні копійчини, коли нарешті пішки прийшов до нас обласний провідник «Дмитро»,

тобто Василь Пастушенко. Йому, уродженцеві села Шилів, було тоді 32 роки, був добрим організатором, а у відносинах з людьми ширим і привітним. Він позитивно впливав на людей. Так само й тепер на мене, бо мав я нарешті змогу наговоритися з провідником «до сита». Розмова була сам на сам у нашому помешканні на Луначарського. «Дмитро», як і я, розумів, що супроти наших завдань та ситуації всі ми мусимо якнайчастіше співпрацювати, не може бути мови про брак довір'я чи якісь суперечності.

Провідник уже перед приходом до Мелітополя був зорієнтований щодо результатів нашої праці тому, що був в Кизиярі та Вознесенці, розмовляв з професором Курилом. Його оцінка була висока, а в розмові я зумів відчутти в його словах багато позитивного також на мою адресу. Проте, найважливіше для мене було те, що ми настільки були близькі собі поглядами й поставою, аби я міг піти за «Дмитром» навіть на найнебезпечніші завдання. У Мелітополі ми стали друзями й були ними до жовтня 1943 року, коли то доля нас розлучила, мабуть, назавжди.

Вісті привіз «Дмитро» невеселі. На денному порядку були арешти, шибениці, всипи, а також зневіра після цього серед наших хлопців. У Запоріжжі та області панував фатальний стан. Провідник не скривав цього. І було воно краще, ніж рожева пропаганда. Я волів знати найчорнішу правду, замість бути годованим круглими словами. Це було трохи парадоксальне: моя праця полягала в пропаганді, але не любив її щодо себе самого. Михайла й Миколи покищо не було. Я сам представив «Дмитрові» стан справ у Мелітопільщині, чим він був вдоволений. Увечері прийшов Микола. Ми домовилися, що професор Курило пошле когось за Михайлом.

Наступного дня відбулася нарада, висновком якої було вести працю в Мелітопільщині в такий спосіб, як і досі. З-поміж найкращих місцевих людей вибрати провідників невеликих активних груп. Ті люди повинні знати правду про відносини між ОУН та німцями. Німеччина – це був небезпечний ворог. Щойно тепер наша трійка дізналася про арештування Бандери, підпільне становище Головного Проводу, про підготовку на Волині терену для організування перших військових відділів. Наша трійка вирішила

залишитися в Мелітополі в незміненому складі. Попри складну ситуацію, ми хотіли й далі діяти. «Дмитро» вирішив іти до Бердянська. Це було 110 кілометрів дороги грузьким чорноземом, що могло злякати навіть відважних місцевих людей, проте, перебувши тиждень у місті, обласний провідник з нами попрощався. Перед відходом сказав:

– Друзі, я докладно провірив висліди вашої праці. Ви всі три справляєтеся тут якнайкраще. Сміло можна сказати, що найкраще в цілій області. Дуже прошу так само діяти й далі. Кожен з вас має свої завдання на майбутнє, відходжу від вас з вірою і надією, що ви їх виконаєте добре.

Так і було. Микола відповідав і далі за організаційні справи в Мелітополі, Михайло був провідником Мелітопільщини, маючи під особистою опікою чотири райони на схід від міста, а я мав кілька районів на захід та південь від Мелітополя: Веселе, Іванівка, Сирогози, Якимівка, Ганічеськ, Сиваш, Новотроїцьке, на півночі Криму лежали Перекоп, Воїнка, Джанкой. «Дмитро» уповноважив мене вирішувати всі організаційні справи на тих теренах згідно зі своїми думками, з Михайлом натомість лише консультиувати, бо він і далі був провідником на всю територію. Практично я старався всі сумнівні справи з ним обговорювати, проте його часто не було в місті, тож моїм дорадником був переважно Микола, якого, крім цього, я більше цінував як організатора-практика. Я відносився до них з пошаною, як і годиться молодшому віком, натомість мої старші друзі ніколи не перевищували своїх повноважень, ми відносилися один до одного по-товариському, дуже сердечно. Я працював згідно зі своєю совістю, а звітував не як стрілець перед офіцером, але як рівний перед рівним, як свідомий своїх завдань їхній співтовариш. Ми рівні щодо кількох справ: кожен добровільно пішов у невідоме, кожен рівною мірою був відповідальний за справу, кожен згідно зі своєю совістю, внутрішнім, а не лиш організаційним наказом, старався виконувати свої завдання. Кожен мав свої способи праці, які, так щасливо склалося, не заважали іншим, а радше допомагали в їхніх завданнях. Жадного разу не мав я від Михайла виговору за якийсь промах. Ми зжилися, бачачи, що лише спільно краще й легше нести долю чи й недолю.

«Дмитровий» приїзд нічого практично не допоміг. Він не залишив нам навіть грошей, бо, як сказав, зв'язковий, що їхав з Західньої України з грішми ледве сам виніс голову, утікаючи з рук фельджандармерії, коли робила ревізію в поїзді. Тож гроші пропали. Проте, найгірше було з взуттям. Микола ходив у чоботях, куплених у німецького вояка, Михайло мав військові черевики, я – стрілецькі «бергштайгери», ще влітку минулого року отримані від Володимира Вовка у Вінниці взамін за мешти, але вони не годилися на весну, а весна ж була вже не за горами. Правда, на базарі можна було купити взуття, але на це не було в нас грошей. Продали ми коня, підводу, але за малі гроші, бо вони нікому, крім колгоспу не були потрібні, тож не цінувалися високо. Зате мали ми три ровери. З ними можна було думати про весняні степові дороги.

Одного вечора Микола вернувся з праці з Любомиром (прізвища не пам'ятаю), мельниківцем і перекладачем німецької комендантури, що два тижні раніше приїхала з Західньої України. Любомир знав усі новини з Заходу. Михайла не було. Трійкою переговорили ми цілий вечір, ні разу не згадуючи про різниці в наших поглядах, хоч належали ми до двох ворожих угруповань. Любомир лиш підтвердив усі сумні справи, розказані «Дмитром». По кількох днях комендантура їхала далі на Схід, з нею й Любомир та пачка нашої пропагандивної літератури.

На початку березня Микола дав мені адресу Романенка, свідомого українця з Великої Іванівки, віддаленої 80 кілометрів від Мелітополя. Дорогою туди мав я ще віднайти Буценка, бувшого сотника армії УНР, він працював у радгоспі «Більшовик», десь 40 кілометрів від міста. У дорогу рушив я пішки, бо під ровер земля була ще зам'яка. Іншого способу не бачив. З бадьорим настроєм перейшов 20 кілометрів з Мелітополя до чеського села Чехограда, ранок, приморозок, сухе повітря. У селі зайшов я до сільради, щоб відпочити, щось з'їсти та зорієнтуватися, хто тут при владі. Голова сільради й секретар, обидва чехи, охоче зі мною розмовляли, питали про події в Чехо-Словаччині в 1938-1939 роках, не проявляли захоплення «визволителями». Потім секретар завів мене до одної хати, де господиня добре мене нагодувала, нічого за це не беручи.

Я почав знову дорогу, мороз уже пустив, земля була м'яка, обліплювала чоботи, що швидко стали двома важкими колодами. Важко було витягати їх з грязі, аби зробити наступний крок. Сісти відпочивати я не зважувався тому, що як уже сяду, то й ночувати доведеться серед степу. Сонце вже хилилося на захід, як побачив я перед собою якісь хати. Мапа підповіла, що це німецька колонія Олександрфельд. Згадав я опінію пізнаних чехів про поставу німецьких колоністів у терені, тож вирішив колонію обминати й за всяку ціну добрести до віддаленого десь 6 кілометрів від Олександрфельду колгоспу «Більшовик». Перейшов ще кілька кілометрів, проте, ноги вже зовсім втратили силу, тож, зобачивши в полі купу минулорічного кукурудзиння, звалився на нього відпочивати. Уже темніло, а я все ще лежав. Хотілося спати, спати, спати, але свідомість, що я вже недалеко, не давала заснути. Проте й встати не було сили. Тож дрімав і далі. Нарешті, коли вже стемніло, підвівся таки й мов п'яний дійшов до мети. Знайшов Буценка й залишився у нього ночувати. Буценко, старичок уже, дуже дивувався з моєї думки йти пішки степом у довгу дорогу. Вона так мене виснажила, що й вранці, хоч був я вже бадьоріший, Буценко попросив робітників відвезти мене до Іванівки кіньми. Агроном Романенко, відповівши на кличку, сердечно мене прийняв. Він у Іванівці уже зробив гарну роботу. Будучи всіма шанованим громадянином, згуртував навколо себе групу свідомих свого людей, з якими я потім провів дві розмови про сучасну ситуацію України. І в Іванівці, і в інших селах в околиці першим питанням було: як німці розв'яжуть питання української держави? Народ Східньої України не вірив німцям з перших хвилин їхнього панування. По трьох днях Романенко довів мене кіньми аж до Мелітополя. Закінчилася моя перша мандрівка степами України, а також важливе й виконане завдання.

Наше становище в Мелітопільщині та її центрі скріплялося. Професор Курило разом з Миколою зукраїнізували всю міську управу та культурно-освітнє життя міста. Німці не чинили ніяких труднощів тому, що особа професора була скрізь у великій пошані, зрештою, за порадою Миколи, він тримався з нами в такий спосіб, щоб німці його шанували, тобто гордо, майже по-німецькому. Це

був найкращий спосіб на німців, які його як цивільного шефа міста не лише повністю визнавали, але навіть не звертали уваги на доноси чорносотенців-москалів. А ті, хоч і принишкли, хотіли професора позбутися, проте якраз ставалося навпаки: то він усував їх з різних важливих посад, даючи натомість українців. Між іншим, почалася підготовка до навчання в школах. Були створені два шкільні інспекторати: міський і районний. Головою першого був призначений колишній член СВУ Миколаєнко, а другого – також колишній член СВУ Дмитерко. Вони обидва були щирими патріотами, мені більш подобався Дмитерко за його вміння швидко прихилити до організації значну кількість інтелігентів і робітників.

Весною, після того як німці здобули Крим і дійшли до Дону, приїхала в Мелітопіль німецька так звана цивільна влада з гебіт-комісаром на чолі. Гестапо і жандармерія. Німецька машина терору й винищення налаadowувала свою працю.

Про їхні дії в місті та ситуацію на фронті ми могли трохи взнати при допомозі Миколи та його праці в міському театрі. Він познайомився з перекладачем мелітопільської жандармерії, Володимиром Хабаликом, молодим українцем з середньою освітою, посланим мельниківцями заради їхньої пропаганди на Схід<sup>31</sup>. Він досить швидко у всьому зорієнтувався й почав нам помагати, розумів небезпеку й шкідливість роздору в нашій важкій ситуації, тож мельниківської праці не провадив. Під цю пору я не занадто знав про причини й розмір шкід, принесених Україні роздором у ОУН<sup>32</sup>. Німці, зате, зорієнтувалися дуже швидко й всіляко роздор використовували. Ніяк було перед нашими прихильниками. Про два табори в націоналістичному русі вони довідувалися від бувших

---

<sup>31</sup> З наказу як бандерівської, так мельниківської ОУН у 1941 році майже 200 членів тих організацій пішло за перекладачів німецької армії на Схід.

<sup>32</sup> У 1940 році в ОУН стався розкол, спричинений різницею поглядів щодо тактики боротьби, а також персональними розбіжностями серед членів Проводу. Створилася фракція «бандерівців», де переважали молодші діячі під проводом С. Бандери та фракція «мельниківців», тобто прихильників дотеперішнього Проводу Українських Націоналістів А. Мельника. Обидві фракції почали між собою суперництво за впливи на Україні.

червоноармійців, що верталися додому з Західньої України, де були полонені німцями. Ми давали на питання в тій справі не зовсім докладні відповіді, наголошуючи, що в творенні нової України не може бути місця на політичну сварку, а Східня Україна не повинна бути вмішана у внутрішні справи організації.

Громадяни Східньої України на початку 1942 року вже повністю зрозуміли мету німецького приходу, тож усяка співпраця з загарбниками вважалася ними неможливою. Тим то ОУН під проводом Бандери мала там великий вплив, більший ніж мельниківці. У перші місяці війни мельниківські посланці в рядах німецької армії зробили якусь роботу, але вона швидко призабулася й була «виправлена» дійсністю. Німці не допускали й думки про волю України, тож уся мельниківська робота мусила обернутися нанівець. Як їхній пропаганді міг вірити мешканець Києва чи Житомира, коли бачив жахливе варварство, нищення церков, сотні тисяч полонених у смертних таборах? Весною 1942 року ця наївна пропаганда нам не загрожувала, так само й червона партизанка, породжена бажанням полонених і простих людей пережити, ще тут не творилася.

Кілька тижнів після від'їзду провідника «Дмитра», приїхав до нас зв'язковий з обласного центру, привіз трохи грошей та свіжої літератури. Усні новини були досить оптимістичні: провід нарешті зміг налагодити працю в центрі та в області. У Дніпропетровському створювався Краєвий Провід, там наша мережа під організаційним оглядом мала триматися дуже добре. Думка про конкретну вищу владу додала нам сили. До Дніпропетровського мали ми 190 кілометрів. Звичайно, практично це ні на що в нашій ситуації не впливало. Проте, нарешті мав я змогу прочитати організаційну газетку, видану Красвим Проводом уже на Великій Україні. Довідався з неї ширше про розкол в організації, про спільну боротьбу мельниківців і гітлерівців проти нас, розгром Стецькового уряду, численні арешти серед наших діячів.

Літо 1942 року в Мелітополі минуло без особливих подій. Почала працю залізниця Запоріжжя – Симферопіль, завдяки чому, нарешті нормально запрацював наш зв'язок з обласним проводом. Зі звітами їздив найчастіше я, проте приїздили також зв'язкові з центру. Гірше було з грішми, ми часто відчували недостачу

харчів. Виявилось, наша господиня крала наші припаси, обраховані мною як задовільні до початку червня, вони вийшли на початку квітня. Наша господиня робила з муки й картоплі самогон, а потім продавала на базарі. Не хотілося вірити, бож цими харчами жила як вона сама, так її внук Ігор. Проте, таки це була правда. Одного ранку я побачив жінку, що ввійшла до нашого будинку, а потім вийшла з якимось пакунком під плащем. Я її затримав і провів: мала 5 кілограмів нашої пшеничної білої муки. Пакуночок я взяв від неї назад, приніс до нашої кімнати, ні слова не сказавши господині.

Як запаси скінчилися дорешти, доводилося ділити Миколин пайок – 500 грамів кукурудзяного хліба – на дві половини. Це була цілоденна їжа на нас двох. У місті була страшенна дорожнеча на харчі: німецький кілограмовий хліб коштував 100-120 карбованців, тарілка зупи з кропиви в ресторані 15 карбованців. Старости колгоспів під карою смерти не могли нелегально продавати харчів. Інколи, завдяки знайомствам по колгоспах, вдавалося дістати трохи муки, якої ми вже не наважувалися віддавати нашій господині на розпорядження. Нарешті Микола продав свій ровер. За отримані гроші ми купили трохи білля, решту заховали на скрутніші часи. Вони могли скоренько прийти, по суті, уже наближалися, бо в промислових центрах України люди почали пухнути й вмирати від голоду. Ми цього не знали завдяки допомозі, між іншим, Павла Шевченка з села Константинівки, колгоспного агронома й нашого приятеля. Найкраще з нашої трійки влаштувався Михайло. На лісничівці, де працював, голоду не відчувалося. Харчами треба було допомагати також кільком старим членам СВУ, німцям уже, без можливості купити хліб чи м'ясо. Хоч у самих була невесела ситуація, ми ділилися з ними чим могли. Серед міської людности росла ворожість до «визволителів», село покищо мовчало, там запаси харчів були ще достатні.

Улітку назначив собі познайомитися з південнозахідньою частиною Запорозької області та сусідніми районами Херсонської. Трасу вибрав собі таку: Мелітопіль – Якимівка – Новотроїцьке – Чаплинка – Перекоп – Новоіванівка – Веселе – Мелітопіль, як властєся, то зачепити й Сирогози. Усього понад 400 кілометрів. По



дорозі мав я перевірити ситуацію в 10 районних центрах та, якщо це буде можливо, зорганізувати в них районні організаційні осередки. Погода була вже дуже тепла, дороги повисихали. Хотілося їхати. У деяких селах попереду мене були вже наші люди, я мав до них адреси й клички, проте в інших треба було знайти принаймні по одній порядній людині, познайомитися з нею й постаратися втримати зв'язок. Звичайно, це був добрий спосіб звернути на себе увагу німецької жандармерії або поліції, проте, іншого не було. Надійним помічником була інтуїція. Вона ні разу мене не підвела в житті та в підпільній діяльності. Наведу приклад хоча б з цієї подорожі. Одного разу вже вечоріло, як приїхав я в невеличке село Воскресенку над річкою Сивашем, де вирішив переночувати. Накинув оком на одну хату на березі річки й вїхав ровером в обійстя. У літній кухні молода жінка варила вечерю.

– Хазайко, а не могли б ви мене заночувати? – запитавсь я в неї. Вона поглянула на мене трохи здивовано.

– Без справки від старости села нам не вільно нікого ночувати. Такий приказ.

– А далеко від вас до старости?

– Мабуть, зі три кілометри, аж ген за зливом.

Це не було мені по дорозі, не хотілося вертати, тож трохи нерішуче я переступив з ноги на ногу. Жінка побачила мою неохоту вертатися до старости по дозвіл, мабуть, пожаліла, бо сказала:

– Заждіть хвильку, зараз прийде мій чоловік з праці, то він щось вам порадить.

За якесь 15 хвилин на обійстя ввійшли два молоді чоловіки. Привіталися. Я звернувся до господаря:

– Слушайте, пане господарю, чи не міг би я у вас переночувати?

Вони уважно придивилися мені, а господар сказав:

– Добре, можете, хоча в нас є строгий наказ нікого чужого без дозволу старости ночувати. Якісь документи, мабуть, маєте?

Я витягнув з кишені якусь справку, витягнув до нього.

– А чорт його побери з документами, жінко, чи вечеря уже готова?

Вечеряти ще не був час, тож ми разом викупалися у заливі Сивашу, а вернувшись, сіли вечеряти. На столі з'явилася півлітро-

ва пляшка самогону, тож разом з господарем та його братом ми гарно попоїли. Потім відбулася розмова. Брат господаря ще рік тому був червоноармійцем полоненим у Західній Україні, вернувся, бо з лагерьа допомогли йому звільнитися наші місцеві українці. Це йому сподобалося, він розповів, що в усіх селах і містах Західньої України влада є в українських руках, і то зорганізованих, бандерівських. Саме ті люди дали йому гроші й документи, торбу різної літератури, з чим він, жив-здоров, вернувся додому. Уже місяць як перебуває в рідному селі. Працює в колгоспі. Я зрозумів: переді мною досвідчений хлопець, прихильник ОУН, якому можна довірити дальшу організаційну працю, тож розповів йому про мету своєї подорожі. Хлопцеві не треба було двічі повторювати. Спати я пішов, маючи усталену з ним кличку й форми контакту. Уранці ми попрощалися як добрі друзі.

Тодішньої подорожі я не докінчив – зіпсувся ровер. У температурі, що доходила до 40 градусів, почали відклеюватися латки в колесі. Треба було їх знову клеїти, а вони й далі відклеювалися. З цієї причини обминув я Чаплінку та Перекоп, звернувши на північ, на Асканію Нову. Мав я туди кличку до нашого чоловіка. Увечері був я в славному асканійському заповіднику. Між робітниками віднайшов нашу людину, обговорив організаційні справи, а потім удвох ми зайнялися ровером. Завдяки цьому, наступного дня поїхав я до бувшої німецької колонії Доренбург, де також уже працювали члени нашої організації. Їхав цілинним степом, незаторкненим від віків плугом. Це давало якесь дивне щастя для душі. Незайманий, неоглядний степ. Нагадався Кулішів вірш *Блакитне небо, мов дугасте море*. Щось примушувало проказати його на весь голос. З Доренбурга я звернувся на Велику Іванівку. Там, весною цього року вже раз був. Переночувавши в Романенка, рушив до Веселого, а відтак у Мелітопіль.

Роверова подорож на такій відстані трохи мене змучила, проте як мені, так і моїм друзям додала сили, бо навіть у найдальших кутках області були вже довірені люди, ознайомлені з нашою організацією, її завданнями. Не один раз їздив я ще від села до села, беручи від краси степу силу до дальшої праці. Утомившись, сів біля кам'яних баб, що пам'ятали ще скитів. Тоді забувалася

дійсність, забувалося й те, що хоч я не «визволитель України», то можу на своїх рідних степах іти до людей з Вільним Словом.

Так минуло ціле літо 1942 року. Часто відвідував я тоді також Кизияр, де мешкав молодий поет Іван Позігун. Разом з батьком становили тоді пару великих ентузіастів самостійності України. Тим часом «визволителі» все прикручували їй гайку. Наша організація діяла в глибокому підпіллі. У Запоріжжі, з яким добре працював наш зв'язок, справи не виглядали найкраще, проте осередок в обласному центрі вдавалося нашим утримувати. У Мелітополі наша сітка ставала дедалі густішою. Професор Курило очистив уже майже повністю міську адміністрацію з росіян. Микола й Михайло без перешкод «працювали» на своїх посадах. Ми вперто трималися досягнутого й старалися розширювати завойований простір, хоч і як це важко нам давалося. В інших місцевостях наші галичани не витримували більше, ніж півроку. Ми трималися. Покищо важче було поборювати труднощі щоденного життя, організаційна праця залежала у великій мірі якраз від успіхів на цьому полі. До людських сердець і душ вдавалося нам промовляти, але перш ніж це зробити, треба було подолати брак грошей, інформації, зв'язку тощо. Величезні простори Лівобережної України практично не мали битих доріг. Була тільки одна залізнична лінія з півночі на південь, у Крим. Такі районні центри як хоча б Веселе, Велика Іванівка чи Якимівка в час весняних чи осінніх дощів були відрізані від світу. Чорнозем не пропускав ні колеса, ні ноги. Усе застрягало в чорній грязюці. Це, в нашій організаційній роботі було страшенною перешкодою, проте самим людям у таких місцевостях була від цього користь: німці не могли туди добратися. А ми мусили спиратися більше на власну інтуїцію, ніж на докладні інформації й вказівки від Проводу.

Восени я перебрався жити в село Новомиколаївку, де мешкав аж до січня 1943 року. Воно було віддалене десь 15 кілометрів на захід від міста. Ця відстань не заважала мені майже щоденно побувати в ньому. У жовтні «Буревій», провідник ОУН на Мелітопіль та область, познайомив мене з родиною Хоменків, подружжям Валентиною та Леонідом і їхнім 6-літнім сином. Він (33 роки) й вона (20 років) були мелітопільського роду. Знайомство Миколи з цим

подружжям було частиною його організаційної праці, бо полягала, між іншим, у налагоджуванні знайомств з всіма свідомими українцями міста. Леонід Хоменко працював тоді як інженер-хімік на спиртовому заводі, будучи zarazом заступником його директора. Його жінка, хоч і мала освіту фармацевтки, ніде не працювала. На перший погляд могло здаватися, що вони разом – це дуже добре дібрана пара, обоє гарні собою, стрункі. Леонід був людиною непересічної інтелігенції, я взагалі дуже полюбив його вже на початку нашого знайомства за пряму вдачу, правдивий патріотизм і об'єктивні погляди. Для мене, 23-літнього тоді хлопця, Леонід став зразком українського патріота. Він також відносився до мене надзвичайно широко й привітно. Хоменки просили мене заходити до них так часто, як тільки буду в Мелітополі, проте, часу в мене не було аж так на часті відвідини. У жовтні-грудні я міг бути в них десь 5 разів. Одного разу пізнав у їхній хаті Володимира Хабалка, перекладача німецької жандармерії міста. Потім Микола познайомив мене з батьком Хоменка, 70-літнім, здоровим ще мужчиною, який проживав на передмісті Мелітополя – Красній Гірці у малій хатині, серед вишневого садку. Якось під час розмови я запитався в нього, чому не живе разом з сином. Дідусь відповів:

– Син добрий, але його жінка не належить до найкращих, з нею під одним дахом не вмію.

Я не розпитував, а він сам більше нічого не сказав. Розмову оцю я переповів Миколі. Виявилось, він знав уже трохи більше про цю справу від батька. Проте, ми не зайнялися нею ближче, а жаль, превеликий жаль, бо якби так почали ми розвідувати про Валентину Хоменко, то напевно не сталася б з нами пізніша велика трагедія. Тоді здавалося, що справа не з важливих та й часу завжди було в нас замало.

Здобування насущного хліба (дослівно) та вся мелітопільська метушня брали більше уваги на себе. важко було вчасно пізнати небезпеку. Місто кипіло від людей різних національностей й мастей: українці, росіяни, чехи, вірмени, німці, греки, серби, болгарі, караїми, навіть вивезені НКВД у 1939-1940 роках з Західньої України поляки. Села були переважно українські, проте були

і чисто російські, чеські й німецькі. По них створена була тзв. українська поліція, хоч поліціанти були переважно росіянами, німцями й татарами, вороже наставленими до всього українського. У самому місті за українськими діячами слідували чорносотенці-росіяни, пильнуючи нагоду, аби мати матеріал на донос до Гестапо. У таких умовах можна втратити пильність якраз на найважливішому, хоч на початку нічим не примітному відтинку.

Кілька днів перед Новим Роком був я знову в Мелітополі. Микола передав мені листа від Леоніда Хоменка з запрошенням до його хати спільно зустрічати 1943 рік. Перспектива побачити сім'ю Хоменків була спокуслива, проте й в Новомиколаївці люди підготувалися до свята, тож я трохи хитався. Сумніви на користь візиту в Хоменків допоміг подолати Микола. Хто міг бути в Хоменковій хаті, крім нас двох та самих господарів, я не знав.

Вечером 31 грудня приїхав я до хати панства Хоменків. Було там уже трохи гостей, дехто знайомий, дехто ні. Десь коло 8-ої години вечора було нас усього 23 особи, голова міської ради, професор Курило, Миколаєнко й Дмитерко з інспекторату освіти, директор спиртзаводу Кононенко, соліст міського театру Панасенко, Володимир Хабалик, Микола, Михайло та інші. Було що їсти, було що пити, а гості не відмовлялися від одного й другого. Коло 22-ої години пані Хоменко сіла за піяніно грати вальс, допомагати їй на скрипці взявся Панасенко. Танці тривали може з годину. Яюсь тоді я почув втому. Ішла вона від горілки, бо хоч випив її мало, то непризвичасний організм zareaguвав погано. На моє прохання Леонід завів мене відпочивати до одної кімнати. Перележав я може з 10 хвилин, як відчинилися двері кімнати. Хтось увійшов і підійшов до мене. Чиясь рука спочила на моїм чолі, хтось сказав: «Спить». Цей хтось нахилився, поцілував мене в чоло й вийшов. І досі не знаю хто це був. Прокинувся я вранці. Частина гостей, яка мала нічні перепустки, вже відійшла, решта дрімала або тихо розмовляла. Поснідавши, ми свобідно розійшлися тому, що воєнна година кінчалася якраз о 7-ій годині ранку. Про нічний поцілунок розповів я спершу Миколі, а потім, вернувшись до Новомиколаївки, моїй нареченій, Надії. Обоє щиро сміялися. На цьому нібито все й закінчилося.

У першій половині січня треба мені було вернутися жити в Мелітопіль, у нашу стару квартиру на Луначарського. Склалося на це кілька причин. Одною з них було те, що в Новомиколаївці стала на постій п'ята румунська піхотинська дивізія, яка воювала під Сталінградом. Зайняла всі хати. Німецькомовний напис на дверях моєї хати «Зайнято німецьким працівником пропаганди» охороняв мене тільки кілька днів. Відомо було, що під час котрогось з моїх частих кількадечних виїздів румунські вояки таки займуть хату для себе.

У місті все було по-старому. Микола в театрі, Михайло в лісничівці. Зима була сильна, утруднювала контакт з районними осередками. У Хоменків не був я від новорічної забави, тож одного разу скористався запрошенням Миколи піти до них разом на розмову. Як настала ніч, Микола, маючи перепустку, вернувся на нашу квартиру, а мені Хоменко запропонував нічліг у своїй хаті. Ми довго розмовляли, хоч не на організаційні теми, бо я не знав, чи Микола втаємничив Леоніда в наші справи. Контакт з Хоменком – це була справа Миколи тому, що належала до його терену. Я діяв поза містом. Потім ще один раз спав я у тій малій приймній кімнаті. Не один раз заходив я чи сам до нього, чи з Миколою, Михайлом або Володимиром, ми розмовляли, проте ні разу не запримітив я, щоб Хоменкова жінка занадто цікавилася цими розмовами. Разом з сином пані Валя найчастіше перебувала в кухні, а ми розмовляли в гостинній кімнаті.

## Хто винен?

Одного вечора на нашу квартиру прийшов молодий, десь 24-літній мужчина, подав мою запорозьку кличку, назвав себе «Степаном». Миколи не було, тож гостя прийняв я, чим хата багата, сам. «Степан» поінформував, що його приїзд є з наказу обласного провідника «Дмитра». Потрібно йому сконтактуватися з «Буревієм», тобто Миколою Сливкою. Я пообіцяв повідомити

Михайла, проте попередив «Степана», що контакт з огляду на погоду може бути можливий аж за 2 дні. «Степан» не був цим вдоволений, але погодився чекати. Почалася між нами більш-менш така «привітна», за «Степановим» визначенням, розмова.

– Як працює ваша організація в місті?

– Думаю, що добре, але особисто не знаю всіх подробиць, бо це не належить до мене.

– Я знаю, друже, що це справа Миколи, але ви рівнож могли б мені дати характеристику його праці.

– Я не є уповноважений давати характеристику праці ані Миколи, ані Михайла. Пождіть 2 дні й самі переконаєтеся зі слів провідника про стан нашої організації не лише в Мелітополі, але й цілій Мелітопільщині.

Це знову не сподобалося, але розмова тривала далі, зосереджуючись таки на особі Миколи. Я не мав на це охоти тому, що організаційний порядок забороняв розмовляти на теми, що не заторкають безпосередньо мене як члена організації. Тож я ще раз порадив «Степанові» пождати на Михайла, проте він уперто й далі розпитував про секретні справи нашої діяльності. Нарешті розмова застрягла й «Степан» почав готуватися до відходу. Я запропонував йому нічліг, але «Степан» відмовився, кажучи, що в Мелітополі є в нього свої добрі знайомі. Він вийшов, залишивши мене здивованого кількістю інформацій зачутих про нашу трійку. Вибравшись до нас з наказу Краєвого Проводу, він обминув Запоріжжя й обласного провідника «Дмитра», де міг дізнатися про наші справи, проте, знав дуже багато – це дивувало. Усе розповів я Миколі, як він вернувся з театру. Микола усміхнувся й сказав, що він з ним уже особисто розмовляв.

Наступного дня «Степан» прийшов удруге. Був з ним незнайомий мені молодий, може 29-літній мужчина, що назвав себе «Борисом». Почалася розмова подібна до вчорашньої. Заново повторилася суперечка між мною й «Степаном» щодо Миколи. Я зажадав нарешті докладнішого пояснення його питань. «Степан» почав тоді так:

– Друже Іване, будьте зі мною щирі. Про що розмовлятимемо тут, має залишитися тайною.

Я звернув увагу на його незгідну з конспіраційними засадами поведінку й знову нагадав про можливість отримати найпевнішу інформацію про все від самого провідника «Буревія».

– «Дмитро» поручив мені вас як найкращу силу на Мелітопільщині й порадив звернутися в справах організації тут, у Мелітополі, безпосередньо до вас. – почув я від «Степана». Відтак я запитав, хто він такий та яке його місце в організації.

– Я приїхав з уповноваження Красового Проводу з Дніпропетровського і маю всі потрібні формальності до Миколи, як провідника Мелітопільського Краю. Приїхав сюди разом з другом «Борисом» допомогти вам у праці й спільними силами переорганізувати нашу організацію на Мелітопільщині.

– Чому якраз особа провідника «Буревія» цікавить вас, друже «Степане», найбільш? – запитав я.

– Ми з другом «Борисом» вважаємо, що особа Миколи невідповідна на становищі, яке друг Микола досі має в організації. Він занедбує свої обов'язки й не поводить згідно з організаційними засадами.

– Хто в такому чорному світлі представив вам друга Миколу?

– Це вже наша справа, проте ці інформації цілком достовірні, а нам ідеться лиш про те що ви на це скажете.

– Я ніяк не можу зрозуміти, чого ви хочете від друга Миколи? Це якась інтрига, небезпечна для нас обох. Микола є старим членом ОУН, віддавна керує тут організаційними справами, добиваючися того, про що ви, друже «Степане», уже знаєте.

– Микола занедбує обов'язки провідника міста, більшість часу тратить на свої приватні справи, жінок тощо.

– У нашому житті на Мелітопільщині годі відрізнити організаційні справи від неорганізаційних. Кожен день прожитий тут: це і приватна, і організаційна справа. Ми утрюх з Миколою і Михайлом є тут одне тіло й душа. Дякую Проводові за довір'я, проте, на довір'я більше від моїх друзів я нічим не заслужив. – відповів я згідно зі своїми думками й совістю.

«Степан» та «Борис» мовчали й уважно мене слухали. Здавалося мені, що вони трохи незадоволені моїми запереченнями.

«Степан» продовжував.



– Маємо певні вістки, що Микола легковажно ставиться до наказів провідників, не виконує їх.

– Друже «Степане», дозвольте запитатися, як довго ви перебуваєте на Східній Україні?

– Це питання не відноситься до справи...

– Правда, проте скажіть. – наполягав я.

– Шість тижнів.

– Це замало, аби пізнати хоч частину проблем, серед яких ми тут живемо. Треба побути два роки, щоб їх пізнати та виробити собі певну орієнтацію. Мелітопільщина, друзі, це не Західня Україна. Тут навіть спосіб думання є інший, а що вже казати про методи праці.

– Чому ви так уважаєте, друже Іване? – уперше під час розмови звернувся до мене «Борис».

– Тому що ви, як мені здається, незорієнтовані у справах на Східній Україні.

– А може ви помиляєтеся?

– Нехай, але прикріше було б, якби ви, друзі, помилялися.

Я бачив, що «Степан» і «Борис» стараються перетягнути мене на свою сторону. Правда, я не знав стану організаційних справ у місті, проте ніколи досі не чулося голосів про критичну оцінку Миколиної праці. Тож особа «Степана» почала мені здаватися підозрілою. Тепер ждав я на Михайла та його відношення до цієї справи, а при нагоді висловив свою позитивну оцінку праці й особи провідника «Буревія». «Степан» нервово усміхнувся. «Борис» мовчав.

– Микола тратить більше часу на жінок, ніж на організаційні справи. – повторив «Степан».

Я подумав, що більшої нісенітници не міг вигадати ніхто інший, крім друга «Степана», посланника Краєвого Проводу, а вголос сказав:

– Друже «Степане», мені здається, що висліди організаційної праці на Мелітопільщині залежать насамперед від нас трьох, а міра любови когось із нас до жінок не має тут найменшого значіння. Зрештою, чи ви не знаєте старої приповідки «де чорт не може, там баба допоможе»?

А коли «Степан» почав розводитися про свої, уже справді фантастичні, способи конспіраційної праці, я зрозумів: переді мною людина без найменшого досвіду організаційної праці, людина вперта, самовпевнена, нервова ще й зарозуміла. Не міг я зрозуміти й досі не розумію, як Краєвий Провід міг послати до нас таку невідповідну людину, хто дав йому повноваження керувати сотнями найкращих українських патріотів на Мелітопільщині. Як «Степан» закінчив свій «виклад», я запитався:

– Що ви хочете зробити з Миколою?

– Будемо Миколу судити. – «авторитетно» відповів «Степан».

Я встав зі стільця й кілька разів перейшов кімнату з кінця в кінець. Обурення було таке велике, що слова не міг вимовити. Думалося, «Степан» спершу мене вислухає, потім Михайла та Миколу й разом проаналізуємо стан організаційних справ на Мелітопільщині. Коли вийшло б не так, то, здавалося мені, Микола повинен бути перенесений на менш відповідальне місце, а до нас мав би бути посланий хтось відповідніший. Прийшовши до себе, я запитав гострим тоном:

– Що ви сказали? Судити Миколу?

– Так, над Миколою відбудеться суд. Ця справа вже рішена, а від вас вимагаю рішучого слова у цій справі.

Підійшовши до «Степана», я спокійно сказав:

– Ні, друже, від мене ви не почуєте слова «Микола винен».

Тиша. Якраз надійшов Микола.

Я запитав у нього, чи знає обох панів. Відповів, що вони вже бачилися, бо обидва пани були вчора в Хоменка. Від Леоніда Микола й дізнався, що «Степан» і «Борис» вже від кількох днів перебувають у місті. Усе стало ще незрозумілішим, проте треба було ждати Михайла. Усі разом ми повечеряли, а потім «Степан» з «Борисом» вийшли, а ми лягли спати. Миколі нічого я не сказав – не стало мені відваги. Ніби принагідно Микола лиш сказав, що дечого довідався про себе від Хоменка.

Наступного дня вранці зв'явився Михайло. Миколи вже не було. Вийшов на роботу. Розповівши про посланців Краєвого Проводу, разом з Михайлом у пригнобленій атмосфері став я чекати на «Степана» й «Бориса». Михайло схарактеризував після їхнього

приходу Миколу так само, як і я: позитивно. Пани «інспектори» не були цим вдоволені. Уважаючи, що в дальшій розмові моя особа непотрібна, я зібрався вийти до міста. Правда, Михайло бажав підтриму, але ж сам я бачив, розумів повагу хвилі. Проте, моя подальша присутність могла б мати як для мене, так і для організаційної справи погані висліди, бо я був до краю зденерований. Ситуація була така, що треба було зірвати організаційну дисципліну, але під цю пору я тілом і душою був відданий справі, ототожнюючи її з організацією. Тож і дисципліна була тоді в мене понад усе.

Виходячи, я сказав їм трьом:

– Друзі, подумайте добре, поки щось вирішите.

Про хід розмови між ними, досі нічого не знаю. Увечері прийшов по мене «Степан» і сказав: провідником на Мелітопільщині буде Хоменко. Я мав йому помагати. Щойно тоді зрозумів, що Хоменко є членом ОУН. При нагоді «Степан» запитався в мене про особу Хоменка.

– Крашої людини від Хоменка на це становище тут не знаю.  
– відповів я.

Ці слова сподобалися «Степанові». Ще поговоривши трохи про організаційні справи в терені, ми розійшлися. «Степан» виїжджав. Вернутися мав по двох тижнях. Михайла цього ж дня не міг я побачити, бо він на кілька днів виїхав до сусідньої Нововасилівки.

Вернувшись з праці, Микола виглядав на втомленого, пригнобленого. Я додумався, що це наслідок розмови зі «Степаном» і Михайлом. Він сказав тепер, що подав прохання обласному прововоді перенести його на Західню Україну. Цього вечора ми мало розмовляли.

По кількох днях разом з Михайлом обговорив я нашу ситуацію. Мій приятель представив «вину» Миколи так, як це казав йому зробити «Степан», а я вже знав як. На моє питання, що конкретно занастив Микола у своїй праці, Михайло не зміг мені подати ні одного прикладу.

– Друже Івась, я прямо нічого не розумію, чого хочуть від Миколи ці пани з Проводу, і не тільки від нього, але від нас усіх трьох. – сказав майже зі сльозами на очах.

Ситуація була дивна. Ніхто, крім «Степана» та «Бориса», в нас не появився, самим їхати до Запоріжжя на контакт з провідником

«Дмитром» ми не могли, бож, за підпільними засадами, якраз в нас були представники проводу, уповноважені до контролю не лише Мелітопільської, але, як потім виявилось, ще й Бердянської округи. Я додумувався, що вони мусили послати якісь звіти до проводу зі своєї подорожі, що провід просто про все це знає. Нарешті вирішив я не мати з тими двома уже ані доброго, ані злого. Усе з душі я вже «вигаркнув» «Степанові», а він мав знати свою роботу, покладену від проводу. Однак в одному місці мусив протиставитися: не допустити до злочину над Миколою. Поділився цією думкою з Михайлом, він з нею згодився.

По двох тижнях навідав мене «Борис», мали ми довшу розмову про організаційні справи в нашій окрузі.

По двох-трьох годинах «Борис» від'їхав. Про «Степана» я не питався. Тужити за ним ніяк не тужив. Проте, ще цього ж дня ввечері вони появились разом. «Степан» попросив мене познайомити його з кількома нашими людьми в місті, про яких він нічого не знав. Сказав також про «всипу» у Бердянську, звідки тепер приїхали. Гестапо арештувало багато людей. Жаль, що мої гості не взяли собі тієї «всипи» за осторогу. Удалось лише довідатися трохи про «Бориса». Тепер був у безпеці, а раніше, у 1940 році був вивезений червоними за Москву, звідки втік перед самою більшовицько-німецькою війною. Скривався, потім вернувся до наших, з Галичини пішов на схід як есбіст. От і був переді мною: свіжоспечений есбіст на Східню Україну, москаль сказав би про нього «мелкоплавающий», і мав би працю. При нагоді «Борис» сказав, що провідник «Дмитро» хворий. А про нього вони самі ніколи не згадували, треба було аж спитатися. Відтак, гості від'їхали.

У Хоменків я досить довго не був, хоч «Степан» радив заходити до їхньої хати. Леонід та Валентина були вдома. Як жінка вийшла з кімнати, Леонід запитався:

- Чи ви, пане Іване, знаєте особисто «Степана»?
- Ні, знаю його щойно від трьох тижнів. – відповів я.

Хоменко більше про «Степана» не розпитував. Замовк. Я додумався, що він хоче про щось спитати, щось його гнітить, тож запропонував відкрито в мене про все питати, зрештою, «Степан» наказав мені бути йому у всьому до помочі. Господар, переборю-

ючи, мабуть, характерне для совітських громадян недовір'я, таки висловився:

– Іване, маю до Вас найбільше довіри, тож не беріть за зло того, що хочу вам сказати. Іване, підхід «Степана» до справ організації є, по моїй думці, невідповідний, я його та «Бориса» боюся.

Цими словами він не абияк мене здивував, я добре задумався над відповіддю. Інша справа говорити з недавнім знайомим про буденні справи, а інше – про організаційні та ще в критичному дусі. Проте Леонід ждав відповіді.

– Пане Леоніде, ваше питання вимагає від мене звернутися до вас з таким питанням: у чому ви бачите невідповідний підхід до організаційних справ з боку «Степана» та «Бориса»?

– Знаєте, Іване, що я вас не боюся і ясно скажу про що мені йдеться. «Степан» повідомив мене, що маю керувати мелітопільською організацією, проте у важливих справах маю звертатися за поміччю до вас. Людина в цьому ділі молода, знаю, що німці війну мусять програти і що вже її починають програвати, а фронт недалеко від Мелітополя. За два-три місяці будуть тут більшовики й все радикально зміниться. Досі ви утрюх якнайкраще вели тут наші справи, аж раптом приїжджає двох мужчин і мені, неофітові, кажуть, що дотеперішній провідник міста погано виконував свої обов'язки, що він загрожений навіть судом за це. Я, Іване, нічого не розумію.

Ці слова на початку 1943 року висказав окружний провідник ОУН на Мелітопільщину. І от я, зваживши всі результати нашої праці у цій окрузі, увесь здобутий авторитет, мав тепер відповісти на важке питання так, щоб дати пояснення, але ні в чому не пошкодити організаційним справам. Адже за нами були вже сотні членів по всіх селах Мелітопільщини, діяла ціла мережа ОУН. Тут ішлося багато про що. А як міг я дати відповідь, що й новому провідникові була б скріпленням, коли в мене самого все було тоді під знаком питання?

– Пане Леоніде, – почав я – ви добре знаєте Миколу, Михайла та й мене. Ми з собою віддавна, а «Степан» та «Борис» прибули сюди недавно. Вони виїхали з Західньої України, охопленої збройною боротьбою проти наїзника, їм здається: наша праця дала тут

мізерні висліди. А між Східньою й Західньою Україною є різниці, це поперше, а подруге, внаслідок тих різниць вони по кількох місяцях перебування тут напевно змінять свої погляди на способи праці в нашому терені.

Подумавши трохи, Хоменко сказав:

– Може, Іване, ви й маєте рацію, але я боюся, щоб «Степан» та «Борис» до цього часу не наробили справі та нам біди. Вони заскоро й задалеко сягають. А щодо Миколи: я не можу погодитися з їхнім становищем супроти нього.

– Я також з ним не погоджуюся, тому ми зажадаємо, щоб сюди приїхав «Дмитро» й сам вирішив питання Миколи. – я підтримав Хоменка. – А тим часом ви, я та Михайло не повинні дозволити «Степанові» діяти на власну руку, хоча він і є представником проводу.

Наша розмова закінчилася згодою Хоменка щодо цієї думки. Виходячи від нього, я подумав, що Хоменко зрозумів вагу справи й розмовляв зі мною широко.

По кількох днях з Бердянська знову приїхав «Степан», розповів про тамтешні справи, накінець дав завдання: мав я встановити контакт з місцевою більшовицькою організацією та співпрацювати з нею в деяких діях проти німців. Контакт відбудеться через нього, «Степана». Від більшовиків мав я отримати якусь там кількість зброї, заховати її добре, бо та зброя буде нам незабаром дуже потрібна. Вислухавши, я подивився на «Степана», як на божевільного.

– Друже «Степане», а що я маю з цією зброєю далі робити?

– Над морем є лиман річки Молочної, там ви створите партизанський відділ.

– А проти кого ми будемо воювати?

– Будемо бити німців. – тоном «начальства» відповів мені «Степан».

Я подумав, що людина вже з глузду з'їхала, проте, вголос сказав:

– Як на мене, друже «Степане», це діло зовсім нікуди не годиться...

«Степан» мене обірвав, наказуючи повідомити Михайла, щоб за два дні разом зі мною був присутній у хаті Хоменка. І проти цього приказу я запротестував.

– Друже «Степане», не виходить робити так часто сходин у Хоменка. Його як провідника треба дуже хоронити перед провокацією. Хата поблизу тюрми, а тюрма весь час під обсервацією Гестапо й поліції.

«Степан», проте, стояв при своєму. То була безоглядна й нерозумна постава. Я підпорядкувався, адже був членом організації. Означеного дня у Хоменковій хаті зібралось п'ять осіб: «Степан», «Борис», Хоменко, Михайло та я. Микола запрошеним не був. «Степан» поставив думку про створення партизанського відділу в лимані Молочної. Над цим питанням ми мали радити. Першим почав висловлювати свою думку Михайло. То був скептичний погляд. Хоменко обережно показав, що також не вірить у цей плян. Щодо «капральського пляну» останнє слово узяв я, як майбутній командир відділу:

– Друзі, не пора та й не місце для такого відділу. Фронт уже недалеко, тож з німцями нема потреби воювати зброєю. Зрештою, щоб знищити такий відділ вистачить три авта гестапівців та поліцаїв. По двох годинах не буде з нас і сліду. Плавні Молочної – це не ліси Волині чи Житомирщини.

Це був лише початок моєї відповіді, бо хотілося взяти справу «Степана» ширше «за роги». Тож я казав далі.

– Відтак, питання контакту з більшовицьким підпіллям. На мою думку, співпраця з ними також недоцільна. Ця співпраця може дати вигоду лиш їм, а нам значні втрати, насамперед, можуть втратити довір'я до нас члени нашої організації в терені. За два-три місяці наші «союзники» будуть вітати в Мелітополі Червону Армію, а потім вистріляють нас і виловлять. Якщо буде такий наказ, я підпорядкуюся й постараюся виконати його якнайкраще, проте мої аргументи прошу взяти під увагу.

Усі мовчали. «Степан», як на розпеченому вугіллі, але як я закінчив, він таки заново почав виводити свій плян, мотивуючи тим, що ніхто з нас не має певности щодо часу німецького відступу, тож, можливо, варто ще використати більшовицькі запаси зброї, яка завжди ж нам придасться. Покищо акцій проти німців можна не робити, але зорганізувати десь 50-особовий відділ таки можна, а в разі відступу німців перекинути його організаційним порядком на Західню Україну. Я заново виступив проти цього пляну десь такими словами:

– Друзі, якщо й зорганізуємо 50-особовий відділ, то не вірю, що про нього не дізнаються німці. А як прохарчувати стільки людей? А що коли наші нові «союзники» зроблять провокацію? Можуть захотіти виловити нас німецькими руками.

Як я закінчив, питання відділу якось відійшло вбік, хоч ніхто з присутніх зі «Степаном» не захотів сперечатися, встановити контакт з більшовиками я просто відмовився (потім, у 1948 році виявилось, що «Степан» цією справою сам зайнявся).

Після наради я на кілька днів перейшов у село Новомиколаївку, але прийшов наказ вертатися до Мелітополя. Наставала вже весна. З міста поїхав я до Ганічеська, щоб зайнятися там місцевими організаційними справами. Вернувшись по двох днях, отримав від Миколи вістку про бажання Хоменка зустрітися зі мною. Увечері, десь о 19-ій годині був я в його хаті, але, як повідомила жінка, господар мав прийти десь за годину. Однак виявилось, що я ждав уже понад півтора години, а його не було, хоч усіх нас обов'язувала організаційна дисципліна. Проте, пояснював я собі подумки, усяке в фабриці могло статися. Нарешті пані Валентина запропонувала мені відпочити в кімнаті, де я вже колись відпочивав і мав дивну пригоду. Однак замість сну прийшли роздуми. По якомусь часі ввійшла пані Валентина, запитала чи не сплю й підійшла ближче. Я ввімкнув світло. Вона зараз погасила й сіла біля мене на лежанці. Я закурив папіроса й ждав що буде далі. Коли Хоменкова жінка хотіла мене поцілувати, я сів і знову ввімкнув світло. Вона вдруге його погасила, тоді я, повторивши своє «навпаки», сказав:

– Прошу зараз вийти з цієї кімнати.

– То ви так робите з жінкою, яка хотіла вам віддатися? – запиталася вона, побачивши мій настрій. У її очах побачив блиск, якого й досі не можу забути: блиск лютої тигриці. Я відзначив також, що вона мусила побачити в мене зброю, коли я запальював світло. У цю ж мить задзвонив дзвінок. За хвилину ввійшов Хоменко й вибачився за запізнення, спричинене службовими справами у фабриці. Обідаючи, хвилиною пізніше разом із ним був я, молодий і з жінками незнайомий чоловік, не абияк здивований спокоєм пані Валентини, яка внесла їжу, а також любо з нами розмовляла.

Переночував я, маючи довгу розмову на організаційні теми



з Хоменком, у його хаті, а вранці вернувся до себе, на Луначарського. Учорашня подія тримала мене й далі в нервовому стані, але Миколі я нічого не сказав, поклав собі ніколи вже до Хоменків не заходити, це навіть усупереч даній господареві обіцянці.

Однак за якийсь час ми таки зустрілися на вулиці й я прийняв запрошення зайти до його хати. Відбулася між нами більш-менш така розмова.

– Пане Іване, – сказав Хоменко – чому ви не заходите до мене? Адже я знаю від Миколи, що ви є в Мелітополі.

– Маю тепер багато справ на голові, тож і часу не хватає на відвідини – відповів я нещиро, зважуючи подумки: розповісти про пригоду з панею Валентиною, чи ні? Вирішив мовчати.

– Пане Леоніде, я до вашої хати подумав більше вже не заходити, бо зайшла важна причина...

– Хочете, мабуть, сказати, що моя жінка вам надокучається, а ви її прогнали? – сміючися, перебив мені Хоменко.

Я занімів. Господар уважно подивився на мене, устав, вийняв з шафи пляшку горілки й дві сигари. Як ми випили й закурили, став говорити.

– Друже Іване, коли б я не довіряв вам, ви не мали б вільного вступу до моєї хати. Це поперше, а подруге: я дуже добре знаю, що моя жінка любить молодих мужчин – Хоменко налив собі й мені вдруге. – Проте, є ще й третя справа. Отже, моя жінка кохається з одним офіцером Гестапо, а щодо цього вже нам усім треба бути обережним. Цю справу треба вам вирішити, поки не запізно.

Мене мов би громом ударило. Жінка провідника ОУН – це гестапівська ледащиця? У хаті, де відбувалися таємні сходи членів організації, живе потенційна зрадниця? Це не лізло в голову. Не міг я дати Хоменкові відповіді. Тим часом він провадив далі.

– Іване, я особисто знаю цього гестапівця, він знає особисто мене, ми познайомилися на заводі. Я вже давніше хотів про це з вами поговорити, але сподівався, що вона якось опам'ятається. Я б знав і сам, як з нею зробити, але ж маю 6-літню дитину. Куди я з нею сам дінуся?

А мене поступово огортала лють на жінку-зрадницю. Спосіб розв'язання справи був простий, проте, я ще не зважився на нього, то й попросив Хоменка пождати аж я зв'яжуся зі «Степаном». Так ми й розлучилися.

Микола сказав, що «Степана» тепер у Мелітополі немає. Виїхав. Ще не закінчилися великопровідницькі справи «Степана», а вже був наступний клопіт, набагато грізніший від першого. Ні з ким було порадитися. Михайла також не було. Сам рішати я не міг. Справа торкалася території міста, до того була настільки важлива, що вимагала рішення на рівні округи.

По кількох днях приїхав «Степан». Я звітував за справу жінки окружного провідника Хоменка. «Степан» заявив, що особисто цим займеться. На цьому покищо закінчилося. Відтак я повідомив про все Миколу й Володимира. Микола заявив, що нехай справою займаються високоповажні пани провідники, Володимир, натомість, широ перейнявся. Він незабаром уже знав, який конкретно офіцер був коханцем Валентини: майор СД (прізвище мені не запам'яталося). Наполягав чимскоріше розв'язати напружену ситуацію, бо її висліди можуть бути трагічні. Час минав. Якось зустрів я на вулиці Хоменка. Він розповів про свої пошуки місця десь в Херсоні або за Дніпром, куди хотів перебраться разом з дитиною. Його жінка мала нічого нового в нашому стосунку до неї не запримітити.

І от 10 квітня 1943 року прийшов до мене «Степан» з «наказом»: піти до Михайла на лісничівку та передати йому, щоб 11 квітня з'явився в хаті Павла Шевченка у селі Константинівці о 20-ій годині. Кажучи оце, дав ще й пістолет для Михайла, а другий мені, кажучи, що буду носити при собі два пістолети й одну гранату.

– Підшукajte лопату і о 21-ій годині будьте біля двох могил у степу між селами Константинівкою і Вознесенкою. Якби до цієї години нас не було – відійдіть до міста й ждiть мене в хаті Буценка – сказав накінець.

Першу частину наказу я негайно виконав. Ніч і наступний день пересидів незапримічений у лісничівці Михайла.

Як стало вечоріти, обидва пішли ми в напрямку Константинівки, понад берегом Молочної. Ніхто нас не бачив. Ще перед 20-ою були

ми біля села. Стояли тут на квартирі румунські вояки, тож Михайло дуже обережно пішов до хати Шевченка, сільського провідника ОУН. А я зайшов до першої з краю хати й попросив у дядька лопати. Отримавши її, рушив до віддалених десь кілометр від села двох могил. Обережно підійшов до них торішнім кукурудзинням, але нікого поблизу не було. Засівши в бадилінні, став чекати, маючи впевненість, що місячне світло мене не виявляє, сам натомість бачу все на кількесот метрів навколо. Діждавшись 21-ої години 30 хвилин, вирішив відійти. Ще обійшов кругом обидві могили. Нікого. Вертаючись, тратився в міркуваннях, але нічого певного доміркувати зі «Степанового» наказу не зміг. Дійшов лиш до того, що цього вечора в Шевченковій хаті відбулася якась нарада, де я не повинен був брати участі, а натомість мав чекати з лопатою біля могил не знати на кого й по що.

Виходить, я міг у чомусь перешкодити, якби був на місці наради. Це впливало з перебігу дотеперішніх стосунків між мною і «Степаном». І чому ніхто не прийшов по мене? Таж від хати Шевченка до могил було всього десь два кілометри. Отаке думаючи, дійшов до хати, звідки позичав лопату. Віддав її, але вертатися до міста, де були нічні патрулі, було б необережно, тож я відразу погодився на пропозицію господаря переночувати в його хаті. Провіривши зброю, заснув, маючи замір встати до схід сонця і незапам'ятованим вийти в степ.

Устав я вранці, попрощався. Переходячи мимо Шевченкової хати, побачив контур військової машини неподалік від неї, але було ще затемно, аби виразно розглядіти, чи воно німецьке, румунське, чи яке авто. Як увійшов я на подвір'я, з вулиці наблизився до мене незнайомий мужчина.

- Що то за авто стоїть? – запитавсь я.
- А ви не знаєте, що тут вчора діялося?
- Ні, не знаю.
- О, увечері була тут велика стрілянина. – сказав чоловік і швидко відійшов.

Я не чекав – садком до Молочної, у плавні. Уже дійшло до мене: сталося найстрашніше з того, що могло статися. Швидко обміркував ситуацію. До міста йти не можу, доки не знаю подробиць вчорашнього вечора. Треба було за всяку ціну дізнатися

хто убитий, хто поранений, хто арештований, а хто ні. У голові стояв покищо хаос. Адже весь терен був набитий німецьким військом, що вилізло зі сталінградського котла. У місті всі напевно не чекають моєї появи, а скриваються перед німцями, бо вістка про стрілянину у віддаленій кілометр від Мелітополя Константинівці напевно вже туди донеслася. Сів я та й закурив. Думав-думав, але як було вже перед 10-ою годиною, вирішив з корчів вийти й садами добратися до Красної Гірки, тієї частини міста, де мав конспіраційну хату. А ще перед цим розглянувшись докола, ввійшов у воду Молочної, щоб схолодити розпалений мозок.

Щасливо дійшов я до хати. Господарів не було, тож вирішив їх пождати. Увечері прийшов господар з новинами. У Константинівці були вбиті, ранені й арештовані, але хто саме – цього господар не знав. Тож перебрався до хати Буценка, що його син працював у німецькій кримінальній поліції. З'явився син Микола й все розповів. Це були страшні новини. Уночі до в'язниці привезли пораненого в голову Михайла, Миколу, Хоменка та ще одного, якого молодий Буценко не знав. Про перебіг сутички й долю «Степана» він також не міг чоگونهбудь сказати.

Щоб більше дізнатися, вирішив я побачитися з професором Курилом, сподіваючися, що він є на волі. Була десь 23 година вночі, як я опинився в садку біля нової хати професора. У вікнах горіло світло. Підійшовши тихцем під вікно, побачив чотирьох німецьких вояків за столом. Грали в карти. Нічого іншого я не побачив, але «товариство» не було з найприємніших, тож обережно підкравсь я під стару професорову хату. Застукав до дверей згідно з домовленим способом і перейшов ждати до альтанки. По хвилині з хати вийшов професор з пістолетом у руці. Побачивши мене, здивувався й перелякався. Наша розмова відбулася в альтанці. Курило довідався від селян про хід подій у Константинівці. Коло 21-ої години хату Шевченка обступило Гестапо й поліція. У хаті були Михайло, «Степан», «Борис» і ще хтось чужий, сім'я Шевченків: він, жінка та дві доньки й син. Гестапівці стали вимагати, аби відчинити двері, а тоді посипались на них стріли. Німці відповіли з автоматів, а потім, як наші викинули гранати, також зі скоростріла. Згинули у стрілянині «Степан», «Борис», Павло

Шевченко, його син і одна донька, жінка, друга донька зі страху збожеволіла. Михайло був тяжко поранений в голову. З-поміж німців згинули гестапівець і два поліцаї. Хоменко та Микола були арештовані ще перед 20-ою годиною на дорозі з Мелітополя до Константинівки. Був з ними ще хтось, але не знати хто. У Константинівці на шибениці німці мали повісити божевільну доньку Шевченка й ще когось з хати, та не знати кого саме. Професора ніхто не зачіпав.

Чотири вояки в його хаті – це обслуга мелітопільської станції. Вирішили ми перервати всякі зв'язки між собою. Професор мав нікого не приймати в себе, навіть якби з'явився хтось з ключкою. Так ми попрощалися, уранці я був уже в Буценковій хаті.

Уранці сконтакувався з переляканим Володимиром, який, однак, ще не пішов у підпілля. Послав зв'язкового до Запоріжжя, а сам вирішив ждати приїзду «Дмитра». Наказав я також порвати зв'язки з собою усім членам організації в місті. Через Миколу Буценка встановив контакт з ув'язненими Хоменком та Михайлом, передав ним грипса, попереджуючи перед провокацією з боку Гестапо. Два дні потім, Михайло помер під час тортур. Ніхто більше не був арештований. Отак влаштувавши організаційні справи, перебрався жити до Новомиколаївки. У місті лишилися Микола Буценко й Володимир. Новомиколаївка була вже добре зорганізована, мешкати став у начальника місцевої поліції Івана Ротанчука.

Вісті з Мелітополя часто привозив мені Володимир, адже, будучи перекладачем при жандармерії, якій підпорядковувалася сільська станиця в Новомиколаївці, він часто «службово» виїздив до села. Мелітопільська газета помістила такого змісту повідомлення про події в Константинівці: група небажаних нам людей заколотила на нашому терені співпрацю між українцями та німецькою владою, яка визволила Україну з-під російсько-більшовицької влади. Чого хочуть ті люди в Мелітополі. нам, українцям, не бажані? Більше інформацій уже не було, може гому, що я попросив професора Курила, автора статті, втихомирити. Володимир повідомив відтак про таємні пошуки моєї особи гестапівцями. Він сам був переслуханий, але якось вислизнувся. Німцям залежало, щоб справу затушувати перед людністю.

Дочки Шевченкової, на щастя, не повісили, але і не могли прилюдно повідомити, що в Константинівці стріляли до них не комуністи. Як усе затихло, перебравсь я до Мелітополя. З Запоріжжя ніхто не прибував, я цим дивувався й денервувався заразом. Узагалі мої нерви стали дуже напруженими.

Нарешті приїхав зв'язковий з обласного центру з повідомленням, що «Дмитро» вже здоровий і незабаром приїде до міста. Я мав виїхати на село. Опинився заново в Новомиколаївці. Зв'язок з Мелітополем тримала моя подруга Надія. Вона бачила Хоменкову жінку з пакунком під в'язницею. Хоменко й Микола мали добрий ґрунт до оборони перед слідством тому, що були зловлені перед хатою Шевченка, а не в ній. Як передавав Надії Володимир, комендант мелітопільської жандармерії був прихильником українців, розповідав про себе, австріяка й католика, Володимирові, який довідувався також про в'язнів. На їх долю комендант впливу не мав. Вони були в руках Гестапо. До гестапівців можна було підходити тільки з великими грішми, найкраще золотом, а його не було ні крихітки.

По кількох днях приїхав «Дмитро». Привіз з собою три тисячі марок. Він зібрав чимало інформацій, бо міг вільно рушатися по місті, ніхто його не знав. Виявилось, що в Ногайську й Бердянську були великі арешти. Услід за обласним провідником появилось двох наших з безпеки. Зайнялися розслідуванням щодо константинівської трагедії. Я все розповів, не затаюючи також своєї думки про «Степана». З нею як «Дмитро», так і хлопці з безпеки і професор Курило були згідні. Наше слідство нічого не принесло. Хоменкової жінки не можна було покарати, бо проти неї в нашій справі не було доказів.

Переїхав я назад до Мелітополя, де відразу почав разом з професором Курилом, підмовленим Володимиром комендантом міста, одним німецьким лікарем і полковником Вермахту, заходи щодо того, щоб Леоніда, Миколу й одного нашого з Ногайська почали виводити до праці на насосо-компресорському заводі. Значна сума грошей посунула цю справу вперед. Гестапо любило гроші.

У квітні, 25 числа, виїхав я з «Дмитром» у Крим у важній справі. Там лише чудо врятувало нам життя й ми щасливо по кількох днях

вернулися назад (про кримські справи – у наступному розділі). Мої сили ледь це витримали. Я почувався щораз гірше. «Дмитро» пропонував мені відпочинок поза Мелітополем, проте, я не погоджувався, знаючи, що ніхто не орієнтується у мелітопільських справах краще від мене. Хотів я визволити наших в'язнів. Контакт з ними мав я добрий завдяки Володимирові, професорові Курилі й Надії. По якомусь часі вирішили ми разом з «Дмитром» зорганізувати їхню втечу. Найкраще підходив до цього завод. Надія змогла добитися того, щоб приносити їм щодня папіроси й їжу. Комендант охорони спочатку дуже пильно перевіряв Надійчин кошик, але по кількох днях уже з нею «романсував», тож і менш пильнував, дозволяв їй навіть на вільні півгодинні розмови з нашими друзями. Дійшло вже до того, що ми визначили день утечі. У Надійн кошик поклали документи, дві пістолі, гранату. Однак напередодні цілої справи Володимир Буценко передав про хворобу Хоменка, настільки важку, що унеможливила йому вихід на працю. Це викликало нашу підозру. Володимир отримав наказ слідкувати за Хоменком. По двох днях хвороба видалася Володимирові підозрілою, мовляв, Хоменко сподівається на легальне звільнення. Щось «не грало». Але що й де? Не знати. «Дмитро» виїхав до Запоріжжя.

Тим часом Микола передав з в'язниці грипса, щоб негайно діяти, бож наближається фронт. Німці можуть їх зліквідувати або вивезти до Німеччини. Я повідомив Хоменка, уже категорично, про втечу. Він знову відмовився, не подаючи причин. До праці більше не виходив. Надія 12 травня понесла на завод дві пістолі й дві гранати, документи. Усе це щасливо передала Миколі. Утеча йому вдалася. Ще цієї ночі він та його товариш були в Запоріжжі. Як потім сказав «Дмитро», обидва вони виїхали на Західню Україну. З Миколою я вже ніколи не бачився.

Кілька днів після цієї втечі я отримав наказ покинути Мелітопіль і переїхати до Запоріжжя. Удруге в Мелітополі я звідтоді вже не був. У вересні 1943 року місто захопили більшовики. Що там після цього діялося, залишилося для мене значною мірою в таємниці. Значною мірою тому, що потім, будучи вже в лагерьях, удалося мені мати контакт з Надією, яка в листах чимало розповіла.

Кілька років щодо Мелітополя тривала мовчанка. Перерва сталася в вересні... 1949 року. Слідча кімната в запорозькому МІБ<sup>33</sup>. Слідство по 5-ти місяцях мук доходило докінця. Слідчий капітан Каменев: жид з Полтави, закінчує розмову про щось, коли до кімнати входить може 30-літній мужчина у вишиваній сорочці та міліційних штанах. Мій слідчий зараз услужливо попросив його сісти. Новоприбулий не сів. Підійшовши до мене, запитав українською мовою:

– Но, Іван Іванович, як ваше здоров'я?

– Дякую. Завдяки теплій та сердечній опіці громадянина слідчого Каменєва та начальника тюрми почуваю себе безпечно, навіть і здорово. – відповів я, не встаючи зі стільця.

Слідчий нагадав про обов'язок устати, коли входить офіцер. Новоприбулий лише усміхнувся.

– Не треба, сидіть, Іван Іванович, ми все ж таки старі знайомі, правда?

– Я не пригадую собі нашого знайомства. – відповів я.

– А про Мелітопіль ви забули?

– Ні, Мелітополя я не забув. Громадянин слідчий через 5 місяців удень і вночі пригадував мені це місто, проте, вас у ньому не пригадую собі.

– Нічого, але «Степана», Хоменка, Курила ви пам'ятаєте?

– Так, усіх їх добре пригадав мені слідчий.

– Хороший був парень «Степан».

– Може й хороший, але погано закінчив.

– А Валя хорошою була курвою? Чи не так, Іван Іванович?

– Не можу знати докладно цієї справи, вона донині є для мене великою загадкою. Може, ви знаєте щось більше про те, хто причинився до зради в Константинівці в 1943 році?

– Може і знаю, але це вам тепер уже зовсім непотрібне. Однак скажу вам коротко, що це було справою жінки.

– Чи пані Валі Хоменко?

– Не знаю. – відповів мій гість і вийшов.

Відповідаючи на моє питання, хто це був, слідчий відбився таким способом:

---

<sup>33</sup> Міністерство Державної Безпеки (МІБ) СРСР.



– Це був ваш приятель з Мелітополя, з яким ви колись не схотіли спільно бити німців.

Я подумав собі: чи не той воно приятель «Степана», що давав йому зброю заради творення нашого партизанського відділу у плавнях Молочної весною 1943 року?

До наступної зустрічі з Мелітополем дійшло аж в березні 1954 року. Мордовський лагер Дубравлаг 11. По довгих роках удалося мені зв'язатися з Надією. Була на Воркуті, відбувши 10-річне ув'язнення, перебувала на «вольной ссилке». Почали ми листуватися. У одному зі своїх листів Надія написала мені таке: «Іване, вгадай, кого я зустріла тут, на Воркуті? Не вгадаєш! Хоменка Леоніда з Мелітополя! Відбув уже 10 років лагерів і є тут далі на засланні. Я зустріла його в шпиталі, де я тоді працювала. Хоменко лежав там хворий. Від нього я дізналася, що його жінка Валя розлучилася з ним. Хоменко відчуває великий жаль до тебе. Каже, що коли б не ти, він уникнув би усіх нещасть та щасливо жив би зі своєю жінкою».

Багато років сплигло від описаних оце подій, проте й далі стоять переді мною загадкою, яку весь час аналізую, стараюся її «розгризти», хоч і як малоймовірним здається тут успіх. Тридцять років тому був я юнаком, що вперше протиставлявся смерті якраз у Мелітополі. Я так полюбив це степове місто, що й нині летів би туди, наче на крилах, щоб саме там закінчити життя. З-поміж усіх осіб, запам'ятаних з Мелітополя, найбільш незрозумілим залишається Леонід Хоменко. Поперше, не знаю його зв'язку з подіями 12 квітня 1943 року в селі Константинівці, подруге, не знаю його становища під час процесу професора Курила та провідників ОУН на Мелітопільщині в 1943 і 1949 роках. Під час процесу в 1949 році в Запоріжжі особа Хоменка була згадувана лиш один раз. На своєму слідстві він заявив, що провідником ОУН на Мелітопіль та Мелітопільщину був я, а не Михайло. Тоді я це категорично заперечив, однак справа провідництва тоді вже не мала великої ваги. Майже всі члени запорозької організації були або арештовані й сиділи по лагερях, або були знищені, так як професор Курило, або були за кордоном. МГБ ганялося за рештками. Відомо мені було, що особа Хоменка є у слідстві далеко неостанньою. Вивідуючись

у слідчих, дійшов я до висновку, що вони, тобто Каменев та Толичкін, не хочуть ним займатися, хоч знали його як провідника Мелітопільської округи ОУН. Залежало мені на якихнебудь інформаціях. Хоменко був колись моїм, чи не найкращим, приятелем, кращим від галичана Миколи чи навіть Михайла. Проте, саме до нього виношу питання, хто зрадив. Він чи його жінка? Проти Леоніда не мав я і не маю ніяких доказів. Проте, чимало дає думати Валентина. Вона ж була не простою собі коханкою, а коханкою офіцера-гестапівця. Один німецький офіцер Вермахту ще під час мого перебування на Україні відкрив мені на це очі, кажучи, що жінки – це завжди був найкращий спосіб проникнути в ряди ворожої підпільної організації. Проти нас діяли як німці, так і більшовики. Кому сприяла Валентина Хоменко і з чийого наказу? Чи її чоловік не знав про її співпрацю, чи лиш закривав на це очі, а як весною 1943 року наближався фронт і треба було вирішити, то вирішив не виїжджати на захід, а лишатися, лишатися і... Однак і далі нема доказів. Є лише аналогічні випадки з-посеред інших східняків, які піддалися спершу ідеям ОУН, а потім сталася в них метаморфоза. Зрадили. Чому Хоменко не хотів утікати з мелітопільської в'язниці? Яку мав гарантію, що вийде з неї живим, удавшись до іншого способу? А відомо, що Хоменко з цієї в'язниці перед фронтом таки вийшов, арештували його вже більшовики. Хто і чому звільнив його? Чи посприяв професор Курило, чи гестапівська коханка – його жінка? Вийшовши на волю, Хоменко мусив щось робити з собою. Знав, що за співпрацю з німцями й членство в ОУН червоні його ніяк не помилують. Чи пустився пливти так, як життя несе і куди несе? А якщо і він, і його жінка співпрацювали з більшовицьким підпіллям? Досі не знаю, хто першим подав думку про нашу співпрацю з більшовиками, а потім запропонував творити відділ у лимані Молочної.

«Коли б не ти, я б уникнув усіх нещасть і жив би щасливо зі своєю жінкою...». Що мав на думці Хоменко, пишучи ці слова Надії? Адже ми довіряли один одному, ми були приятелями. Він був провідником ОУН, я нижчим рангою членом окружного проводу, а розмовляли ми завжди як рівний з рівним. Не було зради між нами. Зрада товариша означала зраду спільної справи. У чім була

моя вина супроти Хоменка, яку він тримав у собі навіть після 11 років від розлуки зі мною? Якими дорогами пішли його думки про мене? Адже то він перший напередодні трагедії 12 квітня видав смертний присуд своїй жінці під час розмови зі мною. Знав що каже. Тож чи заломився потім? Чи хтось підмовив його проти мене? Жінка, німці, більшовики? Хто? І досі не знаю.

## Воїнка

У місяці березні 1943 року, перед константинівськими подіями, «Дмитро» дав мені наказ налагодити перерваний зв'язок між організацією та II дивізією словацької армії, розташованою під цю пору в Криму в селі Воїнці. Отримав я, заради першого контакту, кличку до дивізійного лікаря, підполковника Дмитра Микитинського. Зв'язок із ним був перерваний після боїв дивізії на Північному Кавказі, де вона була взята в кільце, а вирвавшись, відпочивала в Криму. У Кизиярі сів на вантажний поїзд і рушив у напрямку півострова. По дорозі кількість пасажирів збільшилася, всідали переважно жінки, які їхали до своїх чоловіків, братів, ув'язнених у німецьких лагерьох. Недалеко перед станцією Джанкой, де мав я пересідати на інший поїзд, у наш вагон ввійшли два фельджандарми з електричними ліхтарками в руках. Наказали з вагону виходити, забрати речі. Біля виходу один з них став кожному провіряти документи. Підійшовши до дверей, я побачив навколо пасажирів кордон поліції в чорних мундирах. Мої фіктивні документи, видані „Wirtschaft Komando in Dniepr”, не викликали в жандарма підозри: як працівник цього командо я службово їхав до Миколаєва через Джанкой і Перекоп. Про всяк випадок, крім документів, мав я також добрий пістолет. З розмови кількох татарів з поліцаями долетіли слова про облаву, але не знати на кого. Провіривши вагон, поліцаї наказали всім людям вертатися на свої місця.

Як розвіднілося, наш поїзд задержався на станції Джанкой. До Воїнки залишилося мені 40 кілометрів. У одного залізнодорож-

ника запитавсь я про дорогу й поїзд туди. Виявилось, що поїзд є о 11 годині ранку, проте ж не знати чи він поїде. Дороги натомість були дві. Одна трактова, але дальша, бо аж на 50 кілометрів, а друга – попри залізницю, ближча, сорокакілометрова, але на ній є німецька варта й провірювання документів. Поклав я вибратися другим шляхом. Краще було йти, ніж ждати непевного поїзду на вузловій станції, де крутилося багато поліції, жандармерії й всякої воєнної сволочі.

Перейшовши з п'ять кілометрів, побачив на залізничному насипі якусь людину. Це був німецький вояк. У невеликому бараці коло насипу сидів ще один. Провіривши документи, вояк їх віддав: „Gut”. Навіть запропонував ждати на поїзд, проте я відмовився. Пішов далі, хоч іти було важко в грубому плащі й червоноармійських чоботах та ще й з великою, хоч і майже порожньою, валізкою в руці. Валізка була потрібна на ліки. Минув якусь станцію. До наступної треба було подолати десь три кілометри, а вже застала мене 11-та година. Сили стало бракувати десь кілометр перед станцією, аж тут їде поїзд. Я кинувся бігти, маючи надію догнати його на станції, але це не вдалося. Поїзд від'їхав. Доплентавшись до станції, сів відпочивати й заснув на траві. Прокинув мене якийсь дядько-татарин. Сонце вже йшло на захід. Зібравши силу, рушив я на Воїнку вже не при залізниці, а нормальною дорогою. Уже вечоріло, як доволікся до полковникової хати у Воїнці.

Микитинський прийняв мене дуже радо. Дивувався, що такий молодий хлопець веде вже організаційну працю в східньоукраїнських степах, розпитував про все, але я сам мало знав.

Зате з полковникових розповідей можна було легко зробити висновок щодо настроїв серед словацьких вояків. Сам генерал, командир дивізії, не мав про німців доброї думки. Натомість прихильно ставився до нас і помагав українській справі. Микитинський повідомив його про моє прибуття. Генерал призначив мені зустріч наступного дня увечері.

Як настала пора, відвідав я генерала, порозмовляв про ситуацію на фронті, навітлив трохи ситуацію в Україні, проте ніяких повноважень до поважних переговорів я не мав. Моє завдання

було: встановити зв'язок. Щойно потім мав прибути до Воїнки хтось з Головного Проводу. Генерал уже знав про силу УПА. Сам Микитинський розповів мені про шкоди, вчинені І словацькій дивізії нашими силами. Командир цієї дивізії відмовився співпрацювати з організацією, навіть наказав передати Гестапо кількох наших зв'язкових. Через це дивізія була окружена й багато гарних хлопців-словаків втратило життя.

На третій день уранці я вже збирався виїжджати. Микитинський подарував мені на дорогу свого гарного пістолета й кільканадцять набоїв. Розлучилися ми як друзі. Дорогою до Мелітополя не зустріли мене ніякі пригоди. Дав я звіт «Дмитрові», який відразу виїхав на Запоріжжя. Відтак, настала наша трагедія 12 квітня 1943 року в Константинівці.

У перших днях травня 1943 року приїхав до мене «Дмитро» й запропонував їхати разом до Воїнки. Згода. У Джанкой я вирішив уже не йти пішки до Воїнки, але пождати на поїзд. Не хочучи напоротися на контроль документів, вискочили ми перед станцією Воїнка. Зайшли в якесь село. Питаємося, де можна купити щось їсти. Жінка радить іти на базар, бо по хатах біда, всюди стоять словацькі солдати. На щастя, запропонувала в себе переночувати, а про це нам ішлося. Іти прямо до полковникової хати ми не хотіли – не знати яка була ситуація в селі та й навколо нього. Адже могло щось змінитися. У хаті побачили ми дві солдатські шинелі. Запиталися про вояків.

– Тут ночують не тільки солдати, але ціла сім'я та ще й чужий дядько. Не турбуйтеся, яюсь помістимося. – відповіла весело жінка, хоч і яка мала була її хата.

Ніч переспали ми на підлозі. Уранці, залишивши течки вдома, пішли розвідувати в село. Словацькі вояки копали окопи вздовж головної вулиці, якою ми йшли. Побачивши нас, офіцер попросив документи. Мабуть, не зрозумів їх тому, що закликав вартового жовніра й наказав нас відвести до полковника. Ми запротестували, але поручник спокійно сказав:

– Слухайте, панове, тут є майже друга фронтова лінія, хіба ви не розумієте, що це значить? Підете на нашу контррозвідку, де вирішать вашу справу.

– Пане офіцере, – запитався «Дмитро», хочаби потягнути його хоч трохи за язик – чи ви таким способом затримуете всіх, хто переходить?

Молодий поручник вигаркнув усе, чого нам було треба:

– Ми маємо дані про двох совітських шпигунів, спущених на наш терен, а тому провіряємо всіх людей.

Почувши це, мені мурашки пробігли по спині. Усміхнувшись силовано, ми попрощалися зі словаком і пішли на контррозвідку. По дорозі не було найменшої можливості втечі, всюди були жовніри. Коло однієї хати конвоєнт затримався поговорити, а ми пішли далі, що дало нам час обговорити поставу на контррозвідці. Якщо захочуть робити відразу ревізію, то треба буде боронитися, що означає загин. Краще це, ніж зрада підполковника Микитинського. Аби лиш не допустити до слідства. Ревізія все виявила б – ми були озброєні. Ніяка контррозвідка не могла злегковажити, пістолета й двох гранат на особу, а саме таку зброю ми мали за поясом. Зробивши це сумне рішення, що краще згинуть, ніж віддати себе в руки, закрутили ми папіроси й ждали на конвоєнта. Як він наближався, я пішов на хитрощі.

– Слухайте, пане, ви верніться, а ми самі дійдемо, куди треба. – запропонував.

– Ви ж чули приказ відставити вас до полковника, а приказ є приказ. – відповів словак.

Зупинилися ми перед гарною селянською хатою. Конвоєнт завів нас у кімнату. Коло дверей появився солдат. За дерев'яною бер'єркою, що розділяла кімнату на дві половини, сиділи офіцери майорського чину. На їхніх комірцях були маленькі гакенкройці. Недобрий знак. Один майор читав наші документи, другий пильно нам придивлявся. Потім перший витягнув з шафи течку, де були документи й два знімки якихось мужчин. Ще раз оглянувши нас, один з них сказав конвоєнтові:

– Запровадьте їх до полковника й передайте йому їхні документи.

Нам полегшало. Полковник був, мабуть, шефом контррозвідки. По дорозі знову склали ми плян дії. Якщо полковник буде сам, то в разі ревізії беремо його й конвоєнта під дула пістолетів й признає-

мося до приналежності до української націоналістичної організації, яка проти словаків не бореться. Або пустите нас живими, або згинете – така мала бути остаточна «пропозиція» полковникові.

Полковник виявився десь 30-літнім чоловіком. Вивчивши наші документи, сказав конвоєнтові відвести нас на німецьку жандармерію, бо коли ми німецькі урядовці, хай німці нами займаються. Почувши це, ми трохи розгубилися. Як потім один одному сказали: я збайдужів, а «Дмитро» відчув страх. Проте, в паніку не попали. Перед будинком жандармерії побачили ми десь з сорок жінок. Напис над дверима: „Gendarie Komando in Woinka” та, наче на глум, по-нашому: «Українська поліція у Воїнці». У кімнаті знову сидів за бар’єркою офіцер, лейтенант з жінкою-перекладачем. Прочитавши наші документи, лейтенант сказав нашому конвоєнтові:

– Правдивих шпигунів ви неспроможні зловити, але перешкоджувати в праці нашим урядовцям – це ви вмієте.

До нас звернувся лиш з коротким „Gut”, віддаючи документи. Весело відповівши по-німецькому «дякую», ми вийшли надвір. Конвоєнт плентався ззаду, але вже зняв з кріса штика.

– Слухай, солдат. – звернувся я до нього. – Ти й твої командири не могли вирішити такої простої справи? Не могли пустити нас своєю дорогою? Ти ж сам подивився на наші документи, на печатку з гаєнкройцом, та це ж найкраща печатка! Чи треба було, щоб аж старий німець нас звільнив?

Поглянувши на нас, вояк усміхнувся й відповів:

– Чи ви, пане, думаєте, що я є дурніший за вас? Таких печаток я вам зроблю стільки, скільки хочете.

Зайшли ми до хати полковника Микитинського. Прийняв нас радісно, але стривожився, послухавши розповіді про пригоду зі словаками.

– Таж там, крім полковника, самі фольксдойчери. Хтозна чи й сам генерал зміг би вам допомогти, якби сталася біда. – бідкався.

Полагодивши справи, ми верталися назад до своєї хати. Переходили мимо окопів. Побачили словацького поручника, що вранці почав цілу вовтузню по контррозвідці. Махнули йому рукою й пішли до господині, здивованої, чого ми так довго ходили по

базарі. За нічліг вона нічого грішми не хотіла взяти, тож «Дмитро» залишив їй чималий кусок туалетного мила. Без поганих пригод вернулися ми до Мелітополя. Залишився за спинами забитий усяким військом південь України. Кожне місто над берегом Озівського моря, кожне тамтешнє село тримало вояків, що якимось чудом вирвалися з-під Сталінграду, Волзько-донських степів і Північного Кавказу. Полковник Микитинський розповів, яким чином вдалося його дивізії вийти з совітського кільця. Криючись перед дивізійним фольксдойчером, генерал налагодив зв'язок з якоюсь совітською частиною, запропонував здати дивізію в неволю на вигідних умовах. Уже було укладено угоду на письмі, коли ситуація словацької дивізії покращала й їй вдалося вирватися з оточення власними силами. Найкраще трималися німці. Решта, тобто румуни, італійці, мадяри, словаки були здеморалізовані й втратили прикмети здатних до бою вояків. Румуни, які ніколи не славилися добрими вояками, нагадували тоді скоріше голодну обірвану банду, ніж якась військо. Німецька жандармерія мала багато роботи з дезертирами. Щоб утримати сякий-такий порядок, німці мусили бути безжалісні, а це викликало ненависть до них. У терені тривала найскладніша у світі гра різних сил, організацій, інтересів, де мусила собі знайти відповідне місце також наша організація.

## Полтава

Вертаю до подій, що сталися після Константинівки в квітні 1943 року. Як утекло двоє наших друзів з мелітопільської фабрики, «Дмитро» наказав мені передати всі організаційні справи другові, що приїхав до Мелітополя в травні, а самому виїхати до Дніпропетровського. Так і сталося. У Дніпропетровському мав я мешкання в двох білорусів. Звичайно, це було організаційне мешкання. Ждав я контакту. Час був мені потрібний. Ще в Мелітополі здоров'я погіршилося, послабшали нерви. У новому місці ніхто мене не знав, кращою була медична опіка, але виявилось, що два



дні без контакту з організацією «розложили» мене краще, ніж два роки в Мелітополі, бо нерви зробили своє. Розболілося все тіло, не міг я звестися з ліжка, не міг їсти ні пити. Тепер не звела б мене на ноги навіть гестапівська морда в дверях. На щастя, заопікувалися мною господарі.

На третій день прийшов незнайомий друг і запитався, як ся маю. Я накинувся на нього, обурився таким трактуванням мене Проводом і зажадав контакту з краєвим провідником «Річкою» аґ «Дмитром». Цього ж самого дня ввечері прибуло до мене двоє друзів з Проводу: «Арсен» і ще один, незнайомий мені. Сказали, що з «Річкою» покищо побачитися не можу, але незабаром прийде до мене «Дмитро». Пообіцяли прислати лікаря.

Наступного дня лікар з'явився, але ні в чому не допоміг, лиш дав одну пораду: якнайдовше перебувати на сонці, перестати думати про минуле, узагалі не думати, а набиратися нових сил. Так я й сам думав, тож хоч як боліли всі м'язи від найлегшого доторку, доволікся одного дня до стадіону. Дні були дуже сонячні, тож довго лежав на сонці, дивлячись на муштру німецьких вояків. Нарешті провідав мене «Дмитро». Полегшало. Мій друг якраз отримав двотижневий відпуск і вирішив провести його зі мною. Цілими днями розглядади ми на всякі способи мелітопільську справу. «Дмитро» сказав, між іншим, що наказ послати «Степана» до Мелітополя прийшов згори, хоч «Дмитро» кілька разів вказував невідповідність цієї персони в місті. Відчувалося, що й в «Дмитра» є щось на душі, щось його мучило, але він не зважився на розмову про це.

Якось лікар порадив мені купатися в Дніпрі. Це в сонячні дні могло дати ще кращі результати для мого здоров'я, ніж само сонце. Дніпровські купелі справді відразу додали сили моїм м'язам. Тіло й голова перестали боліти. Одного разу знову поїхав я з «Дмитром» на пляж, але, заставши на ньому товпу людей, підшукали собі менш людне місце. Воно було нам незнайоме. «Дмитро» плавав погано, а я, вирішивши над Сяном, дуже добре. Оглянули терен: перед нами був острів, Дніпро розливався двома нерівними рукавами обабіч нього. Ми мали купатися у вужчому, широкому десь на 50-60 метрів. Якесь 100 метрів за островом був

міст, а стовпи моста були густо пообкручені колючим дротом, так само від одного берега до другого було того дроту по кілька рядів. Вони охороняли міст перед плаваючими мінами.

«Не знаючи броду, не лізь у воду» – каже прислів'я, проте я не в одній річці на Україні вже купався, не один раз і в Дніпрі, але тут зробив дві помилки. Поперше, не доцінив сили води, розділеної островом, подруге, не зважив на колючий дріт біля мостових стовпів. І поплив. І от чую, як вода заносить мене в напрямку мосту. «Дмитро» й люди почали вже кричати, щоб вертатися. Я цього не чув, зате небезпека вже була перед очима. Міст недалеко, тож звернувся я всією силою гребти проти течії, але не до берега, а до острова, хоч до нього було далше. Лише велика напруга рук і ніг врятувала мене. Дріт був всього кілька метрів нижче, коли відчув я слабку течію. Вода таки донесла до дротів, я вхопився за дріт руками, затримався, хочаби досягти ногами дна. Воно дало себе відчутти, хоч вода сягала до очей. Стати не можна було. Якось зумівши притриматися дрота, почав я пересуватися сантиметр за сантиметром ближче до берега. Як було по шию, – відпочав. За кілька хвилин лежав уже на острові, зовсім вибитий з сили. Лежав десь з годину. Потім пішов вгору Дніпра й переплив назад цей рукав уже безпечніше. «Дмитро» лиш міцно обняв мене, бо налякався, видячи небезпеку.

По якомусь часі «Дмитро» виїхав, а до мене з'явився зв'язковий. Передав невеликого пакета. «Арсен» наказував передати його директорові школи в місцевості Ігринь над Самарою, сорок кілометрів від Дніпропетровського. Увечері був я на місці. Кличка запрацювала нормально. Директор привітав мене. Нагодував, а потім його дочка, гарна чорнява дівчина, запропонувала прохід. Я погодився. Наступного дня вранці був готовий виїжджати.

– Друже, воно ж неможливо, щоб ви уже відїздили. – сказав директор.

– Чому?

– Друзі з Дніпропетровського дали мені трохи інакше зрозуміти мету вашого приїзду сюди. Ви маєте тут замешкати принаймні два тижні. Невже в моїй хаті щось вам не відповідає?

Щойно тепер зрозумів я мету мого приїзду в тиху оселю. Справді, Провід вибрав добрий метод, щоб довести мої нерви до кращого стану. Була ще одна причина, відома мені від «Дмитра»: наша ситуація в місті була дуже важка, Провід старався, мабуть, якнайменше виставляти своїх людей на небезпеку. Причина напруженої ситуації лежала в діяльності мельниківців, що про них я вперше дізнався аж від «Дмитра». У лютому 1943 року німці прилюдно повісили 50 осіб, між ними багато членів і прихильників нашої ОУН. Вони були вбиті разом з комуністами. Трохи зденервував мене, однак, цей спосіб підходу до справи з боку Проводу. Директорові дав я згоду залишитися на три дні. Вернувшись до Дніпропетровського пішов на свою квартиру. Господар зголосив мій приїзд, невдовзі появився зв'язковий. Відразу запитався про причину такого швидкого повороту до міста.

– Я вже не є хворий, прошу зголосити заступникові крайового провідника «Арсеніві» про мою просьбу повернутися до Мелітополя. – відповів я.

Увечері прибув «Арсен» та один незнайомий молодий мужчина. Розмова відбулася на стадіоні. У Мелітопіль вертатись я не міг з огляду на старі справи, мене там знали, а нові люди вже ввійшли в тамтешні умови й добре справляються. Чи хтось там тоді був і чи добре справлявся – я тут сумнівався, але не дав по собі знати. «Арсен» підказував ще повідпочивати, а потім лишатися в Дніпропетровському або Дніпродзержинському. Тоді я попросив послати мене відразу до «Дмитра» для співпраці з ним, бо почуваюся здоровим.

– Добре, будьте на завтра готові до виїзду до «Дмитра». Зазначую: дорога важка, умови праці «Дмитра» нелегкі. – ще застеріг, сумніваючись щодо мого здоров'я, «Арсен».

До «Дмитра» – значить до Полтави. На північ України, у незнаний терен. Отримавши документи, кличку, адресу, мапу, кільканадцять кілограмів літератури й листа до «Дмитра», одного червневого ранку виїхав я з Дніпропетровського до Полтави. Їхати туди треба було майже 30 годин, хоч на мапі пряма лінія між цими містами не дуже то й довга. Їхав я вантажним поїздом, між німецькими вояками й якимись двома цивілями (мабуть, со-

вітськими партизанами), які вискочили з нього ще перед станцією, сподіваючись гострого контролю документів. Проте ж поїзд був вантажний, тож зупинився не на пасажирському двірці, а десь 300 метрів за ним. Контрольний пост жандармерії минув я разом з вояками, разом з ними перейшов також кілометр дороги від станції до самого міста. За поданою мені адресою скривалася старенька бабуся. Однак незабаром вернувся з міської управи, якої був працівником, її син, десь 40-літній мужчина. Я подав кличку. Усе було гаразд.

Наступного дня я зустрівся з «Дмитром». Пішли ми, розмовляючи, у парк, де стояв тзв. «Пам'ятник слави», тобто статуя в честь перемоги Петра I над шведами й українцями в полтавській битві 1709 року. І тепер у місті не було весело: у лютому й березні Гестапо арештами розгромило нашу організацію, були розстріли. «Дмитро» отримав завдання відновити сітку й очолити обласний провід. У місті він уже мав якісь контакти, проте область була *terra incognita*. Фронтowa лінія трималася десь 60 кілометрів на схід від Полтави, Харків переходив з рук до рук. На Захід сунулися величезні залізні валки німецького спорядження, утікачі. Людність була пригноблена, з одного боку німці, з другого – більшовики, а ніякої різниці між ними, хоч завзято борються. Люди байдуже ждали приходу червоних, бо він був неминучий. Бракувало харчів.

Минули два дні. За посередництвом «Дмитра» встановив я зв'язок з молодим «Борисом», районним провідником на Диканьку й zarazом учителем у селі Чарнечені, де мав добре зорганізовану сітку. На його терені був також зорганізований наш невеликий, 30-особовий партизанський відділ. Усталивши засади співпраці, «Борис» від'їхав. Натомість я по нараді з «Дмитром» поїхав у Дніпропетровське зі звітом та з проханням за інструкції. Під час розмови з «Арсеном» знову попросив перенести мене до Мелітополя, але він не погодився. Я ще не зовсім виздоровів, а що це була правда, міг перекопатися під час поїздки з Дніпропетровського до Запоріжжя, куди послав мене тоді «Арсен». Вертаючись назад, на станції Сикельниково я мав пересідку. Влізши на вантажний військовий поїзд, заснув у тормозній будці, була ніч, я втомлений... Прокинувся, як уже було ясно надворі. Поїзд стояв на якійсь

станції, сходило сонце. Вийшов зі свого «купе» й побачив напис на станції: Павлоград. «Чорт його ж бери, та я їду не по трасі, я їду під фронт, на Харків» – подумав собі. Помилка виникла з вини машиніста, який погано мене поінформував про напрямок їзди. Вертаючись назад на Сикельниково, а звідти на Дніпропетровське, утратив одну ніч, але міг утратити й більше тому, що в Сикельникові попався жандармерії в руки. Мої документи кінчалися, як завжди, проханням до всіх допомогти мені, жандарми довго їм придивлялися, проте нарешті пустили. Під карою смерті цивільні люди не могли тоді їздити військовими поїздами, проте мої документи на цей раз були «винятково добрі». Зате я вже майже ніколи не сідав на військові вантажні поїзди, хоч їздити треба було безнастанно й всюди, дуже часто під саму лінію фронту. Туди наші зв'язкові їздили в мундирах Вермахту, Гестапо або поліції.

Згадалася також іще одна пригода з поїзду. Уже не пам'ятаю, куди й звідки я їхав. Напрямок був північний, у відділі їхали: трьох наших та трьох німців. Німці були: старший віком майор Вермахту з ординансом та молодий лейтенант-есесівець. Завели ми розмову, майор та ординанс їхали у Німеччину на відпуск. Настала пора обідати. Ординанс вийняв з наплечника хліб і консерви, ми й собі полізли в валізки, витягаючи сільську ковбасу, білий хліб, до чого запросили майора й ординанса. Есесівець не відзивався й не звертав на нас уваги. Я сидів напроти майора й незаметно моргнув до нього, показуючи на лейтенанта. Майор зробив таку міну, що відразу стало відомо: краще сволочі не зачіпати. Котрийсь з наших нарешті вийняв літрову пляшку горілки, доброї сливовиці, ординанс зараз витягнув свій польовий горщик й між нами почало кружляти тепло, настрої у майора покращав, а нам цього й було треба. Він хвалив українців за гостинність, ковбасу та горілку, уперше на Україні був ще в 1918 році за гетьмана Скоропадського. Незабаром почалися співи, ішли пісні німецькі, українські й навіть російська «катюша». Тільки есесівець не поділяв загального настрою – вийшов з відділу й не вертався, доки ми не вийшли на потрібній нам станції. З цієї подорожі легко можна було зорієнтуватися про тип відносин між різними німецькими формаціями на

сході, настрій серед війська. Настрій був поганий, а відносини – напружені.

Подорожі зв'язкових відбувалися в важких умовах. Якщо зв'язковий не мав на собі військового або поліційного мундиру, то мусив заповнювати кишені всякими документами й порожніми бланками, заповненими по-різному, відповідно до потреб. Без таких бланків з підробленими німецькими печатками нічого було б на світ показуватися. На кожному кроці можна було згинутися. Одного разу разом з «Дмитром» їхав я відкритою платформою між двома високими вагонами. Ешелон належав до так званих зборних, тобто формувався на всіх станціях, беручи різні вагони в одному напрямку. На якійсь степовій станції на оцю платформу сіло трьох мужчин. Виглядали на молодих робітників, зрештою, було воно вночі, не все було видно. Вони в одному кінці платформи, ми в другому, сиділи й роздивлялися одні одних. Я закурив папіроса. За якусь хвилину один з них підповз і попросив прикурити, запитав ще російською мовою котра година та й відповз до своїх. «Дмитро» після цього сказав:

– Іване, здається, що будемо мати з нашими співтоваришами якусь неприємність.

– Тоді наші пістолети мусять бути готові. – відповів я.

Довго ми не чекали. Один з них знову попросив за вогонь, потім підповз наступний, за ним той третій, обсіли нас напівколесом. І от один з них каже:

– Ану, ребята, атдайте часікі!

Ми zvolікали, тож другий витягнув великого ножа й сикнув:

– Бистрей! І не только часікі, давайте деньгі і адежду!

– Хлопці, що ж ви робите, таж ми нічого вам не вчинили. – пробував я заспокоїти їх.

– Давайте, а то глотку перережем!

Тут той з ножем вимовно показав ножем що нас жде, наступний уже тримав мою течку. Третій добирався до «Дмитрової» валізки. Той з ножем крикнув:

– Каму гаварю? Раздевайся, сякі-такі!

– Добре. – сказав «Дмитро», переконавшись достеменно щодо їхніх замірів, і витягнув пістолет. – Коли ви не люди, то ось вам.

Я теж уже тримав пістолет у руці. Ніж відразу впав на п'ятак. Його власник вишептав:

– Гаспада, даруйте! Ми тільки так, на шутку, немножко пошутить хателі...

Впали навколішки перед нами. Поїзд наближався до станції, там усе могли б побачити, тож ми наказали їм на ходу вискочити з п'ятак.

У Полтаві заквартирувався в самому центрі міста. Заїхав раз до Диканьки разом з «Борисом». Там від 1941 року, здобувши довір'я німців, працював як голова району наш хлопець. Коли на початку 1943 року прокотилися Полтавою арешти, він не схотів підпорядкуватися дальшим наказам організації, передаваних «Борисом». Саме з ним треба було мені поговорити. Приїхав вранці. Відразу задержала мене тзв. українська поліція, мої документи були не зовсім певні, тож треба було податися вслід за ними до будинку жандармерії в самому центрі цього ні то великого села, ні містечка. На щастя, черговий жандармерист нічого не запідозрив, тож без перешкод пішов я до будинку районної управи. Голову застав у його кабінеті, але не самого. Я представив йому свою справу як таку, що можна її представити лиш віч-на-віч, тож він попросив другого мужчину вийти з кабінету. Я зараз зачинив за ним двері на ключ, відвернувшись назвав організаційну кличку голови управи. Він силовано усміхнувся й попросив мене сісти. Я не сів, лиш сказав:

– Слухайте, друже, цікавить мене питання, чому ви відмовилися від співпраці з організацією. Я є представник обласного проводу й хочу знати цьому причину.

– Друже представник, – відповів голова – я приїхав сюди ще в 1941 році, тоді наша організація ще не боролася проти німців. Я дальше залишився в такому переконанні і нічого проти них робити не буду.

– Добре, не обходить мене справа вашої совісти, проте прошу зважити, що вас прислала сюди організація, так чи ні?

– Так.

– Коли ви переконалися, що організація веде політичну лінію,

незгідну з вашими переконаннями й совістю, ви повинні були покинути Диканьку й вернутися, звідкіль приїхали, так чи ні?

– Так.

– Вас тут знають як людину з нашої організації, ваша поведінка служить людям до оцінки наших відносин з німцями, люди думають, що ми з ними співпрацюємо. Ви займаєте показне місце в адміністрації, а самі знаєте скільки вона наробила людям лиха, хоча самими примусовими вивозами нашої молоді на роботи до Німеччини. Так чи не так?

Обличчя голови районної управи то біліло, то синіло. Стояв переді мною за столом, не зводячи очей.

– Маю до вас остаточне питання й ви зараз мусите на нього відповісти: або далі співпрацюєте з нами, або завтра виїжджаєте з Диканьки. Не пробуйте мене обдурити або видати в руки німців. Якщо це сталося б – згину я, але також ви разом з сім'єю. – закінчив я, знаючи про його одруження в Диканьці.

Помовчавши добру хвилину, голова сказав:

– Я рішаюся на дальшу співпрацю з організацією. Я вдячний, що ви так, а не інакше поставили переді мною справу. До цього моменту я не мав тут з ким говорити. «Борис» замолодий і не може керувати справами як слід.

– Так, «Борис» замолодий, але ви й далі будете з ним у контакті й будете один одному помагати, добре?

– Добре. – відповів голова.

Службова розмова закінчилася. Голова попросив мене до своєї хати на сніданок. Вітала нас десь 19-літня дівчина, його жінка. Поснідавши й передавши кличку до «Бориса», я виїхав з Диканьки.

Полтава опинилася вже під нічними бомбардуваннями. З Дніпропетровського приїхав зв'язковий з наказом «Дмитрові» й мені негайно приїхати туди. Як ми вернулися назад, Полтава була вже підготована до евакуації, майже у всіх державних будинках було повно соломи, видно, німці шикувалися після відступу підпалити місто. Поліція й жандармерія ще робили облави на молодь, всюди було велике замішання. Годі було показатися серед дня на вулиці. Одної ночі німці покинули місто, уранці ми вибралися з «Дмитром» на двірець, але вже не застали там ні



одного поїзда. Це було несподіване й zarazом небезпечне. На щастя, побачив я три паровози, один з них димів. По-різному могло бути, проте побігли ми чимскоріш, щоб якось влізти на цей останній уже не поїзд, а паровоз, зовсім заповнений німецькими жовнірами. Паровоз їхав, як скочили ми на приступці. Один німець верескнув «Ver!», але я вихопив пістолета і сказав:

– Ми є німецькі урядовці і так само маємо право їхати паровозом, розумієш?!

Таким чином покинули ми Полтаву, зайняту незабаром совітами, і опинилися на правому березі Дніпра, у місті Олександрівці.

## Чорний Ліс

Совітська офензива на Сході, коротко стримана важкими боями під Харковом, таки докотилася до лівого берега Дніпра. На правому березі починався хаос, німці ледь утримували найважливіші залізничні лінії й головні дороги відступу й втечі на захід. Разом з військом перли туди сотні тисяч цивільних людей, збільшуючи непорядок. Страх перед червоним терором примушував урядовців німецької адміністрації та їхні сім'ї залишати свої місця й їхати світ за очі. Крім української людности, масово виїжджали з Лівобережжя також кримські татари й калимики, бо вони брали участь у німецьких військових формуваннях.

Організація старалася всякими силами й способами підготувати відповідні кадри на Лівобережжі, щоб вони могли перетривати перехід Червоної Армії, а потім діяти в глибокому підпіллі. Залишитися з-поміж місцевих членів організації могли лиш ті, хто явно не працював у німецькій адміністрації, усі таким чином розконспіровані мусли виїхати на захід. Членам ОУН виїжджати було досить легко тому, що організація дала кожному конкретне призначення в Західній Україні, де вони мали зголоситися. Усі галичани мали відступати зі Східньої України назад, залишалися

лише нерозконспіровані східняки. А на Правобережжі тим часом організація наказала творити повстанські відділи.

Разом з «Дмитром» ми затрималися в Олександрівці, невеликому місті на краю славного історичного Чорного Лісу<sup>34</sup>. По кількох днях з наказу Проводу «Дмитро» виїхав до Києва з завданням налагодити провід у Київській області, бо попередній Гестапо розстріляло. Жаль нам було розлучатися, але «Дмитро» запевнив, що як лиш зорієнтується в ситуації, забере мене до себе. Сконтактувався я з місцевим провідником округи «Вячеславом», чи, як ми скорочено казали «Вячем». Він передав мені наказ Красового Проводу перебрати під свою команду, нещодавно зорганізований, повстанський відділ. За кілька днів я був знайомий з усіма його членами, парома десятками молодих людей з різних околиць України, з Волині, Києва, Полтавщини, Кіровоградщини. Бойовим командиром відділу був Петренко, колишній старший лейтенант прикордонних військ СРСР (а в 1945-1946 роках, як я довідався вже в мордовських таборах, зрадник і служака на розказах МГБ СРСР).

Відкривався переді мною новий етап життя. Мав він тривати два з половиною місяці. Під тодішню пору не було часу аналізувати ситуації інакше, ніж у власному районі, тож і не задумувався я ширше над нею. Так само й над наказами Проводу, часто неможливими на виконання, інколи й шкідливими. Наприклад, мав я бути провідником відділу, військової сили, яка майже не мала військового вишколу й досвіду. Потім це повторилося на рідній Білгорайщині і Ярославщині. Очолювали відділи не один раз такі люди, які вперше діставали зброю в руки. Бувало, вони чудово виконували свої завдання, проте, не один раз доводили до важких втрат. Партизанські старшинські й підстаршинські вишколи не давали відповідної кількості хоч трохи підготованих до важкої

---

<sup>34</sup> Чорний Ліс – майже 90-гектаровий лісовий масив у сьгоднішньому Олександрівському районі Кіровоградської області України. У XVIII столітті належав до Запорозької Січі. У ньому формувалися гайдамацькі загони під час повстання на Україні в 1768 року під проводом Гонта й Залізняка.

воячки людей. Тих людей було завжди замало. Ворог не давав українцям шанс здобути військовоє знання, знаючи про настрої серед нашої молоді. Лише величезний запал, енергія доби й самої людини сковувала селянських синів України в монолітні відділи, спроможні протиставлятися страшній навалі СРСР, Німеччини й Польщі.

Свою працю політичного провідника починав я восени 1943 року в дуже слабо розвинутому, під організаційним оглядом, терені. Як утриматися трьом десяткам озброєних людей серед непідготованих політично селян? Совітська офензива затрималася трохи на Дніпрі, проте в Черкасах совіти Дніпро сфорсували й зуміли закріпитися на невеликому клаптикові Правобережжя. У придніпровський Чорний Ліс, Холодний Яр ринуло багато червоних партизанів, зрештою, вони трималися там уже від 1942 року. На терені дії нашого відділу німці провели другу фронтову лінію. Не один раз треба було її долати. Ситуація була драматична.

Відділ не то, що не мав ні одного скоростріла – не всі мали навіть коротку зброю. Ні одної гранати. Панував холод, ішли дощі, проте, настрої серед наших стрільців був добрий. Натомість приходу червоних дуже лякався народ по селах. А села мушили годувати червоних партизанів, німців та ще й нас. За кожний збройний акт проти себе, німці карали підпалами й вбивствами цілі села. Іваногород був майже зовсім знищений артилерією Вермахту за смерть німецьких вояків з рук совітських партизанів. Дивно мені було, що великі ліси Черкащини й Кіровоградщини не були підготовані нашим Проводом до партизанського руху ще в 1942 році. Замість нас сиділи там тепер більшовики. У 1941-1942 роках людність Правобережної України дуже сприяла ОУН, маючи в пам'яті Визвольні Змагання по I світовій війні, петлюрівщину, а ситуація в ці роки, коли німці були над Волгою, давала нашим більше можливостей... невикористаних, у чім я легко міг переконатися тоді, восени 1943 року. Місця, де творилася наша велика історія за Козаччини, де було джерело творчості Шевченка, тим разом не дали так потрібної нам під цю пору енергії. Усе треба було починати від початку, а все – запізно. Людність чекала на більшовиків. Причиною була німецька тактика винищування, а потім



також провокації червоних партизанів, які робили все, щоб довести німців до палення й вбивання наших селян. Це давало їм подвійну користь: поперше, сприяло пробільшовицьким настроям, подруге, винищувало самих українців, елемент завжди небезпечний для комунізму, у совітських лагерьх не один раз мав я справу з колишніми членами совітської партизанки в околицях Чорного Лісу. Це була остання сволоч, зорганізована за наказами з Москви. Від кривавого грабунку самих селян стримувала їх лиш перспектива приходу Червоної Армії. Зрештою, як лише вона прийшла, ці відділи були включені у регулярні частини й відразу послані на першу фронтову лінію вмирати за «родіну». Вони вважалися якоюсь мірою зрадниками, бо перебували під німецькою владою, хоч і боролися проти неї. Хто не згинув у спеціальних батальйонах, штрафбатальйонах, був потім суджений на 10-15 років лагерів. Сталін не визнавав-бо терміну полонений, а лише зрадник.

Не мав я тоді доброго самопочуття, проте мав завдання: створити серед людности враження, що УПА – це в терені поважна військова сила. Спосіб був один: наш відділ дуже часто змінював місце перебування, показуючися, де тільки міг. Жменька майже неозброєних людей долала днями й ночами десятки кілометрів від села до села, а якже часто треба було ті села минати, бо були в них червоні партизани. За цей час ні разу не змінили ми одягу чи взуття. Краще тут було червоним: вони просто грабували селян, хоч ті селяни не були краще одягнені, ніж ми чи й ті ж більшовики.

У касі нашого відділу було трохи грошей, тож деякий час мали ми можливість купити щось з одягу на олександрівському базарі, але потім настав такий час, що показуватись на ньому молодим людям було вже вкрай небезпечно. Німці посилили облави на молодь, потім червоні партизани зробили їм відплатну акцію, а все вкупі дало таку напругу в терені, що Олександрівка перестала для нас означати якунебудь харчову чи взуттєву базу. Ще критичніше рисувалася справа з ліками. Довго не тривало й наш санітар носив лиш порожню аптечку. В Олександрівці була аптека, був і лікар, але в містечку не могло бути тоді нас. Осінь була сльотиста, холодна, постійно мучив нас кашель, простуди. Ніде було довше стати на постій і загіртіся, випрати одяг, помитися. Як провідник

мав я право на довше лишитися в якомусь місці, проте ж не міг залишити людей, треба було ділитися долею із ними. Найкращим місцем постою був ліс між Іваногородом і Красносілкою. Часом удавалося перебути в ньому кілька днів, відпочити. Якось німці зробили великі облави по селах, відповідаючи в такий спосіб на більшовицьку акцію проти транспорту німецьких жовнірів. Майже два тижні сиділи ми в лісах, харчувалися лиш печеною солониною. Бракувало води. Спробували копати криницю, але до води не докопалися. Довелося ходити з відрами два кілометри до лісничівки, звичайно, ночами.

На початку жовтня зв'язковий з Вашні привіз нам светри й шкарпетки, принаймні стільки вдалося мені дістати у «Вяча». Отримали також трохи німецьких марок і совітських рублів, проте ніякої користі з грошей, з огляду на ситуацію в терені, ми вже не могли мати. Поділили їх між усіх повстанців рівними частинами. Ми носили теплі светри та шкарпетки, мило уявляючи собі дівчат, які їх сплели. Відносини між нами й селянами були надзвичайно добрі. Доходило до того, що ми не побоювалися дати на тимчасове лікування двох стрільців до одного колишнього партійного активіста. Якись особливі зв'язки єднали нас насамперед зі старшими людьми, тими, що пам'ятали 1917-1923 роки та «райське життя» до 1941 року. А я ж знав, що за ночування нас по хатах чи харчування їм загрожувала смерть або від німців, або від більшовицьких партизанів. У селі Кополоть одного разу застукали нас німці, проте ніхто не доніс їм про наш відділ. Узагалі ні разу ніхто нас не видав.

В одній з хат, де я ночував, господар запитався мене:

– Чи не хотіли б ви піти на весілля в гості?

Я подумав, що це жарти, але ж ні – сусід справді робив весілля, а знаючи про нас, запросив до себе за стіл. Не сам, але разом з кількома іншими друзями це весілля я відгуляв. Правда, я був лиш одну ніч, а весілля тривало цілий тиждень.

Наприкінці жовтня 1943 року захворів я на тиф. У наших умовах це не могло дивувати. Лиш завдяки сильному організмові переміг хворобу, проте, повністю до здоров'я не міг таки вернутися. У другій половині жовтня окружний провідник «Вячеслав» вирі-

шив, з огляду на стан здоров'я та ситуацію на фронті, послати мене на лікування в Західню Україну. Треба було розпрощатися з людьми, які стали мені на два з половиною місяці найближчими у світі. Ні з ким з мого відділу я потім уже ні разу не зустрівся. В Сибіру, в маріїнському розпорядлагері в червні 1945 року зустрів лиш друга з Холодного Яру Івана Антоновича Ірклієнка, засудженого на 10 років Гулагу. Лише кілька годин були ми разом, бо Іван зараз же мав бути перевезений на Колиму.

Не встиг я довідатися чоگونهбудь про друзів з Чорного Лісу, які ще в листопаді 1943 року всі були разом зі мною. Не знати чи й тепер довідаюся про них хоч трішки, а також про селян, наших опікунів у цей безнадійний, здавалося, час. Вічна слава усім друзям, що впали на полі бою в Чорному Лісі восени 1943 року!

## До Пискорович

Приїхав я поїздом до Уманя, де мав зв'язкову хату. Була ніч, трохи снігу, трохи води, багато людей на вокзалі. Мою увагу звернув 14-літній хлопчина в довгому бушлаті совітської армії.

- Ти що тут робиш? – запитався в нього.
- Утікаю, – відповів хлопець.
- Куди?
- До Німеччини.
- Сам один? Де батьки?
- Десь по дорозі ми розбіглися.
- І сам таки їдеш?
- Так.
- Але чому?
- Бо я боюсь червоних.

Не він сам боявся совітів, боялися набагато старші, мудріші й буваліші від нього. Почав я шукати зв'язкової хати. Знайшовши відповідну адресу, застукав у двері. Відчинив мужчина середнього віку.

- Слухайте, друже, тікайте звідси, – сказав тихим голосом.

– Що сталося?

– У нас є впадка, я можу бути слідкований.

Довше розмовляти було годі. Двері зачинилися. Мав я ще одну адресу, але не знайшов її серед ночі. Ішло до того, що треба буде переночувати надворі, проте здоров'я ще на це не дозволяло. Застукав у якісь двері. Відчинила жінка й пустила додому, почувши, що хочу чогось гарячого напитися. Жінка була сама, чоловік на котромусь фронті, під піччю грівся старий дід. Невесело мені тоді думалося, бо залишився сам, без зв'язку, міг їхати далі, але на власну відповідальність. Господині нагодувала мене й дала місце переспати, за що наступного дня віддячився різною господарською працею. Переспав я в неї ще одну ніч, а потім вирішив таки їхати до Львова, хоч це було дуже небезпечно, а може й безвідповідальне. Адже належав я до командного складу організації, не міг от так собі виставляти себе під удар. Щодо цього були виразні інструкції. Проте мав велике щастя – на уманському двірці зустрів бувшого зв'язкового з Головного Штабу УПА, волиняка. Він приїжджав до мене ще давніше й ми пізнали один одного.

– Друже, що ви тут робите? – запитався, видно було, що моя поява і здивувала його, і викликала нервову напругу.

– А ви тут що робите? – відповів я питанням на питання.

– Їду на Волинь.

– Я поїду з вами.

Приїхали ми до Рівного. Тут була вже інша країна, тут вже чулося організацію. На зв'язкового чекали сани, якими доїхали ми до якогось села. Зв'язковий зголосив мій приїзд. Мене чемно прийняли, проте попросили пождати. Далі їхати не пускали. Я подумувався чому: до Уманя напевно був посланий розвідник, щоб перевірити ситуацію й мою розповідь про впадку в Умані. По двох тижнях усі мої слова знайшли підтвердження, тож мені дали свободу руху. Запитали куди хочу їхати. Я відповів, що до рідної хати, до мами. По шістьох тижнях мав до мене завітати зв'язковий. Щоб безпечно міг їхати, дали охорону з восьми чоловік з двома кулеметами, решта – автоматники.

Їхали ми саньми. Це був уже початок січня 1944 року. Їхали ми «лінією 1943», такий код мала зв'язкова дорога з Рівного на Львів.



Змінювали ми лиш коні й швидко доїхали до Львова. Хлопці з охорони перед самим Львовом попросили показати їм місто. Нічого дивного в цьому не було, адже це були сільські парубки, крім Дубна нічого, може, і не бачили. Пообіцяв їм це зробити, якщо тільки ситуація дозволить на такий крок.

У місті зв'язковий зголосив місцевому провідникові мій приїзд. Чекаємо один день, чекаємо другий – ніхто по нас не приходить, хоч ми є в безпечному організаційному помешканні. Це мене знервувало, тим більше, зрештою, коли нарешті третього дня прийшов провідник-панок, у капелюсі, елегантному плащі, з дипломаткою. Привіталися.

– Ви хто? – запитавсь я.

– Провідник ОУН на Львів, – відповів панок.

– Слухайте, – почав я, не питаючи за псевдонім тому, що він прийшов з кличкою, а цього було вдосталь – прошу купити мені новий одяг, бачите, я в подертому плащі, у мене є з 300 марок.

– Знаєте, друже, організація не є аж така багата...

– То насрати на таку організацію, яку ви тут створили! – крикнув я, бо мене під кожухом ще кусали холоднорьські воші, а перед собою бачив егоїстичного львівського панка.

– Друже! Що ви?!

– Хочете, щоб ще раз повторити це слово?! Тут є вісім людей, ви маєте обов'язок показати їм місто.

– Добре, заждіть ще два дні, то ми щось зорганізуємо.

– Ні, це має бути нині, і нині я маю від'їхати далі.

Панок зрозумів, що непереливки. Відійшов ображений.

Між Бродами й Львовом спіткав я курінного харчового, родом з Керниці з-під Львова. Він чув цю розмову.

– Хай його чорт візьме, ми поїдемо до мене, там я маю одяг і все, – порадив мені.

Тут я зробив помилку, бо погодився на ці слова, а це означало зміну зв'язкового маршруту, чого робити не можна було без дозволу. Попрошався з хлопцями й поїхав до тієї Керниці, де три дні відпочивав, чого мені таки треба було. Нарешті вирішив я їхати, але не організаційною лінією, а «зв'язком» курінного харчового, тобто «від Івана до Степана». Замість їхати лінією на

Перемишль, поїхав на Яворів та Любачів, що було корогне, але суперечило дисципліні. Це була вже моя друга помилка, могла вона для мене мати поганий кінець. Під Яворовом прийшов час змінити коней. Починався наступний район, тож мала бути також змінена охорона. Запросили мене до одної хати почекати. Прийняв мене місцевий провідник.

– Ви тут, мабуть, трохи відпочинете?

– Трохи, але коротко, бо поспішаю до моєї старої матері, – відповів я, нічого ще не підозрюючи.

– Однак трохи почекайте, будь ласка, – чемно поставив на своє провідник.

Заночував я. Уранці прийшов посильний і закликав до сільради. Навколо озброєна сторожа. Ніби все нормально, але вже почув я іншу атмосферу. У сільраді ждав трохи молодший від мене чоловік. Ми привіталися звичним «Слава Україні!» – «Героям Слава!»

– Відпочиваєте? – запитався цей чоловік.

– Відпочиваю, – коротко відповів я, чекаючи дальших слів.

– Відпочиваєте примусово.

– Чи я арештований?

– Так.

– А ви хто такі?! – мене відразу підстьобнуло, бо такі слова вимовлено до мене вперше в житті.

– Я є з-під Любачева, – трохи дивно відповів мені цей чоловік. Вертаюся з Волині на відпуск.

– Яка ваша функція?

– Я господарчий, я теж змінив дорогу, як і ви.

Тепер я вже знав про що йдеться. Принесли нам обідати. Більше не довідався, але вже мав яснішу ситуацію. Ночував я знову в провідниковій хаті.

– Клопіт, брат поїхав у вашій справі, – сказала мені сестра провідника. – Ви зійшли з організаційної дороги.

Перед обідом наступного дня приїхав провідник.

– Друже, пробачте, сталася помилка. Ми вже знаємо хто ви, можете зараз їхати, якщо хочете, – сказав, знаючи, що і я розумію причини затримання. Не йшлося лиш про зміну маршруту, органі-

зація дуже боялася шпигунів і все перевіряла. На щастя, усе з'ясувалося на мою користь.

Дістав я на дорогу двох стрільців і саньми поїхав у напрямку на Любачів. Не знаю, що було з моїм товаришем з сільради, пізнав я однак його прізвище: Хіта. Його брат служив потім у Теплицях на постерунку міліції як комендант.

– Везіть мене до Шалька, – наказав я хлопцям.

Володимир Шалько був моїм знайомим, вони також його знали. Шалько якийсь час учителював у Дубні, потім був примусово вивезений на роботи до Німеччини, де захворів на туберкульоз. Тепер мешкав у Любачеві. Поплакали ми обидва, трохи позгадували про знайомих, але довше затримуватися в нього я не хотів. Пішов на станцію, де попрощався з моїми охоронцями.

– Дякую, хлопці, будьте.

– Дякуємо, друже, але будьте там обережні, – сказали вони на прощання.

– Чому?

– То ви не знаєте? На Ярославщині поляки нападають на наші села й вбивають людей.

Так я вперше почув про вбивства над Сяном. Поїхав поїздом до Ярослава, хоч це було небезпечно, був уже вечір, поліційна година. Вийшовши з двірця, пішов на ринок, де мали мешкати мої старі знайомі. Нікого не спіткав. Минули ж чотири роки. Люди кажуть, що на Сяні крига, пором коло В'язівниці не ходить. Треба йти мостом до Шівська, але вже наближалася восьма година, ставало дедалі небезпечніше, ходили німецькі патрулі. «Іду, хай буде що буде», – подумав ідучи на міст.

З напроти приїхав віз. Якийсь дядько сказав, що на тому боці є сторожа, один німець, так само і з цього боку один німець стоїть. Мав я документи на прізвище Тарас Степовий, совітський пашпорт, а німецьких документів ніяких, бо дурень зі Львова казав на них два дні ждати. Витягнув я папіроса, вийшов на середину дороги, вдаючи веселого хлопчину пішов на міст і попросив за вогонь. Німець був доброзичливий, шукав-шукав вогню, так що втратився момент недовіри до мене, коли він міг зажадати в мене документи. Як подав вогонь, так потім і пустив іти мостом, нічого

не питаючи. А на цьому боці німець покладався на свого товариша по тому боці, тож пустив без слова. Дійшов я до Шівська. Було вже так пізно, що дальша дорога могла відкритися переді мною лиш уранці. Заглянув у вікно до однієї хати: лежить мертвець, коло нього дві свічки, більш нікого. Перший труп на правому березі Сяну. Прикра справа. Перейшов трохи дорогою між хатами. Раптом зачув сміх, пішов на цей голос, завдяки чому незабаром уже стояв перед солтисом і розповідав йому про свою справу. Солтис відразу направив мене до одної хати, де я добре спав до самого рана.

Уранці вийшов на дорогу. Бачу, від Сіяни на Ярослав женуть дві пари саней, з-під копит летять вгору шматки збитого снігу. Українська поліція, але нікого не пізнав. Загорнувши лице в комір, щоб будь-хто мене не пізнав, пішов я на Пігани, де мешкала моя дальша тітка. Пізнала, нагодувала. Хтось з її родини нарешті підходить і каже:

– Слухай, Іване, ти не маєш права йти до Пискорович.

– Чому?

– Село два рази зрабоване, поляки тебе там знищать, не йди.

Увечері перейшов я до хати свого кузина в Рудці. Звичайно, навіть не думав слухати порад, отриманих у тітчиній хаті, проте, обережність підказувала насамперед ближче довідатися про ситуацію в селі та рідній хаті. Був я вже близько від неї.

– Слухайте, тітко, – сказав я до його жінки – ви мені скажіть що тут діється.

– Ой, раз зрабували, другий раз зрабували, небезпечно, приходять і питаються за мого, – почала бідкатися – не йди і ти, бо вб'ють.

Відтак зайшов до Івана Пуцила, мого колишнього приятеля. Застав його вдома. Ми обнялися.

– Мати вже три рази панахиду за твою душу відправляла, – казав Іван по дорозі до моєї рідної хати.

Зайшов за поріг. Мати не пізнала.

– Мамо, то я, твій син Іван, – сказав я зі сльозами на очах.

Нарешті пізнала. Не могла надивуватися й нарадуватися, уже давно подумки мене похоронила, аж тут я є вдома, біля неї. Трохи

порозповідав про свої справи, наскільки міг та й так, щоб мати змогла хоч трохи зрозуміти, і пішов спати.

Уранці прийшли два сусіди.

– Добре, що ти приїхав, – почали, потім ще трохи слів на привітання, а накінець так: – але ти тут не можеш бути. Тебе знищать, ти тут труп.

Це вже втретє мені сказано, відколи перейшов за Сян, що моя смерть – неминуча.

– Чому мали б мене вбити?

– Є така ситуація, – коротко відповіли вони.

Правда, довідався трохи більше, але й далі не міг зрозуміти ситуації повністю. На щастя, третього дня приїхав місцевий провідник Дмитро Білинський, колись учитель на Молинях.

– Слухай, Іване, є зле. – відповідав на мої питання – Поляки від якогось часу почали безперервну хвилю грабежів і вбивств наших людей, приходять з-за Сяну, беруть ще й місцевих і безпошадно нищать наших. Організація старається організувати опір, масмо з 50 чоловік, але це все селяни, вони мають свою роботу, а не кожної ночі в іншому місці відбивати напади. Зброї мало, нема кому робити вишколу, нема ні одного нормального нашого відділу, а німці не горять, щоб іти й боронити наші села. Поляки є безкарні. Не знати, до чого ще може дійти. Ти також не є безпечний, – закінчив.

Я слухав і слухав, хоч в голові не містилося те, що розповідав Дмитро, а потім ще й інші люди.

## *Частина друга*

### **Самооборона**

Навесні 1943 року українській людності правобережного Надсяння вперше дали про себе чути напади й вбивства, учинені на українцях поляками. Це починався кривавий терор, який мав тривати аж до половини 1947 року, тривав цілих чотири роки.

маючи різні форми, різних виконавців, що таки не впливало на його незмінно антиукраїнське спрямування. Це були чотири криваві роки, яких ніхто не сподівався, яких з українського боку ніхто не викликав, які були наче грім з ясного неба! Чи можна ж було сподіватися, що передвоєнна ненависть, прищеплювана як урядом, так і Римо-Католицькою Церквою, не зупиниться по осідках державної адміністрації, проповідальницях, а дійде аж до такого страшного завершення? Не можна було, це ж суперечить найпершим правилам людської психології – адже ніхто не жде собі смерті! А коли сам не бажає її другому, то тим більш не сподівається її собі... стає безборонним.

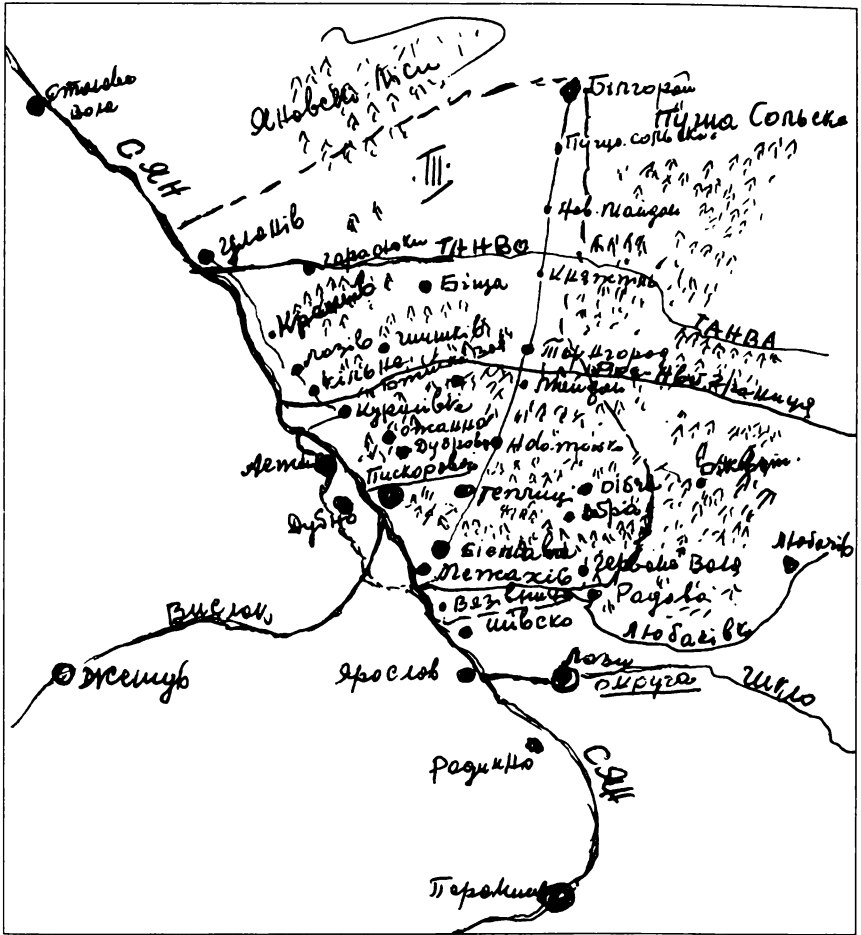
Уже наприкінці 1941 року в Янівських лісах трималася значна польська військова сила, ніде правди діти, різної масти то були вояки, різних формувань, різних політичних опцій і різних методів боротьби. Що гірше: по-різному усвідомлювали, хто полякам ворог, а хто ні. Значна частина того «війська», об'єданого в 1942 році в Армію Крайову, з невідомих причин визнала за ворогів не лише німців, які окупували Польщу, але також українців, споконвічних мешканців Надсяння, господарів на власній землі. Не знати, чи такий був наказ, чи така була воля тих, що діяли на власну відповідальність, не знати, чи й були інші накази, проте полилася українська кров, хоч до 1943 року над Сяном українці не вчинили проти поляків ні одного збройного виступу.

Хоч-не-хоч, але заставши на початку 1944 року якраз таку ситуацію, я дуже здивувався й став її аналізувати. Не розумів причин польського виступу проти українців, до речі, проти селян, а не якоїсь збройної антипольської сили, бо такою українці тоді над Сяном не розпоряджали. Не відразу, проте з ходом часу стало очевидним: акція винищування українців є плянова, отже мусив бути задля цього виданий або й невиданий, але загальнозрозумілий і мовчазно схвалений наказ. Виникло просте питання: хто й кому видав наказ або ж допустив до такого трактування українців, що це вилилося потім у масовий злочин? Хто дав наказ знищити безневинних людей, які від віків у поті чола жили тільки тим, що здобували кусник чорного хліба? Чому й хто допустив до різни українського населення на тих відсталих, найдалі на північний

захід висунутих українських землях, де ніколи не було конфліктів між поляками й українцями, де поляки-селяни жили в ідентичній ситуації, як і українці. Те, що діялося віками між польським шляхтичем і українським селянином над Дніпром, сюди ніколи не доходило. І добре, що не доходило – менше пролилося людської крові. Так було аж до 1943 року, навіть німецькі окупанти, такі вмілі в розсварюванні народів, не внесли у взаємний стосунок українського й польського селянина чогось нового тому, що по німецьких лігеншафтах їх трактували з однаковим приниженням, однаковою мірою використовували. Жаден з них не отримував більшої платні. Чи інші були контингенти, сплачувані польськими рільниками, від контингентів, стяганих з українського хлібороба? Єдині належні їм тоді, на погляд німців, права, права унтерменшів – працювали на обидва боки. За всякий прояв спротиву селяни обох націй потрапляли в концентраційний лагерь і ніхто не міг тому протиставитися. Так само безпощадно поборювали німці й підпільні організації чи то українські, чи то польські: кулею в лоб. Степан Бандера та генерал Ровецький – «Грот» сиділи в одному лагері.

Під час перших років війни польський селянин, нагодований перед нею лиш ідеями могутньої католицької Польщі, опинився без якогонебудь політичного проводу. Він спокійно ждав кінця війни. Так само ждав і його український побратим з-за Сяну. Тим часом польські провідні еліти в краю і за кордоном творили рух опору. Це само собою зрозуміле й позитивне, адже німці знищили б їх та українців одним помахом, якби лиш виграли війну. Однак навіть німецька загроза не довела польських еліт до спільної думки, до співпраці, по лісах волочилися різні відділи, називалися вони разом АК, проте відомо було, що тих АК є принаймні кільканадцять, що всередині польського підпілля таки йде тиха партійна й ідеологічна гра. Це доходило також до нас, до українців, ми про це знали, що поляки незгідні між собою. З-під нібито одного політичного проводу поляків, на поверхню вихоплювалися десятки різних починів, організацій, які не хотіли знати одна про одну, але всі завзято називали себе найщиріше польськими.

Виникає просте питання, чому ті різні відділи й організації, очолювані «паном поручником», фактично не підлягали одному



Мапка теренів III повіту ОУН Закарпатського Краю (перед реорганізацією) – рисував з пам'яті Іван Молодій

проводів і не лише не співпрацювали з собою, але часто й поборювали один одного, замість уся силу спрямувати проти найгіршого ворога – проти німців? Щодо німців їхні погляди різнилися, багато було навіть охочих до співпраці, проте щодо українців усі озброєні політикою та крісами поляки були однастайні: знищити!



Видно, не всю силу спрямували поляки тоді проти окупантів, коли була ще сила нищити українських селян! Це мене дивувало, але поляки відкрили рівний з німецьким фронт – антиукраїнський! Коли порівняти міру загрози від українців і німців, то видно, що реакція проти перших була чомусь перебільшена. Про що йшлося? Чи не можна було звернутися лише проти німців, добре озброєних, вишколених і цинічно щирих у замірі знищити весь польський народ? У містечку Сіняві від березня до липня 1944 року стояв батальйон польської гранатової поліції. Чому не був знищений? А коли не був знищений, проти кого він там стояв? Чи не був вигідний підпільній Польщі цей батальйон, що стояв на українських теренах? Адже відомо було, що українці не будуть про нього думати як про німецький, але як про польський. Чому польське підпілля не боролось на наших теренах так само активно з німцями, як з українцями? Адже якраз у час, коли німці в 1944 році відступали й діяти проти них було найлегше, саме тоді – в травні – доходить до масових убивств українців. Проти німців боротися було важко, проти безборонних українців легко... як же легко було зігнати всю, роками вигодовану, злість! Взяти своє за німецьке приниження!

Де під час окупації був політичний провід польського народу? На Волині велися з українцями переговори, але над Сяном тим часом тривала підготовка до різні. Чи лондонський уряд не знав про це? Коли політичний провід не знає ситуації на підпорядкованому йому терені, то він не є проводом, або є безвідповідальним проводом розбишак. Як можна було допустити до такого росту антиукраїнського настрою серед підпорядкованих лондонському урядові збройних формацій АК?

Як можна було взяти на себе відповідальність – бо ж від тієї відповідальності не втекти – за безконтрольний розвиток подій на українсько-польському пограниччі. Адже елітам було відомо, що неминуче хтось колись поставить про це питання. Я це питання ставив уже тоді, ставлю його й тепер тому, що й надалі нема відповіді. Чому польський провід не передбачив, що може дійти до загальної різні? Адже події не йшли відразу всі, ворожість наростала, наперед були окремі вбивства й грабежі, потім вони стали

об'єднуватися в одну хвилю, яка нарешті залила ціле українсько-польське порганиччя! Уряд у Лондоні щомісяця отримував звіти з ситуації в терені! Чому допустив до безневинного розливу крові? Чому не запрацювали реакції стримування, сорому, простої навіть честі? Невже проти українців дозволено було всякому все і вся? Власне тоді, на початку 1943 року, вирішувалася доля українців на просторі від Сталевої Волі, уздовж річки Сяну аж по Сянік і далі на захід, по Криницю. Сотні сіл уже тоді було засуджених на смерть. Так хотів провід темної селянської маси. Це був темний провід, але ж відомо, що були й польські політичні та костельні еліти. Вони не повинні були дати понести себе загальному кривавому настроєві війни. Де були тоді освічені польські громадяни?! Де були провідники могутнього польського костела?! Де був політично-мілітарний провід? Чи не видно було, що наперед із заходу, а потім зі сходу йде страшна тоталітарна сила, яка схватить і задушить кожного на своїй дорозі?! Навіщо було творити ще одно вбивство, коли два велети, гітлерівський і совітський, уже достатньою мірою показали пекло масової смерті? Що за дух гордині заслонив очі полякам?

Відпочиваючи в рідній хаті і збираючи інформації про ситуацію в терені, снував я тоді більш-менш такі думки. Це не були видумки, поставлені питання виринали самі, підказувала їх дійсність. Довго сидіти серед отаких невтішних думок, на щастя, не прийшлося. Зголосив я свій приїзд до району, район подав, видно, далі тому, що ще в січні з повітового проводу з Лазів прибув провідник



*Діти пискоровицького вчителя Вахнянина в саду біля школи: лежить справа Ігор, коло нього сидить Орися; обоб були вбиті під час нападу на село в 1945 році; світлина з 1944 року*

«Арпад». Став розпитувати, хоч я був ще на відпустці, що мала тривати до середини лютого. Попросив перейти на помешкання до Сіяви тому, що моє рідне село й хата в ньому не були занадто безпечні, а для скупих наших сил був я таки вартісною людиною. Зголосивши провідникові, я перейшов у це містечко, отримав там окреме приміщення. Там кілька разів зустрівся з провідником «Арпадом» та іншими. Під час одної з розмов запропоновано мені, хоч ще був я на відпустці, функцію контролера зв'язкової лінії на Перемишль на відтинку Білгорай – Перемишль. Я погодився, хоч це було трохи безвідповідальне, бо ж я був ще в підпорядкуванні проводові на сході України. З розмов з перемиським проводом, який тримався більше Лазів, ніж Перемишля, бо було тут безпечніше, не доходили польські напади, я дуже скоро зорієнтувався щодо стану наших організаційних справ у Надсянні. Було дуже погано, організація щойно починала творити справжню сітку й покищо не відіграла в терені значнішої ролі. На цілому Закерзонні ОУН була весною 1944 року політичною й мілітарною силою, яка тільки зароджувалася. У 1939 році закінчилися часи будування держави на вечірніх співах, проте тут цей стан протримався чомусь аж до критичного 1944 року. Я добре бачив, як ОУН та УПА можуть зорганізувати політичну й мілітарну силу на Волині та в околицях Львова чи Тернополя, але задумувався чому цього досі не зроблено хоча б на Ярославщині і Білгорайщині. Можливо, політика цього не вимагала, проте вимагав цього простий інтерес української людности на цих теренах, загроженої тотальним винищенням. Як-не-як але завжди якраз пограниччя – кожне пограниччя – особливо наражене на конфлікт, тож тим більше вразила мене безтурботність організації. Дивувала відсутність якогонебудь військового відділу, підпорядкованого ОУН. Де ділася зброя з 1939 року? Чому молоді люди, наражені на смерть з ворожих рук, ходили невишколеними й взагалі без діла та політичної орієнтації? Село було незорганізоване! Неготове чинити якийнебудь найменший опір, навіть найменшій ворожій силі! Тодішній провід ОУН з Перемишля чи просто на його околиці не виконав свого завдання, виявився незрілим, не оцінив належним способом ситуації, яка на Холмщині виявилася вже в 1942 році, а в нас на початку 1943 року.



*Дмитро Молодій, брат автора спогаду; станичний ОУН у Пискоровичах*

А тим часом якби ОУН уже в 1944 році, найкраще – перед приходом фронту, встигла зорганізувати й показати військову силу, то навряд чи дійшло б до трагедії в Пискоровичах або Павлокомі? Це треба собі ясно усвідомити. Поляки зашвидко пішли вперед, але ж можна було їх не пустити. Ми запізнилися, а це непростимий гріх кожної організації.

Незабаром «Арпад» повідомив мене, що місцевий провід хотів би звернутися до вищого командування за дозволом залишитися мені на Білгорайщині. Чи я погоджуюся на це.

Якщо так, вони пропонують мені стати контролером зв'язкової лінії. Я задумався, але досить швидко вирішив залишитися. Вибір підказувала також ситуація на фронті, який був щораз ближче. Я зовсім свідомо поклав залишитися. Зрештою, ситуація на Білгорайщині дуже нагадувала ситуацію на Східній Україні: знову все починати від початку. Але ж варто було.

Перших кілька тижнів займався лише контролем зв'язкової лінії, обходив її від станиці до станиці кожного тижня, розпитуючи хто переходив, коли прийшов, коли відійшов, перевіряв отримані інформації, чатуєчи на еventуальних шпигунів, бож ця форма контролю була радше контррозвідкою, ніж нормальним контролем. Встановив я багато контактів з різними людьми, нашими й німецькими урядовцями, працівниками різних установ. Досить добре зорієнтувався в терені до часу, коли моя відпустка закінчилася. Починалася весна. Фронт зі Сходу йшов уже Правобережною Україною. Треба було кидати функцію контролера й ставати на важливіше завдання у місцевому терені. Київ був зайнятий більшовиками.

Перейшов я, уже цілком формально, до повітової сітки на Ярославщині й Білгорайщині. Якраз сталося нещастя з районним

провідником Білинським. Він був викликаний до повіту в Лазах, але в Нелипковичах убили його поляки у засідці. Мене призначено новим провідником. Обрав я псевдо «Косар». Досі мав «Остап». За тодішнім поділом, Добра, Дібча чи Пискоровичі належали під Білгорай, але вже Сінява належала під Ярослав, що було мені невідгідне тому, що якраз тут мав я свою квартиру. Не міг я проживати на терені іншого провідника, а діяти в іншому. Повітовий провід погодився Сіняву, Дибків прилучити до мого III повіту. Разом з цим повітовий провід призначив мене комендантом самооборони на українських селах, самооборони, якої, зрештою, не було. Щойно треба було її створити.

Ситуація була для мене досить ясна, що не означає – легка: мусив я відповісти собі на кілька головних питань. Поперше, чи були в терені люди, здатні стати членами самооборони? Подруге, чи самооборона може мати якийнебудь, хоч трохи укріплений табір, будинок чи станицю? Потрете, чи є для неї зброя, харчі, гроші? На перше питання можна було відповісти так, на два наступні – ні. Став я аналізувати ситуацію в терені. У ньому панували німці, сяк-так, але трималася їхня цивільна адміністрація, відома мені ще зі Сходу своїм стосунком до українців (свого до неї я не змінив також на Білгорайщині). Розігруючи українську карту, німці завжди відносилися до нас двозначно, а в 1943-1944 роках уже видно було їхню схильність радше допомагати полякам супроти нас, ніж навпаки. Неабияк важили тут зв'язки різних німецьких урядовців-«ляйтерів» з поляками-працівниками німецької адміністрації. Українців було в ній дуже мало, навіть на теренах чисто українських, їхній вплив на поставу адміністрації був малий. Правда, німці знали, що поляки вороже відносяться до них, проте знали також: ще кілька років тому поляки мали свою незалежну державу. А хто з німців знав щось про Україну й українців? Щось знали політики Гітлера, але довідувалися з метою підкорити Україну, а не допомогти їй. Пересічний німецький урядовець не задумувався над наслідками прислання до Білгорайського повіту, переважно польського, частини українських сіл з Ярославського та Любачівського повітів, не задумувався теж над тим, що всякі втрати чи то польської людности, чи української, таки несуть втрати Райхом континентів. Якусь різницю тримало

тут лише Гестапо, яке вміло провокувати або просто дивитися крізь пальці на події над Сяном. Гестапівець українське підпілля звав „Vanditen”, так само й польське, знав, що може згинуть з рук обох, настрої мав у цю пору не надто оптимістичний, тож тільки затирав руки від огидної різни, викликані поляками на Білгорайщині. Це полегшувало йому працю.

Головним представником українців супроти німецької адміністрації був у нашому терені Дмитро Дармохвал, як я переконався під час походів по своєму терені, людина зацікавлена радше фінансовими справами свого становища, власною користю, ніж охороною інтересів української людности. Він був комісаром у справах контингентів, власником торговельного підприємства в Тарногороді. Це давало можливість непогано заробити. Прекрасно давав собі раду між «визволителями» і дедалі біднішими українськими селянами. Кожної весни в Дармохвала й вїйта уже чекав плян контингентів, де не брався під увагу врожай в даний рік. Контингент був святою справою, а хто його не сплачував, підлягав карі лагерів або виселення. У самих Пискоровичах у 1943 році було кільканадцять випадків переселення на білі піски північної Білгорайщини. З часом у кожному селі створилася група людей, які самі старалися підкупити німців (або чинили це за посередництвом Дармохвала), щоб лиш не віддавати контингенту. Дармохвал міг зробити набагато більше, ніж лише те, що потім вистарався у німців за дозвіл створити українську самооборону й відбути її курс у Тарногороді. Але це все потім, покищо німці взагалі не думали давати якихнебудь дозволів на самооборону й зброю, хоч уже перекотилася перша хвиля вбивств.

Серед польських сіл на Білгорайщині та північній Ярославщині особливо ворожу позицію щодо українців зайняли Майдан, Крас-



*Михайло Молодій з Рудки, брат автора спогаду в других, убитий ПОВ в Рудці в 1945 році*

не, Адамівка, Бриська Воля, Ліпіна, Ястребеда. З усіх сторін захищені великими лісами мешканці цих сіл уже в 1943 році були базою як польських підпільників, так і нормальних бандитів, зрештою, важко було тоді у відношенні до українців відрізнити бандитів від справжнього підпілля. Покищо німці ще стримували масові виступи, але перед та після фронту саме з тих околиць пішли атаки на Дібчу, Добру, присілки Теплиць. Так тривало аж до початку 1945 року, коли на Дібчі добре засіла УПА.

Перші спроби організувати самооборону були вчинені вже восени 1943 року, по селах зібралися кільканадцятиособові групки молодих мужчин, які, проте, не мали дозволу носити зброю (правда, нелегально вони цю зброю, дуже лиху й мало, таки мали). Зимою 1943 року нападів майже не було, тож цей час міг бути використаний до створення справжньої самооборони, встановлення зв'язків між селами, чого досі не було. Якусь роботу в цьому напрямку зробив провідник Зілинський, використовуючи сітку ОУН, яка мала зв'язки між окремими станицями по селах, знала хоч трохи засади конспірації й інформації. Наш селянин під цю пору ще не розумів, що може прийти справжнє смертне пекло на його хату, не усвідомлював потреби брати участь у самообороні. Як кожен селянин, більше уваги весною й літом присвячував господарству, а саме в таку пору в 1943 аж по 1947 рік відбувалося найбільше вбивств, нападів, грабунків. Щоб створити одну сітку й підняти людей на спільну акцію – треба було часу й небезпеки, яка не переходить сусіднім селом, а підходить під самі вікна кожної української хати.

Ще будучи контролером зв'язкової лінії, я досить добре вивчив ситуацію в терені й встановив багато контактів. Це дало добрий результат в квітні й травні 1944 року, коли-то самооборона мусила швидко стати на рівні ноги. А покищо був березень. Найбезпечнішими від нападів здавалися тоді Теплиці – величезне село, осередок місцевої їмінної адміністрації з досить сильною поліційною станицею, де станичний провідник ОУН Іван Калин мав сильні впливи аж до членства в ОУН включно. З заходу Теплиці були забезпечені Пискоровичами й Жуховом, з півночі Курилівкою й Вужанною, а зокрема Дубровицею, від сходу мали



*Лісничівка в Вужанній, де в 1944-1947 роках «Волиняк» вбивав українців; світлина автора спогаду з 1957 року, коли на стінах хати ще видні були сліди крові*

добру співпрацю з Доброю, Дібчею та Сінявою. Теплиць поляки не чіпали – боялись! Теплиці трималися аж до виселення на Україну в 1945 році. Коли більша половина людей виїхала, УПА підпалила село, так як і багато інших білгорайських і ярославських сіл, як от Пискоровичі, Слободу, Дубровицю, Добру, Дібчу та інші.

Ставши формальним комендантом самооборони, після офіційних заходів перед німецькою адміністрацією, яка нарешті на її створення погодилася, я відразу запропонував вийтові Теплиць створення бойової одиниці, хоч ані оунівський провід, ані тодішня влада на це не дали дозволу. Війт, отже, не погодився з моєю думкою. Наше відвічне українське «якось-то воно буде, бо ще ніколи так не було, щоб якось не було» дало тут недобрі наслідки. Треба було звернутися на коло найближчих однодумців і разом з ними почати організувати самооборону. Цими людьми були згаданий вже Іван Пуцила, мій брат, Дмитро Никируй і Новак з Ковалів, заступник повітового провідника «Воробель» та Іван



Калин з Теплиць. Вони були для наших селян людьми з авторитетом, крім цього, знали яку працю треба виконати. Були членами ОУН, дотримувалися організаційної дисципліни. Однак найважливіше було ось що: любов до рідної землі, до України. Кількох з-поміж них перед війною служило в польській армії, тож знали засади військового вишколу й боротьби. Саме їм я вірив і давав перші завдання, покладаючись більше, ніж на Дармохвала чи моїх оунівських зверхників, які не знали ситуації в терені.

Під цю пору був я вже професійним організатором нашого суспільно-політичного життя з великим досвідом праці, винесеним зі Східної України. У своїх руках зосереджував становища провідника III повіту ОУН, коменданта самооборони цього повіту, коменданта й інструктора вишколів. Найдошкульнішою була тут ще одна моя роль, хоч-не-хоч роль зв'язкового. Терен моєї діяльності був великий: Тарногород, Білгорай, Сінява, Лази. Не було телефону ані інших засобів зв'язку. Залишилися тільки ноги, інколи ноги з ровером. Так їздив сам, а потім з охороною, по наших селах й організував людей до оборони перед польськими нападами, старався лавірувати між розбіжними українськими та німецькими інтересами.

Створення збройної одиниці виявилось покищо затяжким для нас. Склалося на це кілька причин, крім згаданого вже байдужого ставлення німців та й оунівських діячів. Найважливішим був брак матеріального забезпечення на купівлю потрібної нам зброї. Не мали ми ні одного скорострілу, ні одного автомата, гранати. Німці дали нам кільканадцять старих голляндських крісів з I світової війни та кількасот штук амуніції. Тим часом по селах уже були створені групи, які, щоб перетворитися в справжню самооборону, вимагали одного: зброї. Без зброї навіть не можна було відбути нормального військового вишколу. покищо боронились ми тим, що солтиси всіх сіл проголосили по селах обов'язкові цілодобові сторожі. Не кожному це сподобалося, проте наказ виконувався.

Як важко було в нас зі зброєю, може свідчити один факт з березня 1944 року. Зайшов я до села Рудки до своєї рідні. Приніс їм дві гранати (одного пістолета вони мали свого).

– Іване, зле робиться, – каже один стрічний брат.

- Чому? – питаюся.
- Напроти нашої хати є лісничівка, там з'їжджаються поляки, їхній провід, інтелігенція.
- Хто?
- Маньковський, Німчицький, Чарнецький, – брат назвав прізвища адвокатів і ще кількох відомих поляків. – Зробім на них скок, бо вони напевно задумують щось проти наших.
- Хто це зробить?
- Ми ні, бо нас тут знають...
- А конкретно, що знаєте про ті збори поляків? – питався далі.
- Вони керують польськими акціями проти наших.

Це була правда, проте я відмовився зорганізувати акцію проти польського осередку. Гнали мене інші справи, здавалося, важливіші, а місцеві на такий поважний «скок» не зважилися. Потім два мої стрічні брати згинули. «Кудлатий»<sup>35</sup>, один з місцевих бандитів, примусив одного з українців, Прокопа Ярошика убити їх, пригрозивши, що сам заб'є його.

Коли я звернувся до своїх зверхників у Лазах по зброю, почув відповідь: «Не маємо!». Отримав пораду старатися здобути її своїми засобами. Організація обіцяла дати, якщо лиш буде її сама мати. Цю відповідь проводу передав я своїм найближчим друзям з ОУН, проте, перед членами самооборони не виявив її, це не дало б нічого доброго. Попрощавшись, дійшли до висновку про потребу купляти зброю в німців або навіть у поляків. Кожне село мало оподаткуватися грішми або живим товаром. Ще кращим способом виявилось забрати зайву зброю в наших поліцаїв. Кожен комендант поліційної станиці отримав наказ зробити список зброї та передати її самообороні. Таким способом, замість немочі, ми нарешті почули залізо в руках. Стали власниками одного польського ручного кулемета, кількох автоматів і гранат, кільканадцяти крісів з запасом набоїв. Було цього замало та все ж це вже було щось.

Податки майже нічого не дали, селяни були бідні, а силою сплачувати податок на самооборону ми не могли їх примусити.

---

<sup>35</sup> «Кудлатий» (поль. „Kudłaty”) – Юзеф Кравчик, командир польського партизанського відділу NOW в околиці Кульного, Пискорович, Курилівки.

Узагалі селяни не всі були лояльні щодо мене чи самооборони, по-різному усвідомлювали вони рівень небезпеки. Щойно коли в квітні 1945 року бандит «Волиняк» учинив напади, усі українці з Пискорович або Вужанної зрозуміли про що йдеться: вони приречені на загибель. І не тому, що зробили щось проти поляків, але тому, що вони українці. Але тоді вже було запізно, прийшли жертви.

Ще в березні 1944 року можна було уникнути жертв, що прийшли вже в квітні й травні 1945 року. Учинив я заради цього одну річ: у середині березня домовився з солтисом Пискорович Степаном Когутом зорганізувати сільські збори заради встановлення спільної боротьби проти нападів. Мали на них прийти як українці, так і поляки з села, особливо запрошували ми священиків: греко-католицького Осмака й римо-католицького Порембу. Усі вони прийшли, встановлено, що обидва священики в неділю проголосять проповідь у дусі замирення та взаємної допомоги. Однак, а мабуть так мало статися, отці не виступили з такими проповідями. А хто, коли не вони, міг тоді з'єднати людські маси? Це був уже останній авторитет на наших селах. Аж вірити не хочеться, що священики одної віри не могли домовитися один з одним у переддень великої катастрофи! У терені залишилися панувати польські поручники, проти яких з трудом, та все ж підносилася українська самооборона.

Важливою подією був вишкіл нашої самооборони у Тарногороді внаслідок заходів Дмитра Дармохвала. Тривав два тижні, інструктором був я. Стояли ми в старих німецьких бараках, а була нас десь сотня. Це було щойно після того, як у Дубровиці поляки з Бриської Волі убили священика та 12 людей. Були вбиті сокирами. На їхньому похороні, який організувала самооборона, був я присутній. Після тих подій досить швидко вдалося піднести кількість озброєних людей в самообороні до 270 чоловік.

Провідною силою українців на правому березі Сяну була тоді ОУН. Хоч і яка слабка ще навіть на початку 1944 року, усе ж існувала тут від 1940 й поволі організувала свою сітку. З часом мала своїх представників по всіх селах, де проживали українці. У Пискоровичах був один з центрів, що підпорядковувався

Лазам, а Лази Перемишлеві. Місцеві клітини ОУН повністю підпорядкувалися проводові в Лазах щойно 25 червня 1944 року.

Провід ОУН визнавав лінію Сяну природною українсько-польською границею. Правда, на правому березі Сяну під впливом польської політики витісняли українців на схід з часом, зокрема в 30-х роках, почала захитуватися давніше панівна позиція українського елемента, але це не могло ще вплинути на трактування тих земель як неукраїнські. ОУН не хотіла допустити до винищення поляків на тих теренах, з нашого боку не було заради різні поляків ніякої причини. Така була пропаганда, але такі були й дії організації. Перемиський провід заборонив якихнебудь антипольських акцій. Варто зауважити: в червні 1944 року організація разом з самообороною та поліцією мала до свого розпорядження щонайменше 800 крісів. У кожному мить можна було їх кинути проти поляків, вибити усю польську людність на правому березі Сяну. Перед приходом фронту були всякі сприятливі обставини заради такої ганебної акції, яка, проте, ніколи не плянувалася ні на рівні Головного проводу ОУН, ні серед місцевих ланок. З-під цього наказу ніхто в наших околицях не вийшов, хоч відомо було, що ні німці, ні поляки не могли б нам уже протиставитися. Таке статися не могло. Організація старалася натомість будувати щось зовсім протилежне: добре співжиття між українцями й поляками. Чи могло бути заради нього щось промовистіше, ніж невідворотний прихід фронту? Тут була теж різниця в досвіді обох народів та їхнього проводу: українці прекрасно знали, що совіти – це смерть народам і одиниці, поляки ж добачали в них визволителів. Польський поручник з Янівських лісів не орієнтувався в тактичних замірах Червоної Армії та НКВД, український провід знав їх дуже добре. Щойно в 1946 році дехто з-поміж поляків чинив спроби творити польсько-українське порозуміння і єдиний протибільшовицький фронт. Було запізно.

Якось тоді прийшла до мене вістка про приїзд до Сянока німецько-українського поліцейного відділу, що вертався зі Сходу. У Сяноці мав я знайомих, вирішив туди поїхати, маючи надію на звербування до своїх рядів вишколених і добре озброєних вояків. Було їх 120 чоловік, конкретна сила. Поїхав я до Сянока й встано-

вив контакти з деякими вояками, а потім зголосив справу до перемиського проводу. Він не використав цієї інформації, а жаль, бо багато хто з цього відділу міг би перейти до нас. Як прийшов фронт, хлопці з Сянока пішли на Дуклю, там десь німці їх розстріляли.

У половині весни насунулася на наші терени більшовицька партизанка зі Сходу. Від провідника в Теплицях довідався про те, що вони зайняли Тарногород, звідки Дармохвал і українські поліцисти вирішили втікати за Сян. Що це могло означати для української людности Білгорайщини – не треба було мені пояснювати. В терені не було б тоді ні одного українського кріса. Юрків, комендант білгорайської повітової поліції, дав наказ сконцентруватися в Теплицях. До лівого берега Сяну, звідти рукою подати. А там починалася Польща. І безвідповідальність. Доки був спокій, доки було їсти й пити – можна було сидіти по селах і їсти український хліб, а коли прийшла небезпека – ганебна втеча за Сян перед парома сотнями більшовицьких бродяг. На щастя, у кожній станиці вже раніше були люди зв'язані з ОУН, у кожній був я сам особисто, знав поліцистів та їхній настрій. Заступником коменданта Юрківа був Сидор, людина добре мені відома і довірена. Передав йому до Теплиць, що буду наступного дня, він з людьми має мати на обсервації поручника Юрківа та відповідно уставити людей при його охороні. Цієї акції ніхто мені не наказав, почав її на власну відповідальність.

Уранці був я в Теплицях, зголосився до поручника Юрківа, при якому службу мав якраз не хто інший, як Сидор.

– Хто ви є? – запитався Юрків.

– Я прийшов до вас у чисто формальній справі, поговорім по-людськи, хто я є – покищо неважливо. Хтось послав мене до вас, знаючи про ваш намір евакуювати поліцистів за Сян перед більшовицькою партизанкою, – почав я.

– Це правда.

– Хто дав вам такий приказ?

– А вам яке діло?

– Пане поручнику, таж казав я, що будемо говорити по-людському...

– Але я не знаю, з ким говорю!  
– Я є представником ОУН.  
– А я підпорядковуюся німецькому командуванню!  
– Ні, ви помиляєтеся, ви були під розказами німців, коли вас формували, а тепер німці програли, тож ви є українець, командуєте відділом української поліції, який є власністю народу.

– До мене ніхто не звертався в тих справах.

– Я звертаюся, – сказав я, хоч ситуація була дивна: молодик наказує офіцерові, який вперше його бачить. Однак я мав право й силу, бо стояла за мною більшість поліцаїв. Юрків, видно, зорієнтувався, бо Сидор стояв біля дверей і навіть оком не моргнув.

– Що маю робити? – запитав нарешті.

– Якщо хочете – їдьте, не маю права вас стримувати, але відділ не поїде. Може їхати також Дармохвал зі своїми трьома автами. Ви звільнені від обов'язків, але покищо про нашу розмову та її наслідки ніхто не може знати.

Усе ми залагодили досить спокійно. Більша частина відділу залишилася на правому березі Сяну, Юрків, Дармохвал і дехто з поліцаїв переїхали на лівий берег. Партизани-більшовики незабаром надійшли, проте не мали великої охоти кривавити в боях, бож недовго залишилося чекати до приходу фронту. Було кілька дрібних перестрілок між ними та нашими поліцистами з Сіняви, Ярослав а й «моїми».

Тимчасова наша самооборона вже досягнула сяк-такого стану готовності. Прада, не вдалося уникнути жертв у Дубровиці й Слободі, де разом згинуло 25 людей, однак поляки почали нас завважати. Одного разу отримав я листа польською мовою. Керівництво АК Білгорайської округи зверталося до мене як до коменданта українських сил у терені з проханням зустрітися. Жаль, що так пізно, бо ми хотіли досягти порозуміння вже в березні. Я передав інформацію про це до Лазів, звідки конкретних директив не отримав. Самому зважуватися на контакти я не міг. Проте лиш за першим разом, бо коли в червні прийшла друга пропозиція зустрічі, а це вже було після того, як «Волиняк»<sup>36</sup> гуляв

---

<sup>36</sup> «Волиняк» – Юзеф Злзерський, нар. 1923 року в Рівному на Волині; від 1941 року

зовсім безкарно й нищив наших людей, я погодився на зустріч. Лист був підписаний поручником польського війська Тодом (Todt).

Між присілком Вигнанкою й Пискоровичами стояла стара цегельня. Там назначив я місце, де мали ми зійтися. Сам на сам, без зброї, охорона ззаду. Поляки погодилися на ці умови і ми зійшлися. Польські пропозиції були такі: співпрацювати або принаймні перестати вбивати одні одних. Говорив це одягнений у добрий мундир чоловік гарного росту, що представився як Тод – «Мева», поручник польського війська, говорив до меншого від нього молодого хлопчини у якихсь тонких штанах і будь-якій сорочині. Однак ми були рівні. Нарешті я запитався про найважливіше для нас: про «Волиняка», чи командування польських сил знає, що він чинить і який має на це погляд. „My na niego nie mam wpływu, «Wołyniak» ma gdzieś 200 ludzi w oddziale i nie podporządkowuje się rozkazom dowództwa AK” – відповів мені «Мева».

Почувши ці слова, я сказав: „To o czym będziemy rozmawiać? O waszej miejscowej organizacji? Przecież wy dla nas nie jesteście straszni, straszny dla nas jest «Wołyniak», to jest...”.

– My wiemy kto to jest, – перервав мені поручник «Мева».

– To dobrze. Lecz w sytuacji, gdy wy nie macie wpływu na „Wołyniaka”, o czym będziemy się umawiać, o co może nam wspólnie chodzić? Niech pan to zrozumie, – продовжив я.

– Rzeczywiście, ma pan rację, – «Мева» закінчив нашу розмову. Закурили ми ще по папіросі й розійшлися (потім я зустрів «Меву» в підвалі переворської тюрми, був суджений на 6 років совітських лагерів).

---

член Національної Військової Організації (поль. NOW, Narodowa Organizacja Wojskowa) в околицях Варшави, боївар, у червні 1943 року переходить до партизанського відділу НВО під командою Францішка Присенжняка – «Отця Яна» в околицях Лежайська, Курилівки й Бриської Волі (Білгорайська округа НВО), наприкінці 1943 року стає на чолі окремого партизанського відділу НВО, призначеного спеціально до антиукраїнських акцій, з яким вчинив напади м.ін. на українців у Кульному, Пискоровичах, Дубровиці, Добрій, Дібчі, Волчастому, Нагірному, Теплицях у 1944-1946 роках, весною 1944 року співдіє з більшовицьким партизанським відділом Вершигори в околицях Білгорая й Гарногороду; по війні не розпускає відділу, починає поборювати також польське УБ й МО; життя кінчає самогубством 31 грудня 1946 року.

Про «Волиняка» ні я, ні навіть вище командування наше не мало докладніших інформацій. Відомо було, що великий відділ під його командуванням всюди вбиває українців, не тримається на одному терені, бо потім, наприклад, убив наших людей біля Динова. Це був молодий безоглядний вбивця, але його вчинків ніхто в польських збройних силах на нашому терені офіційно не скритикував. «Волиняк» убивав – поляки мовчали. Ми також мовчали, хоч могли робити відплатні акції. Я добре знав і сам, що таке рішення проти поляків могло б означати взагалі: знищення сотень мішаних родин, знищення чисто польських родин, які від десятків років ходили разом з нами до наших церков. Ці люди були невинні, були тільки поляками. Винен був хто інший, я вже написав як і хто. Правда, могли ми переходити за Сян на чисто польські села, проте й для цього не було рації: в ім'я чого мали б ми вбивати поляків на їхній землі, в ім'я чого мали гинути наші хлопці? Нам не йшлося про вбивства, грабежі – ми хотіли оборонитися й жити на своїй землі. Заради цього не треба було ходити за Сян. Якось ніхто в нашому командуванні не хотів цього робити ні на правому березі Сяну, ні на лівому. Ми не піддалися також на ніякі німецькі чи совітські провокації проти поляків.

У червні німці трималися в терені останніми силами, антиукраїнських акцій польського підпілля не мали ні бажання, ні сили стримувати. Видно було: німецький потяг історії уже кінчає свою їзду, лиш жаль було, що так довго частина українців його трималася. Як почалася німецька евакуація на захід, багато наших пішло за німцями й туди, залишаючи оборону сірого українського селянина... кому? Не знати кому. Вони про це й не думали, рятуючись перед червоною навалою. За це здобули ми собі й донині звернене проти нас ім'я німецького коляборанта – може найпекучіше й найнесправедливіше з-поміж імен, даних ворогами. Вийхав, утік і пан Дармохвал, утекли й провідники ОУН з Білгорая і Грубешова!

Зі Сходу уже виразно було чути гарматні постріли. Фронт досить довго стояв перед Бродами, але потім рушив. Усі люди, як цивілі, так і члени організації ставили собі одно питання: що з нами тепер буде? Члени ОУН, одначе, незабаром отримали організаційні



накази про поведінку в новій ситуації. Щодо мене вони виявилися такими: зірвати всю дотеперішню сітку зв'язку; розпустити всіх членів ОУН та самооборони, які до моменту повторного скликання, тобто до весни 1945 року, мають на власну руку шукати собі рятунок; я сам мав тримати контакт з проводом, проте не вказано мені ані одного контактного пункту. Наказ був сухий та безкритичний. Означав запропачення всієї дотеперішньої роботи, віддавав наш терен на поталу полякам, бо відомо було, що вони використають нашу повторну безборонність. Натомість щодо мене самого це була просто безвідповідальна постава тому, що належав я до проводу й тим-то не повинен був залишатися сам, без зв'язків. Виникло питання: хто я є для проводу? Мабуть, ніхто. Я старався після цього всякими силами знайти контакт з проводом, проте це не вдалося. Згнуло через це трьох моїх зв'язкових, посланих до проводу. Вийшли, але не вернулися. Я додумався, що згнули в дорозі. Під впливом «організаційного» наказу вся наша сітка розвалилася дуже скоро. Наші поліціянти подалися переважно на захід, частина залишилася на рідних землях, але вернулася додому. Ще перед розпуском ми старалися перебрати їх до лісу, удаючи напади на станиці, щоб німці не карали за дезерцію їхні родини. Відділ СС «Галичина» з Білгорая, крім 18-ти вояків-«дезертирів», відступив також на захід.

У липні на Білгорайщині сітка ОУН перестала офіційно існувати, проте майже ніхто з її членів, крім уже названих поліціантів і вояків, не рішився їхати на захід. Я і мої найближчі співробітники вирішили залишитися в рідних селах, тримаючи своє життя заради недалеких подій.

Більшовики підходили вже до Сяну, були перед Сінявою, 22 липня 1944 року. Як я прокинувся в Рудці цього ранку, довідався, що совіти вже перейшли за Рудку й пішли далі. І це був цілий прихід і перехід фронту. Почалося нове життя. Правда, не для життя воно було, але для смерті тому, що першою ознакою нового панування на наших землях була загальна мобілізація наших селян до совітської армії. Безборонних неозброєних людей сотнями гнали на німецькі кулемети. Так чинив відкрито один ворог, а другий тим часом припишк. Фронт зупинився на лінії Вісла – Ряшів – Карпати,

а з лісів стали виходити польські підпільники й почали перебирати владу у свої руки. Відразу виявився величезний політичний хаос і суперечки в польському політичному житті, хоч усі вони скоро влилися в річище єдиної великої «моцарствової» Польщі. Не знати було, хто проти кого, хто за чим. Хто за Лондоном, хто за комуністами з Люблина<sup>37</sup>, хто за санацією з Лондону, хто за простим бандитизмом, а хто за прихованим. По селах і містах почала створюватися міліція, ішов до неї найгірший елемент, ставлячи собі за мету наживу, грабунок, а не втримання справедливості й порядку. Міліціанти грабували й вбивали як українців, так і поляків. Лиш у повітових містах росіяни залишили свої військові відділи, невеликі, достатні для охорони запровадження комуністичного порядку й охорони совітської військової комендантури, що стягала наших хлопців до армії. Стосунок польської влади й міліції до української людності совітів не цікавив, а на цьому полі почала творитися нова картина: діючі досі в лісі бандити могли виступити проти українців нарешті й офіційно, не скриваючись ні перед ким. Польська молодь не поспішала воювати за Польщу, натомість новостворена адміністрація всяким чином помагала виловлювати українську, беручи участь в облавах на українські села.

Восени 1944 року вбивств не було. Поляки просто ждали на розвиток подій, хотіли оговтатися в новій ситуації й зрозуміти, що можуть собі дозволити, а що ні. Українці також не знали що робити. Відомо було про новий кордон на Бузі, чулися вістки про замір урядів Польщі й совітів переселяти людність за Буг, на Холмщині дехто вже й виїжджав, боячись польських нападів. Натомість греко-католицька людність ще ждала, не знаючи, що поляки тільки причаїлися. Ніхто не знав, що поляки тільки ждуть, а весною 1945 року підуть широкою хвилею вбивства проти наших селян.

Я не мав ніякого зв'язку з Любачівським повітом, міг сподіватися тільки на зв'язок понад Сяном з Перемишлем. Однак лиш міг сподіватися. Мої зв'язкові гинули або верталися з порожніми

---

<sup>37</sup> У місті Люблині в 1944 році містився Польський Комітет Національного Визволення, а відтак Тимчасовий Уряд Польської Річпосполитої.

руками, бо йшли на старі адреси, а стара сітка була розпущена. Саме так пропав старий оунівець і бувший поліцист Василь Волошин. Важко було втримати людей, що залишилися при мені: ішли табуни червоноармійців, облави. Про мене самого якось довідалися совіти, їхня комендантура в Сіняві, проте знали мене як коменданта самооборони, а не оунівського провідника. Так само знали мене й наші люди, поляки. Одного разу в Пискоровичах підійшов до мене сусід Степан Шидула і сказав про приїзд двох офіцерів з сінявської совітської комендантури, хотіли зі мною зустрітися.

– Пане Шидула, а яку я маю гарантію, що вони мене випустять, коли прийду порозмовляти з ними? – запитався я.

– Кажуть, що як не зголоситеся, то вас застрілять, – відповів він.

– От і совітська метода переговорів.

На цю зустріч я не погодився. Минуло кілька днів. І раз підходить до мене вчителька Сіра з Лежайська, українка.

– Пане Іване, знаєте що? Я познайомилася з сінявським комендантом...

– А хто то такий?

– Майор, десь 50 років, українець, симпатичний.

– Що він хоче?

– Питає за вами, здається, пропонують вам співпрацю, дадуть вам ранг капітана. Можете діяти на власну руку, аби стримати польську партизанку, що починає збиратися в Майдані Сінявському і в лісах коло нього.

– А що ви мені радите?

– Я лише переказую.

Вона, звичайно, нічого не могла мені радити. Подумав я і пішов на розмову з Іваном Буковинським, розумним і відважним чоловіком з Пискорович, але не членом ОУН.

– Ти пішов би на комендантуру до Сіняви? – запитався в нього.

– А чому би ні? Можу йти. Про що ходить? – конкретно запитався Буковинський.

Я коротко пояснив. Він пішов. Вернувся й повторив слова Сірої. Хвалив коменданта за гарну українську мову.

– Східняк? – я не міг стриматися, щоб не поставити цього питання.

– Так.

Став я думати. Нарешті вночі проти 28 жовтня домовився з Сірою, що мешкала на Халупках, біля Пискорович, про прихід до її хати, де мав скритися й підслуховувати її розмову з комендантом, який був дуже добре знайомий з нашою вчителькою. Хотів я сам зорієнтуватися щодо намірів коменданта. По дорозі до Халупок зайшов до одного господаря щось з'їсти. Вийшов з його хати надвір, зробив кількадесят кроків... і опинився у засідці між шістьма польськими поліціантами й трьома вояками з совітської комендантури. Був я сам, мого охоронця Івана Мاستили з собою не брав, бо ж мав я сидіти в шафі у Сірої, а не йти на якесь поважне завдання. Засідка. Нещаслива для мене засідка, про яку й досі не знаю, чи була результатом зради, чи випадку.

## Совітський суд

Чекали на мене зараз за селом. Посипалися автоматні стріли, хтось голосно кричав «стой!». Я впав на землю та почав виповзати з-під обстрілу, одначе не встиг дійти до безпечного місця для втечі, бо наді мною з усіх сторін показалися енкаведисти з готовими до стрілу автоматами. Наказали встати й підняти руки вгору, що я й зробив, чекаючи відразу на смерть. Зробили обшук, забрали течку, портфель, годинник, а потім завели до будинку пискоровицької сільуправи, де мали свій арешт польські міліціанти, які теж брали участь у засідці. На щастя, не мав при собі пістолета. Як я повз, він висунувся з-за пояса й опинився в штанах. Видно, котрийсь з енкаведистів щось здогадався, бо наказав мені по дорозі стати, піднести руки вгору. Другий обшук дав їм у руки головний доказ проти мене: пістолет. Відразу кілька разів ним дістав я, потім навмисне один енкаведист раз з нього вистрілював.

В арешті були вже інші сільські хлопці, половлені для потреб совітської армії, яка ненаситно бажала людського м'яса. Ми

почули, що по якомусь часі біля будинку залишився лиш вартовий, решта міліціантів і енкаведистів відійшла. З села доносилися окремі карабінові постріли. Ми поставили стіл на середину кімнати, стоячи на ньому пробував я плечем підняти якусь дошку зі стелі. Не вдалося. На вікні була густа й груба ґрата, на подвір'ї – вартівник. Цей спосіб втечі також був неможливий. Вранці ввійшов до арешту молодий лейтенант НКВД з двома рядовими вояками й запитався, хто називається Молодій.

Я відіззався, тоді він підійшов ближче, витягнув з кишені мого пістолета й знову запитався:

– Чи цей пістолет ваш?

– Так, це мій пістолет, – відповів я спокійно.

Лейтенант ударив мене пістолетом по лиці, розбив окуляри. З уст потекла мені кров. Лейтенант вийшов, а за хвилину під'їхали три підводи з кільканадцятьма солдатами. Мене зв'язали й посадили на підводу між двох солдатів.

Підійшла до мене моя стара мати, поцілувала й сказала:

– Прощай, сину.

– Прощай, мамо, – ледь промовив я.

Мама не плакала сльозами, проте я чув її внутрішній плач. Підводи рушили, везли також інших арештованих.

На вулиці в Сіняві обабіч хідника побачив я групи людей, які, виглядало, ждуть нас, на ринку стояли вже сотні людей, я додумувався, що вони знають про арешти в Пискоровичах. Перед будинком міліції затримало нас чотирьох міліціантів. Лейтенант запитався чого хочуть.

– Хочемо, щоб ви віддали одного бандита в наші руки, – міліціант показав на мене.

– Цих людей ми зловили й вони належать до нас, – відповів лейтенант.

– Ми не хочемо інших, ми хочемо тільки Молодія.

– Його також не можемо вам віддати.

Біля підводи зібралось навколо може з 20 озброєних міліціантів, я бачив, як солдати відтягнули автомати й ждали наступу. На інших підводах вояки також готові були відбивати наступ міліціантів і юрби. Лейтенант втратив уже попередню відвагу, але

підїхало автом з 20 совїтських вояків з капїтаном на чолї. Завдяки їм ми змогли переїхати далї, під будинок з російськомовним написом «Воєнна комендантура». Мене взяли з підводи, розв'язали й повели в підвал, інші поїхали далї, мабуть, під фронтову лінію. Цїлий день перележав я на причї в підвалї, на стїні прочитав виритий чимсь гострим напис «Не первый и не последний». Цей напис ще погіршив мїй настрїй. Правда, звук уже до рїзних несподїванок, проте ув'язнення було новиною. Закурив махорку. Раптом заскреготїв ключ у дверях, ввійшло чотирьох червоноармїйцїв, за ними з лїхтарем стояв п'ятий. Я зрозумїв: це арештанти. Розмова з ними не клеїлася, кожен думав про власну долю.

Уранцї солдатїв кудись взяли, знову був я у підвалї сам. Прийшла дївчина з мискою зупи й куском хлїба, за нею стояв солдат. Я пізнав нашу колишню зв'язкову з Сїняви. Вона також мене пізнала, проте, ми не дали по собї нічого знати. Важко було подуматися чи вона арештована, чи нї. Дївчина вийшла. Невдовзі прийшов до підвалу сержант, який вже раз був, став уважно менї придивлятися. Я перестав їсти.

– Чого ви не їсте, Іван Іванович? – запитався весело доброю східньоукраїнською мовою сержант.

– Я вже доволї ситий. – сказав я й також запитався: – Звїдки мене знаєте?

– Їжте, не питайтесь, коли людина поїсть, краще проходить їй час, навїть у тюрмї.

– Сержант, слухайте, чи не все одно вмирати ситому чи голодному? Адже мене розстріляють.

Сержант нічого не вїдповїв, сїв на причу біля мене.

– Краще зробіте, Іване, коли все це з'їсте, тодї закурите й вашї думки покращають, – сказав.

Як я з'їв, сержант вийняв махорку й папїр, згорнули ми по папїросцї.

– Скажїть менї, сержант, звїдки ви знаєте моє ім'я? – не витрїмав я.

– Особисто пізнав вас щойно тепер, але знав про вас уже мїсяць тому, – вїдповїв мїй гїсть. – Старався уже ранїше з вами зустрїтися,

не тут, а на волі. Ми не мали, одначе, щастя зустрітисся там, – показав рукою на вікно, – але не журітьсся, якось воно буде. Уранці був у нашого капітана польський прокурор з Ярослава, вимагав видати вас полякам, мотивуючи, що вас арештувала польська міліція на польській території. Ви ж, мабуть, знаєте про створення Польської Народної Республіки?

– І що ж комендант?

– Покищо він є господар у себе й вирішив вас не віддавати полякам. Ще раз прошу вас: не турбуйтеся, – сказав сержант і вийшов.

Певна справа, що віддача полякам означала б мою смерть. Я став непокоїтисся. Покищо совіти мене охороняли, але ж по-різному могло бути. Коло полудня взяли мене на поверх. У кімнаті ждав знаний з Пискорович лейтенант. Показав рукою сісти.

– Розкажіть про всі ваші злочини супроти радянських військ, – почав він російською мовою, – але говоріть правду, бо лиш правда зізнання й щира поправа дадуть вам шанс зберегти життя.

– Жадних злочинів супроти радянських військ я не вчинив, взагалі нічого спільного з ними не мав, – відповів я.

– Ну, гаразд, ви, видно, не знаєте, що ми слідкували за всіма вашими ворожими діями супроти радянської армії.

Я мовчав. Лейтенант розгорнув якісь документи, потім узяв аркуш чистого паперу. Запитався про мої персональні дані. Під час того як він записував мої відповіді, до кімнати ввійшли два червоноармійські офіцери, майор та капітан-майор.

– Це той бандерівець? – запитався майор у лейтенанта.

– Так точно, товаришу майор, – відповів лейтенант.

Після цих слів вони вийшли, а за хвилину вартовий з наказу слідчого завів мене у підвал. По якомусь часі двері відчинилися, ввійшла знайома мені дівчина, подала миску з їжею. Причинивши двері, запиталася тихо:

– Не пізнаєте мене, друже?

– Пізнаю – відповів я.

– Чи ви арештовані?

– Так, а ви?

- Ні, я тут працюю.
- Чи ще хтось з наших є тут арештований?
- Ні, нікого з наших нема, крім вас, – відповіла зв'язкова й вийшла.

Увечері знову прийшов сержант. Розповів про поїздку до Пискович у моїй справі. За його словами, усі люди в селі мають про мене добру опінію й жаліють мене. Порадив застатися біллям і махоркою, а також харчами. Мене здивувало, чому він так мною опікується. Своє здивовання висловив я вголос. Глянувши на двері, сержант тихо сказав:

– Це тому, що я такий сам, як і ви, я з Вінницької області й знаю, що там діялося в попередні роки. Майте до мене довір'я, Іван Іванович, жаль, що ми не зустрілися раніше, тоді ваша справа виглядала б по-іншому.

– Сержант, я знаю, що хтось з вашої комендантури хотів зі мною розмовляти, обіцуюно мені зірки офіцера, але я вирішив не приймати їх. Минуле не вернеться, я вже готовий на найгірше.

Сержант вийшов. «Іване, будеш жити» – говорив якийсь внутрішній голос, хоч ще вчора здавалося: розстріляють. Ніч переспав спокійно й завважив, що привикаю вже до тюремного життя. Здається, з-поміж живих істот саме людина найскоріше звикає до неволі. Наступного дня викликали мене до лейтенанта на поверх. Він питав і питав, лякав розстрілом, але я вже був щодо цього іншої думки. На його питання то відповідав, то ні. По двох годинах вернувся у підвал. Їсти приніс солдат. «А де дівчина?» – пролетіло в голові.

Увечері знову зайшов до мене сержант.

– Зараз до будинку прийде ваша знайома, я виведу вас нібито до уборної, тоді зможете з нею тихцем перекинутися кількома словами, говоріть по-польському, – сказав.

По десяти хвилинах з'явився знову. Вивів мене надвір. Біля воріт стояла дівчина й показувала йти вперед. Ввійшовши до туалету, я вийняв звиток знімків, яких не виявили під час обшуку. Вертаючись, передав їх дівчині, а вона дала мені невеликий клунок. У підвалі його розв'язав. Побачив пару білизни, сорочку, рушника, мило, півлітра самогону, хліб, масло, махорку й сірники. Була



також записка: «Уся решта впорядку, усі живі та на волі. Турбуємося за вас». Сержант усе це бачив.

– Іван Іванович, я більше для вас зробити не міг, – сказав, тож на здоров'я та на дружбу випили ми трохи самогону й він пішов.

Уранці повідомив мене, що вже тричі приходив польський прокурор з Ярослава, проте комендант не погодився видати мене полякам у руки, щоб загубити слід, вирішив перевезти до Переворська. Так і сталося. Пополудні військове авто перевезло мене до цього невеликого міста. Опинивсь я в будинку комендантури, у підвалі номер п'ять. Сиділи в ній червоноармійці-дезертири. Почастував їх махоркою, мовчав. Чути було вибухи бомб – Переворськ був тоді у прифронтовій зоні. «Може німці прорвуть фронт і вийду на волю? Може впаде бомба й вб'є нас усіх?» – ходило по голові.

Уранці солдатів забрали на суд або до штрафних батальйонів, залишивсь я сам. Під вечір привели двох рядових солдатів, капітана й лейтенанта. Останній швидко заснув, з капітаном вийшла в мене розмова, з якої довідався, що він був навмисне запідозрений у дезерції своїм командиром-ворогом. Один з рядових виявився лейтенантом, радів, що дістане за дезерцію може з 10 років лагерів, але не згине на фронті, чого був певний.

– Бачите, яка в нашій армії любов до родини й Сталіна? – прошепотів капітан.

Уже другий день не давали мені їсти, ніхто мною не цікавився. Капітан не радів, проте я почав стукати кулаками в двері.

– Чого треба? – відізався вартовий.

– Їсти, ще раз їсти, і до уборної!

Вартовий вивів мене до кльозету. Вертаючись, я запитав за пайок.

– Не знаю коли буде, я також без пайка, – спокійно повідомив мене й зачинив двері.

Пізно ввечері прийшов сержант і запитався, чи піду до кухні до праці. Солдати також просилися туди працювати, але він чогось вибрав мене. У кухні дав дві котлети й пайку хліба, а потім наказав обирати картоплю. Назвав себе кухарем і начальником кухні. Побачивши, що скінчив я роботу, дав кусок ковбаси й завів у підвал. Усі спали. Я збудив капітана й почаствував його ковбасою.

Уранці «начальник кухні» прийшов знову й взяв мене до себе. Нагодував. Обираючи картоплю, я запитався:

– Сержант, а чому ви не годуете арештованих?

– Ех, чи можна тут усіх нагодувати? Ви знаєте, скільки їх тут? – сержант лиш махнув рукою. – Ви думайте про себе, а інші хай думають про себе.

Довідавшись, що таких як я тут багато, страшно стало мені на душі. «Хай кожен думає про себе». Тільки совітський громадянин, живучи ціле життя напівголодним, міг зрозуміти ці слова повністю. Їх страшне значення зрозумів я щойно пізніше. Вернувшись, застав свою келію порожньою. Зробив трохи порядку, коли відчинилися двері й вартовий привів шістьох польських жовнірів. Я досить довго не бачив польських жовнірів, зробили на мені дивне враження. Не знав, як ставитися до них. Ще кілька днів тому були б моїми найбільшими ворогами. «А, може, є між ними ті, які вбивали наших людей на Білгорайщині?» – почало гудіти в голові. Сержант привітався по-польському добрим вечором, я відповів як неприємний. Отримана від сержанта з кухні свічка освітлювала прибулих: сержанта й п'яťох вояків. Вони не лягали так, як червоноармійці відразу спати, а стояли й роздивлялися. Нарешті сержант іронічно запитався в мене:

– Czy ta dziura ma być naszym mieszkaniem?

– Nie wiem – відповів я – czy będzie również waszym, ale moim od kilku dni jest.

– Niech to szlag trafi, będę się skarżył do dowództwa za takie traktowanie polskiego żołnierza.

– Niech się pan skarży, – відповів я тихо й поклався спати.

Уранці пішов я на кухню. Сержант – «начальник» дав масної зупи, а потім приніс півлітровий горщик.

– Швидко випийте, щоб ніхто й не бачив – порадив.

Я приклався пити, почув запах самогону. Майже півлітра самогону.

– Сержант, – благально глянув на нього – на жаль, я не можу стільки випити.

– Пийте, пийте, то чепуха.

Половину випивши, решту я віддав.

– Який з вас парубок, коли ви п'єте, як баришня?! – засміявся сержант.

Я скінчив працю, а відходячи, попросив дати трохи моркви. У келії подав її польським жовнірам.

– Czy ja jestem bydło, żeby jeść surową marchew?! – zareагував сержант.

– Nie to nie, przyjdzie czas, że nie będzie i marchwi, – відповів я.

Сержант моркви не їв, натомість жовніри так. Цього ж дня взяли мене нарешті на слідство. Слідчий виглядав на галицького жида, на що вказувала його фізіономія та акцент мови. Був чемний. Мої товариші тим часом уже втратили вчорашню бундючність. Голод та зневіра почали в людській душі свою роботу. Увечері, не знати чому, але вартовий перевів мене до келії номер шість. Я став серед кромішньої темряви.

– Kto przyszedł? – почувся з неї голос.

– Swój, – відповів я.

– Jeden?

– Jeden.

– Idź wzdłuż prawej ściany, znajdziesz dla siebie miejsce, ale idź powoli, żebyś nie nadepnął ludziom na nogi.

Я пішов за порадою цього голосу. Знайшовся біля нього. На підлозі лежала купа паперів. Цей хтось запитався чи не маю махорки. Махорку я мав, тож зараз скрутили ми папіроски. Засвітилися лица й побачив я... Тода, поручника АК, що з ним у червні розмовляв у старій цегельні про замирення. Мабуть, він також мене пізнав, але ми не відізналися до себе ні словечком. На підлозі люди кричали крізь сон, інші кричали на них.

– Ja pana gdzieś widziałem, – несподівано сказав Тод.

– Możliwe, ale jest dużo ludzi podobnych do siebie, – відповів я непевним голосом.

Спало мені на думку, що це провокація мого нового слідчого. По-різному могло також бути, якби Тод виявив іншим полякам хто я. Тюремні самосуди не були рідкою справою, зокрема між поляками й українцями.

– Panie Mołodij, nie chce pan być rozpoznanym? – долетіло до мене з темряви.

– Tak, panie Tod, jestem Mołodij.

– Czy jest pan już sądzony? – дуже тихо, так щоб не чули сусіди, знову запитався Тод.

– Nie, jeszcze nie jestem.

– A ja już dostałem 6 lat. Inni tutaj też już mają wyroki. Dziwne, że pana dali między nas...

З дальшої розмови дізнавсь я, що арештували Тода в Лежайську, був там комендантом міліції, видали його друзі-поляки. Розмовляли ми до півночі, а потім заснули.

Уранці Тода взяли на верх. Він цим здивувався, бо це було вперше, відколи отримав вирок. А мені стало ясно: дали мене між суджених, між іншим Тода, щоб скомпрометувати. Знали про нас обох. За кілька хвилин вартовий кивнув і на мене.

Перед самим входом, двері, куди мав я ввійти, раптом відчинилися, вийшов Тод.

– Відвернись лицем до стіни! – крикнув вартовий, проте, ми ще зирнулися. Тод дивився гостро й проникно.

У кімнаті чекав на мене полковник-москаль.

– Ви знаєте людину, що тепер вийшла? – запитався він.

– Так, знаю – уже досить сміло відповів я, знаючи їхні заміри.

– А звідки ви його знаєте?

– Він мій сусід з пивниці, де тепер сиджу.

– Я вас питаюся чи ви його знали на волі? – розчаровано подивився полковник.

– Ні, на волі я його не знав.

– Брешете, знаєте!

– Не знаю.

– А він казав, що вас знає.

– Можливо, що він мене знає, але я його – ні.

– Но, но, посмотрім, – закінчив двозначно москаль.

У підвалі лежав на своєму старому місці Тод й інші в'язні. По якомусь часі Тод відізався:

– Prawdopodobnie pytali pana o mnie?

– Так – відповів я холодно.

– O co pytali?

– O to samo, co i pana.

- А со пан powiedział, panie Mołodij?
- Powiedziałem, panie Tod, że nigdy pana nie widziałem, że poznaliśmy się dzisiaj w nocy.
- Bardzo dobrze, daj pan rękę na dalszą naszą przyjaźń, – зрадив Тод.
- А со пан powiedział о mnie? – і собі поцікавивсь я.
- Ja także powiedziałem, że pana nie znam. Słowo polskiego oficera dane panu w czerwcu jest święte.

Ми подали собі руки. Це прийшло в добру пору тому, що треба було нам матися на обережності, слідчі могли ж робити проти кожного різні махінації, знаючи про наше колишнє знайомство. Принаймні протиставити один одному тепер уже не могли. Трохи ми розмовляли, трохи відпочивали. Тод багато чого пояснив мені з теперішньої ситуації в польському політичному житті, де наростали суперечності між різними течіями й партіями, зокрема між членами АК й Польської Робітничої Партії<sup>38</sup>.

Пополудні взяли мене на слідство. Питання ставив старий лейтенант НКВД.

- Ви досі скривали своє справжнє обличчя. – почав гостро – Ви не сказали про себе ні слова правди.
- Я сказав усе, що знав, – відповів я «щиро».
- А який був ваш пост у бандерівській ОУН?
- Я жадної організації не знаю, я був керівником самооборони в селі Пискоровичах, боронив село перед нападом польських банд.
- Це чепуха, ваша самооборона нас не цікавить, нас цікавить ваш зв'язок з ОУН – процідив лейтенант.
- З ніякою там ОУН не мав я жадного пов'язання, я навіть добре її знаю цієї назви.
- Брежете, знаємо, що ви були організатором ОУН. Ми, голубчику, усе про тебе знаємо, не викрутишся, – злісно сказав слідчий, підійшов ближче й вдарив мене рукою по лиці.

---

<sup>38</sup> Польська Робітничая Партія (поль. PPR), створена польськими комуністами у Варшаві 5 січня 1942 року політична партія, сперта на більшовицькі зразки й засади. Підтримувана совітською армією. ПРП поступово перебрала владу у визволеній від німців Польщі.

– Не зачіпай мене, лейтенант, а то будеш жаліти! – крикнув я.

Він відскочив за стіл, витягнув пістолет з шухляди й засичав:

– Зробиш крок – уб'ю.

Ще хвилинка – слідчий опам'ятався.

– Ну, що? Говорити будеш?

– Питайте.

Однак розмова далі не пішла. Слідчий наказав вартовому запровадити мене до підвалу. На питання Тода, що діялося на слідстві відповів я досить сухо, дивувало мене, чому якраз після розмови з ним уперше запиталися в мене про зв'язок з ОУН. А чому змінився слідчий?

Увечері слідство відновилося. Вів його перший слідчий, полковник НКВД. Почастував цигаркою і сам закурился.

– У вас щось поганий настрій, – завважив полковник.

– Чи в'язень у тюрмі може мати добрий настрій? – відповів я питанням на його ствердження.

– Ви покищо тільки арештовані, в'язень у нас той, хто суджений.

– Не бачу великої різниці.

– Різниця ось яка: в'язень відбувши кару вийде на волю, а ви ще можете вийти на волю без суду.

– Попередній слідчий зденервував мене своїми питаннями, – пояснив я причину свого, справді, поганого настрою.

– А що, хтось з вами займався? – запитав полковник жаргоном слідства.

– А то ви не знаєте? – не витримавши, я засміявся йому в лице.

Хвилинку помовчали, полковник сказав:

– Я був в Сіняві й Пискоровичах, маю зізнання переслуханих у вашій справі людей, – вийняв з чечки кілька карток. – Зізнавав, між іншим, ксьондз Поремба. Він сказав, що ви були організатором самооборони в Пискоровичах. Степан Буковський сказав, що ви добрий хлопчина, боронили села від банд. І він сказав ще, як то вас три роки не було в Пискоровичах, бо ви тоді перебували в Мелітополі...

Слово Мелітопіль вдарило мене як грім з ясного неба. Мелітопіль!

– Чому ви були в Мелітополі, це ж далеко на Україні, – спокійно вивідував слідчий новий мотив.

– У жадному Мелітополі я не був, навіть не знаю де така місцевість є, чи взагалі є – я найрішучіше як міг заперечив. – Найдалше на схід я був у Тернополі. Можливо, цей господар переплутав Тернополь з Мелітополем?

– Дізнаємося й про це.

Полковник дав протокол на підпис. Усе було згідне з моїми словами. Я підписав.

– Маю до вас прохання, громадянин слідчий, – звернувся я до полковника.

– Мене зачинили в камері число шість, а там сидять самі поляки. Я українець, боюся, щоб не зробили мені вночі кривди. Дайте приказ вартовому перевести мене назад у камеру число п'ять, де я вже був.

– Добре.

У п'ятій камері нікого не було. Я постелив старе місце, поклався й задумався. «Поволі витягають мої давні справи, аби лиш не попався їм ніхто з ОУН, бо тоді ці справи підуть ще крутіше». Відчинилися двері й увійшло шістьох молодих мужчин, відразу почали голосно по-польському вимагати у вартового їсти. Це нічого не дало, натомість незабаром з'явився «начальник кухні» й запропонував мені піти на стару роботу.

Я їв, а він питався більш-менш так:

– Ну, що ж, беруться за тебе добре наші?

– Так, сержант, добре беруться.

– А ти їж та й їм не дайся! Вони усі є сукінсини, – тицьнув пальцем у стелю, – але з нами не задирайся, тебе засудять, будеш сидіти, але це краще, ніж гинути на фронті. Уважай на те, що підписуєш, це чортове кубло...

Раптом перервав – увійшов лейтенант.

– А він що тут робить? – гостро глянув на мене.

– Таваріщ лейтенант, він мені помагає – пояснив сержант.

– Ну, харашо – лейтенант підійшов ближче до сержанта. – А не маєш ти тут щось випити?

– Ані краплі, таваріщ лейтенант!

– Плохо, старичок, ой, плохо – з цими словами на устах лейтенант забрався з кухні геть.

– От, сукінсин, самогону йому захотілося, – кинув услід кухар, пішов у сусідню пивницю й виніс мені півшклянки самогону.

Вернувшись до камери, я заснув. Уранці почав розмову з одним новоприбулим, десь 35-літнім мужчиною. Виявилось, вони всі від Ланцута, аківці. День минув спокійно. Так само й ніч. Удосвіта прокинув мене вартовий, вивів на коридор, де чекали два солдати з автоматами в руках. «Що то буде?» – майнуло в мислях.

– Підеш зі мною на верх, – не дав довго отак думати один з автоматників.

Треба було мити підлогу. Старавсь я як міг, виходило поволі, тож солдат показав як це робити: розлив по підлозі відро води, трохи розмазав шматом.

– Висохне й буде харашо, – сказав. – А ти знаєш, чого миємо взагалі підлогу?

– Ні, не знаю.

– Сьогодні річниця Октябрської Революції, тут буде бал, понімаєш?

Показаним мені швидким способом вимив я ще кілька кімнат, за що дістав махорку, якою почастував аківців у камері. Увечері почався бал, який тривав до самого ранку.

Настав ранок. Знову вивели мене мити підлоги. На горі біля відра з водою застав я Тода. До праці він зголосився сам. Змити сліди балу було важко, бо велика заля, де він відбувався, подібна була до свинарника, поломані стільці, потовчені склянки, пляшки, розсипана махорка перемішана з самогоном і брудом черевиків.

Аківців цього дня забрали, натомість дали дезертирів з Червоної Армії. Почалося знову слідство, з цієї, мабуть, причини, знову перевели мене у камеру номер шість. Був там лише Тод. Він піддав думку про втечу. Правду сказати, я й далі йому не вірив, стояла мені перед очима кривда, заподіяна польським проводом нашим селянам. Не було підстави вірити Тодові, вірити в його щирість щодо мене, проте на втечу разом із ним я погодився. Плян був такий: коли вийдемо вранці на подвір'я по воду, чимскоріш кинемося на огорожу й якось її перескочимо доки стражник почне



стріляти. День утечі назначили ми на 12 листопада. Цього дня рано-вранці ми знову вийшли мити підлоги. Як скінчилася вода, вартівник послав нас на подвір'я. Біля вихідних дверей стояв великий стіл. Ми його відсунули, потім Тод раптом відчинив двері й зник за ними, а мене відкинув назад вартівник, що чомусь пішов за нами. Сам вибіг на подвір'я, але по Тоді вже слід пропав. Чути було автоматні черги, хтось кричав, але нічого більше я не знав. Завели мене до камери. Десь по двох годинах вивели на слідство. Слідчий накинувся з криком, що я поміг втікачеві. Виявилось, що Тодові вдалося втекти. Тоді охопила мене лютя, адже Тод не пождав на мене, сховався за мою спиною й перший вибіг за двері. Думав тільки про себе.

Два дні мав я спокій, а потім знову вивели мене до праці, мав помагати кільком дівчатам-червоноармійкам чистити моркву. Під час цієї роботи ввійшов до кімнати п'яний капітан, почав лаяти мене поляками-аківцями тощо, нарешті замахнувся кулаком, проте я відхилився. Тоді зробив це вдруге, але я так сильно штовхнув його, що він опинився під столом. Почав вишарпувати пістолета з кобури, але на крик дівчат влетів у кімнату якийсь сержант, ухопив мене за комір і випхнув геть. Зачиняючи в камері, казав:

– Але ж ви дурно зробили, та ж він міг вас застрілити, він цілком п'яний.

Уранці 16 листопада вивели мене знову на верх. У кімнаті за столом, прикритим червоним полотном, сиділи полковник, капітан і сержант. За другим – якийсь старичок (виявився непотрібним мені перекладачем). За мною вишикувалися два автоматники. Такий був сценарій суду.

– Ви звинувачені в приналежності до Організації Українських Націоналістів, – сказав капітан після виконання формальностей, – а також за збройні виступи проти радянських військ на території польського государства, – продовжував російською мовою, яку я добре розумів.

– Усе, що ви сказали, громадянин капітан, є пряма видумка й наклеп проти мене, – відповів я спокійно.

– Ви звинувачені за статтею 54 Українського Карного Кодексу, будете відповідати перед воєнним судом, – немов і не чув моїх слів капітан.

– Я вже сказав, що не маю жадної вини супроти ваших військ.

– Вас зловили наші солдати зі зброєю, так?

– Так, але мав я її заради власної оборони перед польськими бандитами.

– А ми маємо докази, що ви носили зброю проти нас.

– На слідстві таких доказів не було, хто їх дав?

Полковник щось шепнув капітанові у вухо.

– Суд іде на нараду.

Навіть не скінчив я курити, як суд зібрався знову. Полковник устав і зачитав уголом:

– Від імени Союзу Радянських Соціалістичних Республік Воєнний Трибунал II Повітряної Армії I Українського Фронту у складі председателя суду полковника Клещова, капітана (прізвище забув) та сержанта (прізвище його також мені забулося) присудив підсудному Іванові Івановичу Молодієві за приналежність до ОУН та незаконне ношення зброї відбутти сім років трудово-перевиховних лагерів. Жалобу можна подати протягом трьох днів.

Суд закінчився. Це була комедія, яку я слухав з широко розкритими очима. Здавалося мені, немов я на сцені лихого театру в якомусь глухому галицькому селі. «Сім років лагерів... усе ж не смерть, а життя» – нарешті пролізла якась певніша думка крізь гущавину глуму. Автоматники не мали ніяких думок – вивели мене з кімнати.

У камері старався якомсь припасуватися до тих семи років неволі, зрозуміти, що вони означають як стану їх відбувати, де, ким буду після вироку. Відчинилися двері, увійшов десь 50-літній мужчина. Я підвівся з причі й почаствував його махоркою.

– Ви арештовані? – запитався в нього.

– Так, а ви?

– Щойно вернувся з суду.

– І скільки получили років? – поцікавився чужий.

– Сім років лагерів...

– Це ніщо, краще лагерь, ніж фронт і штрафний батальйон. Там будете жити, а там – смерть, – він розділив мені світ на два «там». Один з «там» мав для мене бути кращий.

## Лагерними шляхами

Уранці 20 листопада разом з двома автоматниками й двома конвоїрами перевезли мене військовим автом у Львів. Опинився я в Бригідках, відомій всім галичанам в'язниці. За санаційної Польщі сидів там квіт української молоді, у 1939-1941 роках совіти заповнили каземати новою хвилею патріотів з Галичини, наступні «визволителі» використали темні келії у своїй політиці винищування українців, поляків, жидів, просто всіх. Відтак Бригідки знову попалися тому, кому найбільше підходили: червоним. Це була вже одна з багатьох тисяч в'язниць, розкинутих по всьому Східному Союзу. На тюрмі трималася колись Росія, тоді тримався Союз. Вартовий відкрив двері 13-ої камери. Страшний вид зготовано моїм очам: уся підлога була застелена людськими тілами. Ні півметра вільної площі. Не міг кроком рушити, тож під впливом міцного поштовху вартового прямо полетів на ці тіла. Хтось потіснився – я дістався до підлоги. Камера була 6 на 6 метрів. Сиділо в ній 120 людей. Сморід параші, піт людських тіл, мертве повітря. Ніхто не відізвався; деякі жовті спітнілі обличчя дивилися на мене. Десь по 10 хвилинах став повзти до мене високий зарощений чоловік.

- Курити масш? – запитався російською мовою.
- Нема, – коротко відповів я.
- То що в тебе є?
- Нічого нема.
- Вставай, провіримо.

Я встав, він поліз до кишені, але як хотів сягнути до другої, я сказав:

- Не зачіпай мене, зрозумів?

Бородань був більший від мене, але худий, натомість я ще був при доброму тілі, тож він побоювся зачіпати мене кулаками. Довідавшись про мою 59-ту статтю, ствердив, що будемо жити один з одним мирно і відійшов на своє місце, яке було набагато вигідніше від інших, ширше. Сусід поінформував мене, що цей чоловік – старший камери, колишній совітський офіцер, має допомогти ще двох поплічників.

– А чому дозволяєте йому так базцеремонно щодо вас поводитися? – здивувався я.

– Ми не маємо сили борюкатися, вам також раджу не задиратися з ним, – порадив худий в'язень.

Так пройшов мій перший урок співжиття з людьми-в'язнями (бож не нормальними людьми) у совітських лагерьх і тюрмах. Потім довідався, скільки молодих українців та й інших в'язнів згинуло передчасно від таких старших камер, як отой в'язень, де я сидів. У переправі з бородатим офіцером допоміг мені усний урок, даний ще у Переворську якимсь арештованим солдатом: не признаватися до політичної статті, відразу боєво поставитися до всякої тюремної гологи, посилатися на 59-ту статтю, тобто нормальну статтю за кримінальний злочин. Покищо його ради були добрими.

Увечері дали їсти: баланда з капусти та картоплі, пайка хліба. Поївши, в'язні стали говіркішими. Усі сиділи за УПА, мали по 10 років. Тим більше здивувала мене їх постава щодо свого старшого. По упівцях такої байдужости я не сподівався. Від них, зате, довідався про страшний московський терор у Західній Україні. Ми говорили, а тим часом у камері тривав безперервний рух до параші й назад. Параша була великою, десь на 150 літрів, бочкою без прикриття.

«Атбой!» – тобто час спати. Уранці «Вставай!», вставай до тюремного життя. Відчинилися двері.

– Винести парашу!

Два в'язні взяли за вуха бочку й винесли. Вернулися по 10 хвилинах з порожньою й помитою. Відтак сніданок: 200 грамів хліба з прокип'яченою водою. Потім шпацир по тюремному подвір'ї, обведеному чотириметровим муром. Дивилися на мене з усіх

сторін сотні малих заграбованих вікон. «Боже, скільки нас тут є?» – промайнуло подумки.

По двох днях викликали на етап, довга четвіркова колона з 25 солдатами конвою. З львівського двірця, запруженого червоними вагонами-телятниками на 35 в'язнів кожен, 22 листопада, увечері, виїхав я в довгу подорож на Схід. Мала вона тривати 11 років, ведучи мене по густо всіяних тюрмами просторах Східного Союзу.

Поїзд їхав у східньому напрямку, проте ж не знати куди. За хвилину поширилася чутка – їдемо до Харкова. Це була правда. Почалися довгі розмови. Старі в'язні поінформували мене, що в самих Бригідках сиділо 16 тисяч в'язнів, а у Львові були ще дві інші тюрми. «Боже, одних, сотні тисяч, женуть неозброєних на німецькі танки, інших тисячами женуть у Сибір, також на смерть» – подумав я сумно. Стало страшно. Сумували й всі інші в'язні. Одну ніч простояли ми в Винниках, другу у Тернополі. Ночі були вже дуже холодні, у вагоні була залізна піч, та нічим у ній запалити. На якійсь станції вдалося перекинути до вагону кілька відер вугілля, звичайно, за згодою конвою. Двічі удень давали їсти: сушену камбалу, хліб і кип'яток. На 12 день прибули ми в Харків. У 42 вагонах їхало 1200 в'язнів. Усі в'язні були виснажені холодом, їздою та поганим харчем, аж тут кажуть, що в пересильній тюрмі нема для нас місця. Ще одну ніч довелося сидіти у вагонах.

Довгим походом ішли ми вулицями Харкова до пересильної тюрми. Обабіч стояли люди й дивилися. Це далі від нас. Ближче, також обабіч: внутрішні війська НКВД, тзв. червонопагонники. Вони берегли нагромаджене в Галичині майно Сталіна й Берії. Тюрма – чотирикутна будівля з чотириметровим муром, сім триповерхових корпусів – була побудована ще за Катерини II. У її честь тюрма виглядала як дві перші літери її прізвища: ЕК (Єкатеріна).

На брамі почалося сортування «товару», кожен вагон окремо, кожен в'язень перевірявся офіцером у документах. Ніхто не міг загубитися. Увечері четвірками ввійшли ми в нутро в'язниці. Різниця з Бригідками така: львівська тюрма мала у дверях замки, харківська замків при дверях не знала. На коридорі не стояли

вартівники. У камері розмірами 6 на 5 метрів сиділо десь 200 чоловік. Замість параші – лятрина на коридорі. В'язні – переважно українці-східняки. Через відчинені двері щоразу хтось заглядав, найчастіше злодії, блатні. Крали хліб, одяг, били й убивали.

По якомусь часі викликав мене офіцер, звірив мої дані і наказав перейти в іншу камеру. Була довга на 50 метрів, широка на 15, і роздута аж на 900 в'язнів. Замість дерев'яної підлоги – пісок. Лежали в ньому ледь живі люди. Щойно тут розгулювала в'язнична голога. Політичні не протестували, бо було нас замало, важко було також порозумітися, бо «товариство» було міжнародне: німці, мадяри, румуни, литовці, поляки, словаки, кавказці... Ждали на транспорт. Раз у день випускали нас на 10-хвилинний шпацир, на якому слабші просто не витримували від свіжого повітря й падали. Став слабнути і я, почалася дезинтерія. Взяли мене до стаціонара. Там був холод і голод, проте було більше місця, можна було якось лежати.

Лежати всім тілом – це була не абияка приємність, хоч крізь забиті дошками вікна задував холодний вітер, часом і сніг. Зміг я також піти до лазні, прожарити одяг, хоч не мав надії на повну загибель вошей. По кількох днях нарядник, тобто в'язень-працівник адміністрації, перевів мене в інший будинок, де довідався про те, що мають нас перекинути до якогось лагерьа під Харковом. Було нас 111 в'язнів. З цього будинку вивели нас під сильною охороною автоматників, вулицями міста пішли ми на ОЛП (Обласний Лагерний Пункт), що звався «Северосортіровочная станція» Харківської залізної дороги. ОЛП мав номер 8, містилися там чотири великі бараки з цегли, без шиб у вікнах, часом без дверей. Жило в них 320 людей, а працювали ті люди при відбудові керамічного заводу, знищеного більшовиками ще під час відступу в 1941 році. Бригадиром у моїй бригаді число 5 був Маріяновський, високий, сильний, 35-річний чоловік капральського відношення до спів'язнів. Не давав нікому передихнути, а його в'язні-лакеї часто били інших в'язнів. Харчуватися треба було, поділеною на три, 550-грамовою порцією хліба, двічі зупою із згнилої картоплі й капусти та кип'ятком. А праця була дуже важка. Замерзлу глину кували ми ломом і викидали лопаткою на верх ями, звідки в'язні

візками вивозили її до іншої ями. Це все давало поступ не в праці, а кількості мерців. Кожного вечора бригадир будив мене та ще двох інших в'язнів, вів до трупарні виносити їх на підводу. Підвода вивозила мерців не знати куди. «А коли прийде черга на мене?» – часто думалося під час цієї праці. «Коли закопають мене в ямі, де ніхто ніколи не віднайде моїх костей?» Проте, це були недозрілі думки, бо по якомусь часі перестав я переживати, виносив трупи без особливих емоцій.

Що десять днів ішли ми до лазні, що десять днів мали ми вільний день від праці в ямі, змінювали тоді також білизну. У бараках нічим було палити, через вікна задував сніг, танув від тепла наших тіл, на підлозі стояла грязь. Щоб було тепліше й щоб могла працювати кухня, у ті вільні днідесь сотня чоловіків і жінок мусила йти до лісу рубати дрова й носити три-чотири кілометри на спинах до лагера. Це була тяжча праця, ніж копання глини. Хворі в'язні могли йти «лікуватися» у стаціонарі, проте, це означало, що вони просто будуть там доходити, чекаючи смерті. Я поволі слаб, робив дедалі повільніше й менше, байдужив до всього так само, як і інші в'язні. Не помагав крик бригадира над головою. Познавсь ближче з кількома в'язнями, проте в розмовах старався не зачіпати справ Східної України й мого перебування на ній, знаючи, що покищо НКВД нічого також про це не знає. Між в'язнями багато було співпрацівників НКВД. На взаємному шпигуванні й доносах стояв Східний Союз. Одного дня уже не зміг я вийти на роботу, просто не міг встати з підлоги, на якій спав. Завели мене до санітарної частини, дали ліки, потім завели до «секції», окремої частини барака, де була тепла піч, а також ліжко без сінника. Можна було лежати, спокійніше випити зупу-баланду. Тоді побіч мене повинні лежати всі інші в'язні, а вони тим часом працювали за свою баланду, на якій можна було с'як-так прожити, але не працювати по 10 годин на день. Понад половина в'язнів уже не годилася до будь-якої праці. Бачив я, як умирили молоді хлопці-галичани, ще кілька місяців тому вояки УПА.

Прийшов 1945 рік. На початку лютого відбулася «комісовка», тобто перегляд в'язнів. Ішлося про стан здоров'я. Я зважився: 48 кілограмів. Лікар ствердив: третя стадія дістрофії, початок

цинги, сині плями на тілі. Це була правда. Мої зуби поволі почали розхитуватися, дуже свербіли ясна (деякі в'язні не витримували й самі виривали собі зуби). «Комісовка» призначила мене до тзв. ОП, тобто відділу «отдыха і пітанія». Цей відділ відпочинку й харчування відкрився переді мною після «санабработкі», було там ліжко з сінником і коцом, багато таких гарних ліжок, а в кімнаті тепло, на столі шахівниця й доміно. Господи! Я відразу заснув. Увечері вперше дали їсти: трохи кращу зупу, хліб, кусок мармоляди. Сильніші в'язні, з'ївши, почали грати в доміно, я далі лежав і спав. По кількох днях з'явився лікар, міряв температуру. Їжа стала ще кращою. Нарешті прийшов лікар – жінка, вона навіть питалася у кожного в'язня, що його болить. Біля мого ліжка чомусь затрималася довше, пильно придивлялася моєму лицю. Однак відійшла, нічого не сказавши. Як надворі стало тепліше, ми могли виходити грітися під стіною барака, саме тоді ця жінка підійшла до мене.

– Ви не з Дніпропетровського? – запиталася.

Я мовчав, не знав, що може бути після цього питання. Це могла бути провокація.

– Я вас знаю, пам'ятаю вас з Дніпропетровського. Не бійтеся мене, я також ув'язнена.

Тоді я признався, що був у Дніпропетровському в 1943 році.

– Я буду вас тут держати так довго, як зможу – сказала після цього й вийшла.

Я не пригадував собі цієї жінки. Проте, завдяки ній перебув на ОП аж три тижні, проти регулямінових двох. Вийшовши, важив 60 кілограмів. На роботу до ями уже не пішов, перевели мене до напівробочої бригади. Мабуть, допомогла й тут пані лікар. Відтоді помагав я при господарській праці в зоні. Це було щастя, адже з моєї партії 111 в'язнів залишилося в живих усього десь 40-50. Решта згинула від голоду, холоду й непосильної праці. Проте, щотижня з Харкова приходив етап, прибували нові в'язні, щоб будувати імперію та вмирати.

Між в'язнями багато було таких, що з охотою замінили б східньоукраїнський лагерь на сибірський, ходили чутки, що там, у Сибіру, в старих лагерьх набагато краще жити. Я в це не вірив,



знаючи схильність совітських громадян вірити у щось краще. Цікава річ сталася уже перед тим, як мав я справді побачити ті кращі лагери. Якось пішли ми в ліс по дрова. Надійшов лісничий і почав сваритися з начальником конвою за дерево. Виявилося, ми це дерево півроку просто крали. Що ж, совітський порядок! Вернулися ми до лагерья без дров.

На етап викликали мене 16 квітня 1945 року. Усього вишикували десь 50 чоловік. Відправили в харківську пересильну тюрму, де було набагато більше в'язнів, ніж у минулому році. Перебувши в пересильній 9 днів, 25 квітня вирушив на етап. Блатні розвідали, що етап молодих здорових мужчин мають послати в Колиму. Колима – це було між в'язнями страшне слово, означало найтяжчі лагери в цілому Совітському Союзі. Звідти майже ніхто не вертався цілим, верталися лиш каліки, інваліди без рук або ніг. Новий етап почався нормально: порція баланди, перевірювання документів, марш на станцію, вагон-телятник і вперед. Етап складався з 1200 в'язнів, сотні солдатів охорони та кількадесяти офіцерів. Усередині вагона під стінами подвійні нари, на одному поверсі мало зміститися 9 чоловік. Було так тісно, що лежали ми на одному боці. Зіщулилося у вагоні 36 в'язнів на нарах та 4 на підлозі. Біля дверей – параша, дерев'яний посуд на кип'яток. Крім політв'язнів, їхали ще і кримінальники-блатні, які відразу почали своє господарювання у вагоні.

З Москви до Владивостока є тільки одна залізнична лінія, саме нею ми їхали, не знаючи, що наші в'язничні ешелони тісно сплетені з військовими: Японія стала воювати проти СРСР, Сталін перекидав на схід сотні тисяч війська. Їхали ми спершу залізницею Харків – Куйбишев – Челябінськ – Златоуст – Омськ – Новосибірськ – Красноярськ. До Красноярська ми не доїхали, бо по 35 добах їзди вигрузили нас на малій станції Маріїнськ. У вагон сідав я з П групою здоров'я, проте вийти з нього на власних ногах не мав я вже сили. Однак це ще не було найгірше – чимало в'язнів не доїхало, померло. Зі станції Маріїнська до Маррозпорядочного лагерья, щоб відпочити заради дальшого етапу. Ідучи, дізналися про кінець війни з Німеччиною. Найбільше зраділи цим дезертири. Однак їхні сподівання на мобілізацію й перекинення на війну на сході не



*Іван Молодій під час ув'язнення в сибілазі Антібес; світлина з 1945 року*

справдилися: усі сиділи аж до 1953-1954 років. Сталін волів мати дезертирів у лагерьх, ніж в армії.

У маріїнських лагерях в Антібесі й Баїмі перебував я аж до початку 1948 року. Ніщо не віщувало зміни цієї ситуації, проте, 8 березня, вранці викликали мене до лагерної контори, де ждав офіцер МГБ. Він уже там запитався в мене, чи походжу з Запоріжжя. Почувши слово Запоріжжя, мені стало слабо по всьому тілі, ледве зміг на ногах устояти. Досі ніхто в сибірських лагерях цього слова при мені не вимовляв і не зв'язував зі мною. А ось... Спокійно відповів я офіцерові, що походжу з Польщі,

а про Запоріжжя нічого не знаю.

– Вас звиває до Запоріжжя обласне МГБ, забирайте свої речі, за годину конвой відвезе вас до Маріїнської пересильної тюрми для етапу в Запоріжжя, – сухо закінчив мої пояснення офіцер.

З Маріїнської пересильної відвезли мене по двох днях до станції в Маріїнську, звідки в'язничним, заготованим вагоном повезли до Новосибірська й до Москви. Там з Київського вокзалу пролягла мені дорога на Україну, до Києва власне. Не даючи хвилини перепочити, шістьох конвоїрів завели на Дніпрову пристань. Вдалося лиш побачити пам'ятник Володимирові Великому і все. Пароходом «Надежда Крупская» поплив разом з енкаведистським конвоем до Дніпропетровського. Знову бачив я Дніпро! Усі спогади спливали на думку, замість того, щоб забуватися й пропадати у тій великій воді коханої річки. З парохода перейшов у дніпропетровську тюрму, де перебув один день. Наступного дня – знову в дорогу. Потягом до Запоріжжя. Там з вокзалу в'язничне авто завезло мене до будинку МГБ на Новому Запоріжжі. Я та мої речі опинилися в пивниці, число 6, побіч з п'ятьма подібними до мене в'язнями. Правда, подібними теперішнім становищем лише тому,

що були старші від мене й фізично дуже знищені. Незабаром дізнався від них, що, наприклад, Михайло вже два роки в слідстві, інші рік або таки довгі місяці. Як старому лагерникові, спів'язні дали мені місце до спання на нарах, треба було добре потіснитися, бо місця на них було якраз на п'ять осіб, а не шість.

У тій казематі та й, видно, цілій дніпропетровській тюрмі панував суворий режим. Від 6-ої години ранку до 10-ої години вечора заборонено не лише спати, але й лежати. Слідства тривали цілими ночами, удень майже нікого не переслуховували. Кінчалися вони вранці, тож вернувшись до каземати, де не можна було спати чи лежати, в'язень практично до наступного слідства не спав. Не треба описувати впливу такого режиму на фізичні сили кожного мешканця тюрми. Я бачив це, увійшовши до пивниці, на обличчях в'язнів. Мене уже в першу ніч викликали на четвертий поверх, де ждали майор МІБ Точилкін, тобто головний начальник запорозького слідчого відділу та старший лейтенант МІБ Гніденко. Вони провели зі мною «приятельську» розмову, цікавлячись моїм здоров'ям, дорогою до Дніпропетровського, узагалі настроєм. І дуже стежили за обличчям! Потім відвели до келії. Наступного дня викликали на третій поверх. Ждав мене попередній склад опікунів разом з начальником обласного МІБ, полковником Петросяном, вірменином. Він і поставив кілька питань як перший, хоч нічого конкретного ще не закидав. І знову відвели назад, але це вже був початок марафону. Слідство тривало кожної ночі. Мою справу вів новий слідчий капітан МІБ Каменєв, жид з Полтавської області. Мав десь 40 років, високого росту, добре володів українською та російською мовами.

- Скажіть, чи ви були вже колись у Запоріжжі? – почав Каменєв.
- Скоріше ніколи не був я в Запоріжжі. – відповів я.
- Брешете!

Я лише брови підніс.

- Признайтеся по-хорошому, це буде вам краще.
- Не маю до чого признаватися, – сказав я.
- А ми вам доведемо, що ви були в Мелітополі в 1941-1943 роках.
- Думаю, що це якась помилка.

Однак це не була ніяка помилка – МГБ мало всі дані про моє перебування в Мелітополі в згадані роки. Усе ж вирішив я вперто триматися свого «ні!». Перевели мене до Запоріжжя, в цю ж в'язницю, де був уже в 1944 році в листопаді. Тепер був я уже старим і загартованим членом Гулагу, тобто «саветським челавком». Хоч так – але кажи «ні!». Відомо ж: аби людина, а стаття знайдеться. Цю практику МГБ я знав прекрасно, тож вибрав найважчу, але й найзавзятішу лінію оборони. Слідство в Запоріжжі тривало чотири місяці: від початку травня до 29 серпня 1948 року. Замішаними у справу були 105 чоловік, між ними й професор Курило, що, мабуть, був повішений у Києві 5 серпня 1945 року. Багато хто був розстріляний ще в 1943 році, багато кого не могли віднайти перед моїм судом у 1944 році. Їхні прізвища, проте, згадувалися, а пошуки мушили тривати далі. Нарешті й суд. Як громадянина Польщі не могли мене судити як політичного в'язня з 54 статті, тож судили як «іностранця та ваенного преступніка» на рівні з гестапівцями й гітлерівськими злочинцями. Судилище відбулося 29 серпня 1948 року. Судив совітський Воєнний Трибунал в Запоріжжі у складі: підполковник Малихін як предсідник, капітан Пілатов як секретар, за третього члена суду була «людина», що її прізвища не запам'ятав я. Засудили мене «на вищіє мери наказанія», із заміною на 25 років режимних лагерів. Коли додати до цього ще сім років присуджених у 1944 році, то давало воно вкупі 32 роки лагерного життя. То було ціле життя! Щось кричало всередині, що вже ніколи не буду нормальною людиною.

## Дубравлаг

Наступного дня відвезли мене до міської тюрми, де ждав етапу в якісь режимні лагери. Разом зі мною цього ж самого ждало понад 100 в'язнів. Довго не знали ми всі, куди будемо перекинуті, проте у вересні пішла чутка про новостворювані Москвою режимні лагери для політичних в'язнів. Туди мав піти наш етап. Що вістка про це дійшла до нас, тюремників, річ проста, якщо хтось пізнав

уже систему совітських лагерів. Ні один в'язень не пересидів цілого виroku в одному лагері чи тюрмі, навіть якщо вирок був невеликий. Наприклад, я перебував за час свого ув'язнення в 40 різних в'язницях, лагерьх і етапах. Совітський в'язень був завжди в русі, сотні й тисячі тюремних вагонів безперервно перевозили зі сходу на захід і з півдня на північ, або з заходу на схід та з півночі на південь Імперії сотні тисяч в'язнів. Як сказав один старий лагерник: одна «запретна» зона була на річці Бузі, а друга – над Тихим океаном. Це був справді величезний простір, так звана Велика Зона, тобто цілий СРСР. Пересильні тюрми були переповнені в'язнями, які ждали етапу в котромусь з незчисленних напрямків Зони. У 1945 році в Харківській пересильній тюрмі сиділо 20 тисяч в'язнів, київська чи ленінградські пересильні могли помістити по 50-70 тисяч в'язнів. Саме ці тюрми й були величезними інформаційними центрами всіх в'язнів. Можна було довідатися в них не лише про цілу систему Гулагу, але життя в ньому окремого в'язня, часто приятель міг досить докладно знати про життя свого друга у в'язниці, віддаленій кілька тисяч кілометрів від нього. Бувало, якийсь «битовик», тобто покараний не за політичними мотивами, хотів перейти в іншу тюрму. Отже, робив якийсь злочин, наприклад, убивав агента МІБ між в'язнями, а це автоматично означало переведення його до іншого лагерьа, де він знову щось вичворяв, звідки його знову й переводили в наступний лагерь. Це тривало доти, доки він не потрапив туди, куди сам хотів. Доїжджав до мети, маючи на собі по чергових судах навіть і 100 років лагерів. Політичні в'язні дуже рідко користувалися такими способами. У них справа вирішувалася по-іншому: кржна адміністрація не хотіла мати в себе політичних, тож старалася чимскоріше переслати їх у іншу тюрму чи лагерь. Отже, рух таки тривав. Інформація кружляла. Та, що дійшла у вересні до нас, була правдива. Етап сформовано й перекинуто до Потьми, 450 кілометрів на схід від Москви. Мав я номер з/к 0-570.

Був я старим, знаючим в'язнем московських лагерів. Можна про них, їхню мережу, взаємозв'язки писати безконечну розповідь тому, що совітські лагерьі становили певну нескінченність, живий, наповнений закутим, та все ж людським, духом організм. Совітські

лагері були підпорядковані великим лагерним одиницям – центральним управлінням, що підпорядковувалися, звичайно, у Москві Центральному управлінню лагерів, тобто Гулагові (Главное Управление лагерей). Кожне центральне управління мало під собою кількадесят лагерних пунктів, так званих лагпунктів. Наприклад, у Сиблазі, тобто Сибірських лагерьох, центральне мало під собою 25 лагпунктів, або ж ЛО, тобто «лагерних атделеній». Таких центральних управлінь, що мали свої скорочені назви, як згаданий уже Сиблаг, було дуже багато. Я сидів у Дубравлазі, але були ще Печорлаг, Інталаг, Воркуталаг, Карагандалаг, Корильськлаг, Колималаг та багато-багато інших. У кожному такому лазі перебувало від 30 до 100 тисяч в'язнів. Фахівці-в'язні оцінювали, що за роки 1941-1948 у самих Норильських лагерьох сиділо десь два мільйони в'язнів. Ідучи в березні 1948 року з Сиблагу до Запоріжжя, бачив по дорозі сотні лагерних пунктів по обох боках сибірської залізничної магістралі. У пересічному ЛО сиділо десь 1500-7000 в'язнів. Під цю пору смертність у них була така висока, що не були потрібні крематорії. Сталін мав набагато більше концентраційних таборів, ніж Гітлер, і не поспішав так як Гітлер, тож крематоріїв не ставив, роблячи ставку на «природню смерть». І не помилявся: у Сиблазі, сам знаю, в одному тільки лагпункті Баїм кожного дня гинуло до 70 в'язнів. Їхні місця не пустували, по кількох днях з'являлася нова партія смертників, «врагов народа».

Згадані мільйонні цифри з Нориллагу – не вигадка. Їх також можна було встановити. По всіх установах працювали в'язні,



*Лагерні друзі, справа Володимир Пастух під час ув'язнення в Казахстані; світлина з 6 червня 1954 року, на зворотній стороні напис олівцем «На пам'ять дорогому Брату Івану від Владика»*

здебільшого жиди, ведучи всю канцелярську працю. Таким способом знали усі справи лагерів, таким способом визначали також приблизне число в'язнів даного лагера. Був ще один шлях інформації. В'язнями Гулагу були дуже часто також колишні високопоставлені працівники совітської адміністрації, державного апарату, дуже часто їх рідня також сиділа на висових партійних чи адміністративних стільцях, чи в МІБ... тож завжди щось стікало від них униз, де вже були свої канали й річки. Наприклад, ще в Антібесі в 1947 році я познайомився з працівничкою лагерної амбулаторії Єленою Биковською, колишньою студенткою московського медінституту, з роду жидівкою, що її старша сестра працювала в Головному управлінні лагерів у Москві. Биковська сказала мені, отже, що, за її інформаціями, під цю пору в Совітському Союзі було десь 20 мільйонів в'язнів. Звичайно, у 1950 році ця кількість була більша.

Дуже часто інформації перепливали прямо з уст вільнонаємного тюремного начальства до вух заприязнених з ними в'язнів. Будучи в сьомому ЛО Дубравлагу, один капітан МІБ з жалем звирівся моему бригадирові Михайлові Давиданові, вірменинові з Болгарії: – Наш начальник Центрального управління Дубравлагу, генерал-лейтенант Сергієнко одержує 16 тисяч карбованців місячної зарплати, їх четверо душ у сім'ї, а я заробляю 1800 карбованців, хоч у мене семеро людей у сім'ї. І яка може в нас бути справедливість?

Одне слово, цікавому в'язневі, схильному придивлятися до аналізувати в'язничну й лагерну дійсність, було вдосталь джерел інформацій, аби скласти собі цілісний малюнок про систему Гулагу. Але це була сумна робота з сумними наслідками.

Дубравлаг МІБ був розположений серед чорних лісів і болотистих річок Мордовської Автономної Соціалістичної Республіки, десь 500 кілометрів на південний схід від Москви. При залізниці Москва – Саранськ – Куйбишев лежить залізнична станція Потьма. Нікому з незорієнтованих і на думку не могло впасти, що при залізнодорожній вітці, відділеній в Потьмі й спрямованій в північні ліси, знаходяться 24 лагерні відділи режимних лагерів Дубравлагу з 35-40 тисячами в'язнів-номерів з цілої Європи та Азії. Проте на тій станції ніхто й не виходив: щоб це зробити, треба було мати

спеціальний дозвіл. А коли хтось і виходив на ній з таким дозволом, то все ж стежили за ним працівники МГБ в уніформах і в цивільному.

До 1949 року Дубравлаг звався «Темніковські ісправітельно-трудові лагєря (ІТЛ) Міністерства Внутренніх дел СССР». Слово «Темніковські» йде від назви селища Темніково, віддаленого від Потьми 40 кілометрів у ліс. Під час війни будували його полонені німецькі вояки. Більшість полонених і згинула, ставлячи бараки й фабрики, на їх місце по війні прийшли битовики з невеликою кількістю політичних. У 1949 році почалася реорганізація з метою пристосувати лагєрі лише для «врагов народа». Лагєрні відділи (ЛО) були розположені по кільканадцять кілометрів один від одного, хоч два з-поміж них – 7 та 3 – трималися майже вкупі. Чи не кожний ЛО мав свою фабрику чи підприємство неподалік «жилої зони» – лагєря. Наприклад, на 7 ЛО був так званий ДОК, тобто деревообробний комбінат. Там виробляли радіоскриньки. Крім ДОК-у, був там ще й літейний цех, велика кравецька майстерня для «вольнонайомного состава», тартак, столярські майстерні та інші. Кожен більший ЛО мав свою електростанцію (ТЕЦ), тож енергетично був незалежний. На центральному, 11 ЛО в селі Явасі була фабрика меблів, на 14 ЛО швейна фабрика військових уніформів. Натомість 9 ЛО був штрафний, там була цегельня, куди засиляли в'язнів, що провинилися в якомусь іншому ЛО. Були лагвідділи виключно сільськогосподарські, біля кожного з них знаходилася житлова оселя – «пасьолок», де жила адміністрація, маючи для своїх потреб школи, дитячі садки, лазні, світлиці та інші потрібні установи. Управління Дубравлагу знаходилося в селі Явасі, там була ще й пошта, лікарня, школа-десятилітка тощо. У 1950 році цій адміністрації з Явасу праці трохи поменшало, бо МГБ чомусь зліквідувало 4 ЛО, так що в Дубравлагу залишилися круглі дві десятки лагєрних відділів.

Під цю пору Дубравлагом управляв бувший міністр внутрішніх справ СРСР, генерал-лейтенант Сергієнко. Чомусь він не сподобався Сталінові, тож пішов на «більшовицьке заслання», тобто на начальника управління Дубравлагу. Його заступником в політичних справах був полковник Котов, старий чекіст, який після відходу Сергієнка з начальства в 1954 році став шефом Дубрав-



лагу. У склад управління Дубравлагу входили: начальник відділів управління, начальник до справ постачання, начальник кадрів, начальник охорони, начальник політичний, начальник-виховник КВЧ, прокурор, судді. Кожен ЛО мав своє начальство, а зміни щодо центрального були невеликі, доходив цензор та начальник режиму, відходили судді й прокурор. Кожен начальник відділу був разом директором фабрики чи підприємства даного ЛО. Начальниками ЛО були переважно вищі офіцери МГБ, що якимсь там чином, справедливо або й несправедливо провинилися. Наприклад, начальник 7 ЛО Самойлов під час війни був підполковником, після «провини» отримав лише ранг старшого лейтенанта та призначення стати головою ЛО. Начальникові ЛО були підпорядковані начальники лагерних «частей», заступником його був оперуповномочений\* начальник 3-ої «частини», проте підпорядковувався також політичному начальникові ЛО. Він розглядав часті суперечки між в'язнями й так званим надзирателем. Різниця між лагерьми Гестапа й лагерьми МГБ була лиш така, що в останніх в'язня примушувано до зміни його переконань, натомість у перших в'язень міг помирати разом зі своїми найсвятішими думками й поглядами. Він міг бути таким, як і на волі. Саме лиш волі йому й бракувало. Вириванням поглядів з душ в'язнів, навіть на смертному одрі, займалися саме оперуповномочений 3-ої «частини», командант внутрішньої сторожі лагерь, тобто надзирателів. Саме на цих людях зосереджувалася добре їм відома ненависть усіх в'язнів. Часто бувало, що в'язні-битовики вбивали начальника режиму. Тому він працював у ЛО в окремому будинку, де були також реєстри в'язнів, стукачів.

Цей будинок завжди стояв собі в якомусь кутку, обведений високим парканом. Саме там творилася отрута. Звідти слідковано як за в'язнями, так і за вільнонайомними, а також один за одним усередині будинку. Займалися там найчастіше молодші старшини або лейтенанти МГБ, люди садистичного типу й антиморальної поведінки. До 1952 року вони й були всесильними у відношенні до в'язнів. Одно слово начальника «спецчастини» означало життя або

---

\* Оперуповномочений (рос.) – повноважний операційний офіцер.

смерть даного в'язня. Він не зважав на стан здоров'я в'язня, його вік, походження, освіту, на щонебудь у ньому як людині взагалі. Під час квартальної комісовки сам вирішував, куди кого послати. Бережися тоді кожен в'язень! Від 1952 року на комісовці з'являються лікарі з правом голосу щодо призначення даного в'язня на роботу. Тоді стало трохи легше. В'язні, нездатні до праці від виснаження, могли вже сподіватися, що не підуть на смертельну роботу, а будуть переведені до легшої бригади. Усе ж – не завжди. Поверховий погляд лікаря міг проковзнутися по вихудлому тілі чергового в'язня, лікар міг сказати коротке «харош», а це означало: завтра в'язень піде будувати залізничне полотно, звідки, перепрацювавши непосильно кілька днів, буде забраний до стаціонара, а далі до моргу, тобто трупарні.

Цензор ЛО перевіряв всяке листування і посилки Мала Зона – Велика Зона. Далеко не завжди в'язень міг отримати листа в руки, бувало ж часто, що цензор викликав в'язня й, прочитавши йому кілька рядків з листа від матері чи рідні, казав вертатися до бараку. Решту змісту листа цензор визнав шкідливою для в'язня або «Саветской Родіни». Бувало, половина листа була замазана чорнилом цензора, проте досвід в'язнів щодо змивання чорнила давав надію на прочитання листа повністю.

Начальник КВЧ, тобто «культурно-воспінательной часті» дбав за перероблювання «врагов народа» на лояльних громадян СРСР. Так як і начальник постачання чи начальник санчасті, був він середнім офіцером МГБ.

Ці люди становили так званий вольнонайомний состав лагера, усі були людьми МГБ, проте, крім них була ще й адміністрація



*Один з лагерних приятелів, Михайло Андрушин; на зворотній стороні напис «Дорогому Другові Івану на спомин»; світлина з 1948 року*

з-поміж в'язнів. До них належали такі функції: комендант зони, що втримував порядок у житловій зоні та санітарний лад у бараках, помагали йому днювальні, тобто в'язні вже безпосередньо затруднені при даних працях; нарядник, він же й заступник начальника спецчасті, в'язень довірений та випробуваний «опером», наражений так само, як і він на пімсту блатних, якщо послав когось з них на важку працю. У мішаних лагерьях типу битовики – політичні, нарядником бував переважно блатний, який більше дбав за своїх.

У воркутських, печорських та інших лагерьях Далекої Півночі якийсь час становище начальника лагвідділу міг отримувати навіть комендант-в'язень, маючи собі на допомогу цілу банду помічників, но й нарядника. Сумні й страшні справи діялися тоді в цих лагерьях. Безкарність і безоглядність цих комендантів тривала майже п'ять років, щойно десь у 1947 році прийшли на Воркуту здемобілізовані або заслані офіцери МІБ, стаючи на чолі лагвідділів, а разом з ними прийшов сякий-такий лад.

В'язнями Дубравлагу, як і всіх інших лагерів Гулагу були люди найрізноманітніших націй, різного віку, різного становища в суспільстві й освіти. Різниці між своїми колишніми високими урядовцями й відвічними ворогами совітського ладу, оунівцями, влада в лагерьях не робила. Разом з бойовиком УПА лежав на нарах колишній високий партієць, біля гестапівця лежав його колишній смертельний ворог – жид з совітського ідеологічного апарату, коло румунського селянина спав японський офіцер-самурай...

Пригадую собі таку ситуацію. Шефом так званої неробочої бригади старців і калік був латиш, колишній німецький жандарм. Бригада виносила сміття з житлової зони. При одних носилках працювали німець і жид. Німець був офіцером із самбірського Гестапо, високий, міцної колись будови, за ним плентався старий і малий жид, професор одного з московських вишів\*.

Усі в'язні підпорядковані були однаковим правилам, єдиному режимові. Творився справжній інтернаціонал поневолених націй, яких я нарахував сам понад сорок. Першими були українці, відтак росіяни, білоруси, мадяри, поляки, німці, молдавани, литовці,

---

\* Виш – скорочена форма від вища школа.

латиші, естонці, узбеки, грузини, азербайджанці, кримські й казанські татари, румуни, словаки, чехи, китайці, японці, представники сибірських народів, турки, потім болгари, серби, фіни, шведи, а за ними вже й іспанці, французи, греки, вірмени, австрійці, жиди, іранці, був також на моєму сибірському шляху один англієць. Звичайно, і тут давався взнаки перехід кількості в якість. Щодо значної частини в'язнів не знати було, чому вони могли опинитися в ЛО, а це знаючи засади побудови СРСР. Здається, і тут працював якийсь плян. Не йшлося про якість в'язнів, міру їх справжньої загрози панівному порядку, а про те, щоб на всю міць могла працювати каральна система держави. Навіщо було малограмотним селянам з України шити статті кримінального кодексу: перетворювати їх на політичних в'язнів? Вони ж просто не виконали пляну хлібоздачі, проте якби їх не було в Гулазі, то це означало б невиконання «в'язнездачі» Міністерства Державної Безпеки СРСР. А скрізь у цій державі слово плян було святе. Усі виконували свій плян. Міліція та МІБ плян арештів, суди – плян засуджень, лагери – плян ув'язнень. Усе йшло від пляну, заплянованого чортівською приповідкою: «Аби людина – стаття знайдеться». Під 54 статтю КК Української РСР та 58 статтю КК РФСР підпадала кожна людина у світі, яка раніше попалася в кігті МІБ. Отримавши білі латки з номерами, ті люди жили на величезних просторах, вартованих червонопагонниками МІБ.

У Дубравлазі створені були окремі жіночі й чоловічі лагери. Жінки сиділи на 16-ому ЛО, було їх десь дві тисячі. Бувало, у одному ЛО сидів законний чоловік, у другому – законна його жінка. Щоб її провідати, а раз урік, здається, така можливість бувала, він мусив мати непогану опінію в адміністрації. Так само й друга половина подружжя. Якщо ув'язнені були матері, то мали право тримати при собі й дитину, яка, за совітським правом, таки була вільна. Не могли віддавати своїх дітей за кордон матері-чужинки. Натомість могла віддати дитину родині громадянка СРСР.

У 1950-1952 роках у Дубравлазі почали з'являтися молоді українці, литовці та інші з народів СРСР, ставало їх дедалі більше. Це була, суджена за різні антисовітські організації, середньошкільна й високошкільна молодь. Більшість суджена була на 25 років

ІТЛ з призначенням у Гулаг. Прибуло також чимало жидів, засуджених за так званий космополітизм, рекрутувалися вони з бувших партійних робітників. Більшість в'язнів тим останнім не довіряла. У час творення Дубравлагу творилися також постійні структури відносин між політичними в'язнями. Стосунки ті були різні, але ніколи не ворожі. Траплялися бійки, навіть і масові, між молодими українцями та молодими мадярами, переважно на 7 ЛО, а було воно наслідком давньої ворожнечі між галичанами й мадярами. Незабаром ті бійки були припинені, проте напруга між цими групами в'язнів була докінця. Я не дав ради встановити співпраці з мадярами, хоч старався (з представниками всіх інших я мав добрі стосунки).

Ініціативу в лагерному житті швидко перебрали у свої руки українці, було їх найбільше, найкраще вміли й організуватися. Створена була тайна організація, поставивши собі за ціль утримати нашу молодь від морального розкладу. Ми мали скрізь своїх людей і контролювали цілий Дубравлаг, це як щодо українців, так і щодо інших в'язнів. Попри справді вперту й тяжку працю «оперів» та їхніх стукачів організація діяла за знаними лиш собі методами й цілями. Нарешті дійшло до гострого зудару між організацією та ними, що закінчилося смертю багатьох стукачів та хвилиною арештів між в'язнями, протє, перемогли таки ми, хоч багато хто був удруге суджений.

Від 1951 року на 7 та 17 ЛО почалося нелегальне навчання англійської та німецької мов, математики, української історії, граматики та літератури. Ми знаходили старих професорів, прикріпляли до них по 3-4 молодих в'язнів і таким чином відбувалися лекції. Колишній професор запорозького інституту, Заїка вчив математики, інженер Федір Лось з Праги – чеської мови, англійської – Іван Бондар, учитель з Київщини викладав українську граматику, Снігур з Києва курс нашої літератури, адвокат Юзьків з Закарпаття викладав право. Це вимагало дуже доброї конспірації, бо легко можна було потрапити в карцер, проте ми завжди знаходили місце, щоб там примістити навчителя з учнями. І завжди знаходилися охочі як до викладання, так і до її слухання. Найгірше було з підручниками та письмовим папером. І все ж таки



*Група в'язнів совітських концлагерів, друзів автора спогаду; справа стоїть першим Володимир Хорташко, першим справа внизу сидить колишній вояк сотні «Хріна» Ярослав Капанайко*

знаходилися за дротами підручники з вищих шкіл з різних ділянок знань, то вільнонайомний щось передав, то в лагерній бібліотеці щось було, то... голова викладача служила за книжку. Найгірше було тоді, коли наближався шмонд, тобто загальні обшуки лагерів двічі в рік. Усе пропадало, і все починали ми віднова.

Цікавими в'язнями були жиди. Здібніші відразу йшли до праці в лагерній адміністрації, решта була за лагерних придурків, проте лиш деякі з них (мабуть, уже й справдешні дурні) попадали на тяжку фізичну працю. Жида дуже dbали один за одного й старалися полегшити своїм життя. Наприклад, коли жид ставав головою бібліотеки, то відразу брав собі на поміч двох чи трьох земляків, а це навіть тоді, якщо до цього моменту працювали там в'язні іншої національності. Тому то хоч ніхто жидів у лагерьх не переслідував (не дозволила б на це українська організація), то все ж інші в'язні відносилися до них з холодом, не мали довір'я. Жида були трохи ізольовані від решти, вони це відчували й ще більше

гуртувалися. Часто отримували пачки від сімей, добре матеріально влаштованих, тож і смертність між ними була майже нульова.

Пригадую собі такий випадок. Я та мій приятель Леонід Бондар, по-іншому поет «Дністровий», лежали раз по праці на траві за бараком. Підійшов до нас молодий український в'язень Микола Дубас і сказав до мене:

– Пане Молодій, чи не могли б ви познайомитися з одним паном, що дуже хоче з вами порозмовляти?

– Добре, давайте його сюди, якщо він не стукач.

– Ні, довірений.

За кілька хвилин підійшов до мене разом зі старшим уже в'язнем. То був, як виявилось, бувший міністер наросвіти БРСР, жид за національністю. Після короткого вступу він запитався в мене:

– Чи могли б ви по щирості зі мною поговорити?

– Прошу питатися про все що вас цікавить, а я відповідатиму, якщо це буде можливе, – відповів я.

– Скажіть мені, будь ласка, чому ви, українці, так вороже відноситеся до нас, жидів?

Питання не абияк мене здивувало. У першу мить я й не знав, як відповісти. Запримітивши мою нерішучість, мій співрозмовник додав:

– Не бійтеся мене, пан Дубас мене добре знає, а моє питання вимагає правдивої та щирої відповіді.

– Добре, – почав я – якщо ви мене питаєте й хочете мати правдиву відповідь, то хочу вас, пане, попередити, що моя відповідь не буде приємна. Перш за все хочу вас поспитати, пане добродію, чи українці у лагері зробили вам якусь кривду тільки тому, що ви жид?

– Ні, такого не було, серед вас, українців, може й почуваюся найкраще. Однак моє питання відноситься до подій з минулого, коли я й ви були ще на волі.

– Маєте на увазі часи німецької окупації?

– І під час окупації й перед нею.

– То прошу вислухати моєї відповіді. Завжди, здавен-давня жида були союзниками наших національних ворогів. Так було за шляхетської Польщі, так було під час і після революції, так було

в Польщі, так було і в СРСР. Ці справи ви знаєте краще від мене. Причини тієї співпраці також ви знаєте краще від мене, от тільки й не знаєте, що саме вона спричинилася до створення ворожого стосунку між українцями й жидами.

– Може воно і так, але ж не забувайте, що не всі жида були завжди на стороні ворогів українців, мабуть, вам відомо, що українська Центральна Рада<sup>39</sup> мала за співпрацівника жидівський Бунд<sup>40</sup> під час революції.

– Можливо, так могло бути, проте це був чи не єдиний випадок співпраці, а сотні інших випадків були противними. Ворожий стосунок українців до жидів – це результат ворожнечі жидів до українців. Подивіться на наше лагерне життя та зробіть з нього правильні висновки. Скільки жидів є на цьому лагерпункті?

– Сто одинадцять.

– А скільки жидів працює на чорних роботах?

– Я працюю в найтяжчій бригаді грузчиків.

– А де решта сто десять? У кавеча, у нарядчика, у спецчасті, у бібліотеці і так далі, що? Може, не так?

– На жаль, так.

– Ви самі сказали «так». Чи не більшість вашої бригади то українці.

– Це правда.

– Вас, жидів, у лагерпункті є якась там доля процента по відношенні до загального числа в'язнів, проте ця доля процента займає найкращі місця праці. А чи хтось з вас, жидів, принаймні подумав отак: чи інші в'язні є гірші від нас, чи не можуть працювати там, де ми? Адже правила режиму у лагері однакові для всіх. А от жида не хочуть розмовляти з українцями чи іншими в'язнями, а, завважте, більшість ваших земляків це бувші високі працівники держави, члени компартії СРСР. Чи не складається враження, що вони навіть тут, у цій безодні глуму над в'язнем, серед безправ'я совітської влади все-таки далі всіма силами служать МГБ та СРСР?

---

<sup>39</sup> Центральна Рада, назва українського парламенту в 1917-1918 роках.

<sup>40</sup> Бунд, жидівська соціалдемократична партія, що існувала в Росії на початку ХХ сторіччя, вороже віднеслася до державної незалежності України в 1917-1918 роках.



Тож хто з-поміж в'язнів стане вас любити? Чи українці мають вас за це любити й шанувати?

– Сумна та правдива відповідь, дуже дякую, – повісивши голову, коротко сказав колишній міністер.

Відтак я підійшов до знайомого японського офіцера.

– Слухайте, чи ваш народ любить жидів? – запитався в нього.

– У нас жидів дуже мало, проте і ті, які є, не здобули симпатії решти, – відповів японець.

Іншого разу, на 17 ЛО, почав зі мною розмову бувший редактор журналу «Комуніст» Михайл Семенович Лур'є.

– Іван Іванович, – звернувся до мене – скажіть, чи ви жалієте, що сюди попали?

– Ні, Михайл Семенович, не жалію, а ви? – звернув я питанням проти нього.

– Я дуже.

– Чому?

– А хоч би тому, що я тут разом з вами.

Важко було жидів любити, важко розмовляти, важко й співпрацювати, бо більшість була співпрацівниками оперуповномоченого.

Невеликою, але ж значною в Дубравлазі була група румунів. Походили вони з національної еліти, більшість – офіцери з королівської армії або з часів Антонеску<sup>41</sup>, багаті бояри та землевласники, міщани, селян мало. Румунська аристократія зовсім не цікавилася румунськими селянами, за все своє перебування в лагерьх я не бачив між ними якогось контакту. По праці офіцерня закривалася у своєму гуртку, а селяни не намагалися туди проникнути. Звичайно, ще меншу охоту мали увійти в селянський гурток румунські аристократи.

Подібна ситуація панувала серед поляків. На 17 ЛО знав я одного варшав'яка-професора, раз він попросив зайти до нього по роботі. Прийшовши, я побачив, що він грає в шахи з якимсь старшим чоловіком. Професор познайомив мене, його партнер

---

<sup>41</sup> Антонеску Іван (1882-1946), румунський маршал і політик, у 1940 році став головою держави, уклав спілку з Німеччиною й став членом гітлерівської коаліції.

виявився передвоєнним львівським чи тернопільським воєводою Міхаловським. Вони й далі грали, а я став прислухатися до їхньої розмови, якраз зайшла суперечка, бо професор звернув воєводі увагу за неправильний рух конем. Воєвода гостро запротестував, тоді професор попросив мене вирішити справу. Я взяв сторону професора. Воєвода лиш оком на мене глянув і вийшов з гри. Великопанська гордість не покидала його навіть там, де була найсмішнішою. Ще далше зайшли в своїй гордості японські офіцери-самураї, їх було в ЛО кільканадцять, навіть не знати, як знайшовся там також один японець-селянин. Був сам, самураї не прийняли його до «широ» японського гурту.



*«Храни копію – не забувай оригінала. Надєжда, 25 VI 54»*

І українці не завжди могли почванитися собою. Одного вечора зійшлися на розмову старші віком українські в'язні: лікар Іван Станіславський з Праги, Іван Пацлавський, що колись учителював у Харбіні, професор Барвінський та ще хтось, між ними також я. І підійшов до нас не всім знайомий в'язень. Пацлавський представив його решті: отець декан Землинський з Новояричева біля Львова. Розмова пішла далі, отець вииняв з кишені добру сигарету й сам закурив. Така практика в лагерьх не стосувалася. Кожен ділився з другим чим міг, папіроску завжди курило кількох в'язнів, ніколи один. Щоб затерти неприємне враження, доктор Станіславський витягнув капушка й почаствував решту махоркою. Потім Пацлавський попросив отця розповісти про «перехід» Греко-Католицької Церкви на православ'я тому, що він не так давно прибув до нас з Великої Зони. Отець Землинський трохи порозповідав, а як його розповідь дійшла кінця, я запитався:

– Отче декане, а як ви особисто вирішили в цій справі?

Отець якось неохоче почав відповідати, сказав, що був примушений підписати акт переходу на православ'я, але він зробив це так

собі «на відчипного» у Києві в самого митрополита. Я знову не витримав.

– Отче декане, а ви, мабуть, розумієте, що ви підписали, правда? – звернувся до нього заново.

– Так! – нервово відповів отець Землинський і нервово витягнув другу сигарету, і знову сам закурив. – Я свідомий, але я це зробив, щоб від мене відчепилися.

– І все-таки не відчепилися від вас, а навпаки: прилучили вас проволокою до усіх «врагов народа»? Ви, отче, стали цим підписом двічі зрадником, ви зрадили свій обряд і свій народ, який не хоче й далі московського православ'я. Ваш підпис не зберіг вас від лап МГБ, а народ лишився сам.

Отець Землинський вовком подивився на мене й відійшов до свого бараку. Таких випадків, як оцей, було серед наших більше, проте українці стояли в лагерьх набагато вище від інших національностей. Якось підійшов до мене німець на прізвище Зайлер або Зайдлер, колишній працівник німецького консульства в Аргентині та власник якогось підприємства в Німеччині, який, вернувшись у 1945 році до Берліна, був арештований МГБ і засуджений на 10 років таборів. Видно, уже досить довго обсервував наших в'язнів, бо сказав мені отаке:

– Знаєте, пане, я не можу надивуватися активності вашої молоді й взагалі в'язням-українцям. Ваша молодь усе щось читає, пише, вчиться або дискутує. А хто робить страйк у фабриці? Українці. Хто надзирателеві дасть у вухо? Українці. Хто тримає порядок в лагері? Українці. Наша пропаганда кричала про вас як про напівлюдей, але тепер бачу, яка вона була щодо вас брехлива.

– Пропаганда завжди є пропаганда, – мовив я – тобто вона завжди брехлива, а в лагерях усі можуть поводитися так, як українці, лиш треба комусь цим зайнятися, згуртувати своїх, щоб не псувалися тут.

– Мені соромно за те що наша влада зробила українцям, так само мені соромно за нашу пропаганду, а щодо організації молоді, я скажу вам ось що. Тут є багато німців, переважно молодих. Я пробував їх зорганізувати, дивлячись на ваш приклад. Якись два-три тижні це вдавалося, але потім стали мене оминати. Тепер

миють лятрини або горшки в кухні, замість учитися. Здається, так тепер виглядає створена пропагандою німецька вищість.

Справа взаємної допомоги була в лагерьх чи не найважливішою, просто справою, жити чи не жити. Найбільшою мірою це відносилося до в'язнів старшого віку, зокрема українських емігрантів, які, на відміну від українців-громадян СРСР, не могли сподіватися на посилки від рідні. Усе залежало від лагерного пайка та... взаємної допомоги. Якби не та остання, то ті в'язні виглядали б, як трупи, бо баланда перетворювала людину на жовтий висохлий і обтягнутий прозорою шкірою кістяк. Тож на хліборізках та кухнях стали працювати переважно українці, завдяки чому можна було видобути кусок хліба саме для тих найупослідженіших людей Гулагу. Пайок в'язня, що працював у кухні чи на хліборізці, виділявся йому також у бригаді, де його не було, отже цей пайок припадав тому, хто потребував, бо цей в'язень міг щось з'їсти саме на кухні. Нашим емігрантам з 1917-1920 років, що по Визвольних Змаганнях опинилися в Чехо-Словащині, Німеччині, Польщі, Австрії, а також таким заслуженим людям як митрополит Йосип Сліпий чи єпископ Чарнецький, ректор духовної академії у Львові Чорняк чи композитор Барвінський потрібна була поміч від нас, молодших, ми знали, що ті люди мусять пережити Гулаг. Це нам вдалося зробити. Ці наші в'язні-патріярхи шанувалися всіма іншими в'язнями, митрополита Сліпого шанували навіть азіяти-магометанці, узагалі українцям далеко було до становища жидів, однак ми старалися помагати не лише собі, але й іншим. Скільки ж скарг до адміністрації написав німцям інженер Лось, скільки різних міжнаціональних спорів розв'язала наша організація. Навіть з поляками були в нас добрі відносини, кращі, ніж на волі. Визначніші поляки часто піддавали думку про майбутню польсько-українську федеративну державу, до якої мала бути приєднана ще й Білорусь. На погляд поляків, це було єдиноможливе правильне розв'язання проблем наших народів. Я мав тут трохи інші погляди.

– Панове федералісти, – казав їм – федерація непогана річ, проте біда в тім, що федерація полягає в тому, що одна нація керує іншими, а саме так було в Польщі за Ягеллонів. Наслідки цього вам відомі. Здається, ви про таку федерацію думаете, а щораз



*Олександр Курінний з Дніпропетровського, друг з лагерів; світлина з 14 червня 1956 року; на звороті напис: «Мосму найкращому другові Іванові – Олександр»*

менше є у світі народів, що хочуть других добровільно слухати.

Подібні розмови більш-менш на цьому й кінчалися, проте, велися також «політичні переговори» між українцями й німцями, білорусами, звичайно, росіянами, а навіть татарами. Я часто розмовляв з професором Сайдабковим, який під час окупації Криму був міністром освіти Кримської Республіки. Сайдабков добре знав історію козацько-татарських війн, жалів, що наші сусідні народи не могли знайти спільної мови.

У 1953 році, весною МГБ, почало готувати більшу партію молоді на етап до Казахстану, де почалася будова якоїсь тайної військової бази. З Дубравлагу поїхало туди понад три тисячі молодих робітників, між іншим, багато моїх друзів, які мали завданням організуватися також на новому

місці. Під час тієї підготовки зліквідовано на 7 ЛО дуже шкідливого стукача, бувшого проскурівського прокурора, який і тут служив своїм колишнім хазяїнам. Слідство в тій справі тривало два тижні. Нічого не видушивши, слідчі дійшли до нормального в таких випадках висновку: зробили це бандерівці, тобто українці. Навпаки арештували трьох наших хлопців, засудили їх, а решту підозрілих вислали до Казахстану. Два роки згодом вони, вернувшись, розповіли мені таку історію.

Лагері були там побудовані на голому степу, на новій будові зібралось десь 50 тисяч блатних і політичних. У одному з таких мішаних казахстанських лагпунктів блатні, особливо, знущалися над політичними, нарешті вбили талановитого українського поета

родом з Волині. Політична більшість в'язнів запротестувала до адміністрації: вимагала відділити їх від битовиків. У відповідь адміністрація лише арештувала трьох українських політв'язнів, щоб ще більше залякати політичних, а додати відваги блатним. Тоді наші облили бензиною барак битовиків. Хто з нього хотів вискочити, той був убитий і кинутий назад у вогонь. Таким чином згинуло десь 90 блатних. Почалися арешти серед політичних. З Москви приїхала комісія, унаслідок чого арештований був начальник лагпункту, оперуповномочений та ще дехто з адміністрації, але й кількох політв'язнів. Решта в'язнів пішла по різних сибірських лагерьх, між іншим мої теперішні інформатори завдячували цьому повернення у Дубравлаг.

Бунтів і повстань було в лагерьх набагато більше, вони ніколи не згасали, а тлілися й вибухали. У воркутських в'язні роззброїли червонопагонників, шойно літаки й танки придушили повстання. Я подумки сприяв в'язням, проте сам не зважувався б підштовхувати інших на такий зрив, маючи на це свої причини. Одно повстання не нищило системи Гулагу й Великої Зони. Смерть одного начальника не означала, що ослабла сила кулеметів МГБ. Важливішим було витримати. Проте хтозна чи ті повстання таки не довели до кризи в Гулазі всередині 50-х років, коли то по смерті Сталіна й Берії вийшло на волю множество народу. Тут тактика витримки дала кращі результати. Хто пережив – вийшов на волю або принаймні у Велику Зону.

Проте, щоб витримати, треба було триматися в доброму моральному стані, треба було вміти зберегти своє фізичне й психічне здоров'я. В'язень, що духовно заломлювався – гине, не перетримавши навіть перших двох-трьох років лагерьа. Найгірше було, якщо такими приходили вже зі слідства, правда, інколи навіть дворічного. Важко було таких людей підняти на душі. Важко було, наприклад, витримати спільне життя з блатними, проте найважче було справитися з думкою, що ти засуджений на 25 років, які маєш витримати. А невідступно за кожним покараним на 10 років ішла думка про те, що наприкінці відсидки може бути вдруге засуджений на 10 років. Саме так МГБ чинило найчастіше з троцькістами й членами СВУ. Проте, в'язень хотів жити, навіть маючи такі

перспективи. «Довгі ночі без сну і журба про судьбу» – ось про що співалося в мудрій пісні про тюремне життя. Вийшовши з підвалів МГБ, можна було старатися скинути з себе слід переслухань і почати привикати до вироку. Уже не треба було годинами зважати на: «Да ілі нет? Да? Нет!? Да! – Нет! Нет!» – механічно відповідав в'язень. Якщо відповідав постійно «нет» – врятувався. Приходила черга на болота Сибіру, на шахту, на забування про волю, на забування про себе як про людину. Однак горе було тим, хто забував! Залишившись в живих по перших роках, в'язень ставав уже вірним свободі, думав уже тільки про швидкий вихід за дроти. Підстав для таких думок не було ніяких, проте думка таки трималася голови.

В'язні, засуджені після 1950 року, мали набагато краще життя. Вони не знали про страшні 1943-1950 роки, коли то режим у лагерьх був найсуровіший, просто смертельний. Після 1950 року приходила переважно молодь, сяк-так пристосовувалася й не вмирала, зрештою, була сяка-така медична опіка, зате страшенно переживали й вмирали старші віком в'язні. Сохрани Господи, щоб попав навіть тоді за дроти хтось з-поза Великої Зони! Совітський громадянин був стійкий, привиклий до пайка, замалого для нормальної людини, але для нього якраз. Люди з-поза СРСР не витримували, їли що попало й найчастіше вмирали в страшних муках. На 17 ЛО я працював у бригаді, що в'язала рибальські снасті. Разом зі мною працював бувший німецький капітан Хорст Ноак, десь 35-літній чоловік, колись сильний, високий. Лагерний пайок був для нього смішно малий. У тюрмі отримував два пайки, тобто 1000 грамів хліба та подвійну порцію зупи. А тут було так: щоб виробити норму, в'язень мусив працювати 16 годин працюю неважкою, проте постійною. Виробивши норму, в'язень міг сподіватися на додаткових 200 грамів хліба та стільки ж горохової юшки. Норми не міг Хорст Ноак виробити, тож все частіше пив воду-кип'яток та їв хліб, посипаний сіллю. Я звернув йому увагу, що таким чином робить собі шкоду. Ноак вивів мені таку теорію: коли людина має порожній шлунок, більше страждає від голоду, натомість наповнений водою не дає такого сильного відчуття голоду, а тому людина менше страждає. Теорія оця виявилася

тимчасовою: німцєві стали пухнути ноги, а потім все тіло. Пішов він нарешті в стаціонар, куди далі – у морг? – не знаю.

Вічний голод. На сніданок 300 грамів хліба та 750 грамів зупи, 150 грамів вареного гороху. Це пайок в'язня-робітника, неробочий в'язень горохом не снідав. На обід робітник одержував 200 грамів хліба, 750 грамів зупи та 200 грамів картоплі або гороху, каші, а також 100 грамів риби. Риба появлялася також у неділі й свята. Вечеряти приходилося 150 грамами хліба, нормальною порцією зупи та 100 грамами горохової юшки. Отже, за день в'язень отримував 650 грамів хліба, два літри зупи, 100



*Петро Гриценко – лагерний друг з Харківщини; світлина з лагеря Потьма; 1958 рік*

грамів риби та 300 грамів горохової юшки або душеної картоплі. Це був так званий «наркомовський пайок», загарантований МГБ. Його калорична якість була дуже низька, можна додуматися який був хліб, коли з одного кілограма муки пекли майже два кілограми хліба. Зупа влітку – з лободою або кропивою, між зеленим листям кілька краплин олії з ріпаку або сої, гострий ніс часом вхоплював запах муки в тій баланді. Їжа була одноманітна, інколи треба було й два тижні їсти весь час те саме. «Різноманітність» їжі залежала лише від куховарів, а ті вигадливі не були та й не мали чим вигадувати. По двох тижнях камбали чи іншої риби навіть найголодніші в'язні відмовлялися їсти. Її запах проймав весь лагер й убивав усякий голод на рибу. Проте харч Дубравлагу був кращий від харчу сибірських чи харківських лагерів, де я сидів. У 50-х роках появилися лагерні кіоски, де в'язень, який мав гроші, міг купити молоко, цукор, маргарину чи хліб. Проте, в тих кіосках-ларьках харчів завжди було замало й не всі могли їх купити.

Одною з причин смертності в лагєрях був тютюн. Завзяті курці



віддавали свій пайок за дві-три сигарки махорки. А хліб же, а не махорка становив основу життя. Проте курці недоїдали, а курили, і гинули.

У перші роки організації Дубравлагу, тобто в 1949-1952 роках, в'язень міг написати два листи у місяць, практично могли це використати лише в'язні-громадяни СРСР. Чужинці лише теоретично мали-бо це право, їхні листи нищив цензор або уповноважений. Велика Зона твердо обороняла свою власність і затирала сліди за своїми жертвами. У 1953 році прийшло обмеження: 2 листи в рік. Чужинці отримували від МІБ готові тексти «своїх» листів, лише треба було власною рукою підписати. Проте після цих листів у лагері почала приходити поміч Червоного Хреста для німців, іспанців та інших, оминаючи, проте, поляків як людей безпосередньо підпорядкованих Імперії. З Польщі також не з'являлися ніякі листи. Так було аж до 1955 року.

Попри голод, контроль, постійну напругу між блатними й політичними, у лагерьх творилися також нормальні – як на такі умови – стосунки між людьми, навіть між в'язнями й надзирателями. Деякі навіть товаришували. Правда, були правила відносин між одними й другими, проте вони, як завжди й всюди не мусили бути дотримувані. Перед кожним з вільнонайомних у жилій зоні в'язень зобов'язаний був скинути шапку й сказати: «Здравсте, громадянін начальник», після чого мав почути відповідь: «здрaсте». Надзиратель, виконуючи службу між в'язнями, зустрів їх на кожному кроці, тож ті банальні слова надоїдали навіть найтерплячішим і найдурнішим. Тому то надзирателі, яким ця формулка набридла, удруге переходячи біля групи в'язнів, жестом руки припиняв поздоровлення, що й було разом знаком про небажання й потім слухати оце «здрaсте».

Правила забороняли надзирателеві бити в'язнів, навіть якщо в'язень першим ударив, а це траплялося досить часто. Карою був карцер. Коли надзиратель дав йому у карцері трохи стусанів, в'язень міг скаржитися до начальника ЛО. Отже, урядово в'язня не можна було бити, навіть за велику провину. Адміністрація боялася в'язнів, а її найменший слуга, надзиратель, прекрасно розумів свою ситуацію, ситуацію останнього в ланцюзі, найскупіше оплачува-



*На звороті світлина, виконаній 3 серпня 1956 року в Тербовлі, напис: «На згадання Молодію Івану передають фотокартку Іван Буковський та Михайло Бліц»*

ного, виставленого на безпосередні й небезпечні контакти з в'язнями. Ставлення надзирателя до в'язня особливо легко можна було відчутити під час шондів, тобто лагерних обшуків. Байдужий надзиратель не вивертав кишені, не пхав руки під штани чи сорочку – махнув руками по бушлаті й давай наступний. А кожен з них знав, що кожен в'язень щось з праці несе.

Режимні лагери охоронялися військами МІБ СРСР чи, потім, МВД СРСР. Не знати, скільки стояло їх у Дубравлазі. Біля кожного ЛО була казарма на сотню червонопагонників. Отже, мусило їх у Дубравлазі бути принаймні 2 тисячі, бож було 20 ЛО. Командував ними офіцер у чині полковника. Це було фанатичне комсомольське військо, виховане в ненависті до «врагов родіни». Солдати мали завданням стерегти ЛО вдень і вночі, стежити за в'язнями поза лагерною зоною. Біля кожної бригади працюючої за дротами було приставлених 2-4 солдатів. Бригада – це 20-25 в'язнів. Охорона мала на озброєнні автомати. Випадки втечі з лагерів – рідкісна річ, не було куди втікати, а за голову втікача мордвини отримували нагороди. Мало хто, отже, зважувався на втечу. Кожен старався лиш пережити, маючи надію, що Велика Зона не тільки десь, але й колись таки кінчається.

## «Ваш строк кіңчається в 1972 році»

Десь весною 1953 року пішла між в'язнями чутка про замір влади концентрувати всіх в'язнів-чужоземців на центральному ЛО, а це з причини їх майбутнього звільнення. Смерть ката Сталіна давала нам усім багато фантазії, узагалі дозволила на фантазії. Вони могли тепер мати принаймні якийсь ґрунт. Не стало того, хто нівечив всі мрії й фантазії. У травні 1953 року викликали мене до нарядчика, де почув я наказ зібрати свої речі, бо відправляюся з 14 на 11 ЛО. Я, старий в'язень, маючи за собою майже 9 років лагерів і не сподіваючись на не знати що зі своїм вироком на 32 роки відсидки, повів лише раменами. Зміни ЛО були дуже часті, в'язнів перекидали з одного на другий, як грушки. На 14 ЛО був я десь рік, тепер буду на центральному, виходило це дуже просто. Однак зароїлася також якась надія, усі в'язні казали про кращі умови на 11 ЛО. Так то 20 травня 1953 року опинивсь я на новому лагерному відділі Дубравлагу.

Приятелі, перекинуті туди вже раніше, зустрівшись зі мною, підтвердили вістку про 11 ЛО як перехідний пункт у напрямку волі. Проте, докладніших інформацій ніхто не мав. Скоро спіткався ще з доктором Дзеровичем, професором Станиславським, Володимиром Пастухом. Останній запропонував мені скласти заяву на працю в ОТК, тобто в технічній контролі на фабриці меблів. Так став я «браковщиком», а згодом і контрольним майстром цеху. Працювало в ньому десь 200 робітників на дві зміни, по 10 годин на зміну. Між двома сотками робітників скоро розрізнив я представників аж 33 народів. Найбільше українців, потім німців. «Фабрика» – це були довгі на 50 і широкі на 10 метрів бараки, зі слабим світлом, неотеплювані, без вентиляторів, хоч усюди стояв пил зі станків для шліфування. Організація праці дуже погана, норми високі, проте плян на перші місяці року відставав від передбаченого. Завжди чогось бракувало. В'язням залежало на праці. Діставали тоді повний пайок, не переживали так нервової напруги та й матеріально могли стояти тоді краще. За свою працю могли отримати 20 відсотків її вартости, решту брала адміністрація на

охорону й втримання в'язня живим. Проте така згода означала, що кожен в'язень не може харчуватися зі спільного котла, не отримує також безплатно одягу. Зате ж може за свої гроші купити іншу їжу й інший одяг у конторі, а були вони кращі, ніж в'язничні. Я пристав на це розв'язання. Усього заробляв, маючи 7 розряд, 750 карбованців, проте на руку викладали мені до 120 карбованців. Їжа обходилася на місяць в 70-80 карбованців, десь 20 брали за одяг, залишалось до 20 чистих карбованців на місяць. Правду кажучи, не було б у мене відразу всіх 120, якби я хотів нормально харчуватися. Кожного дня йшов до праці напівголодним, як і всі інші, а заощаджені гроші йшли на допомогу німеччиним в'язням-українцям. Пацлавському чи Богданові Станиславському важче жилося на кропив'яній баланді, ніж мені.

Начальником 11 ЛО був старший лейтенант Бірюков, керував разом і фабрикою. Керівником фабрики була в нас жінка майора МІБ з Центрального Управління, а моїм безпосереднім зверхником був інженер Віктор Юхневич, білорус або москаль. Білорусом напевно був начальник цеху Саханенко, старший лейтенант МІБ. Головним інженером був українець з Харкова, Кононенко. Травень був місяцем, коли заряд фабрики збирався наздоганяти виконаний може десь на 10 відсотків плян, щоб перевиконати його наприкінці року, за що керівництво мало отримати премії. «Давай! Давай!» Ці слова на кожному кроці. Директор Бірюков, людина темна й обмежена, почав робити збори й підганяти начальників цехів до роботи. А ті вимагали від в'язнів високих процентів понад норму. Проте кожен в'язень після 10 годин праці валився з ніг. Ніяк було виробити норму, коли постійно чогось бракувало, а станки були вироблені. Часті рекламації торгівлі не відлякували адміністрації, вона платила високі штрафи за неякісні вироби, проте й далі дбала лише за кількість. Бо за кількість одержувала премії. В'язні докладали надлюдського зусилля, щоб зробити з нічого щось, проте їхні вироби мусили бути лихі. Відповідали за них перед директоркою-керівник ОТК, а вона згодом кликала до себе контрольних майстрів і давала їм догани.

Наприкінці вересня 1954 року отримав таку догану і я. Вирішив тоді піднести якість виробів у своєму цеху, бож за низьку якраз

була догана. Своїм двом помічникам дав я строгу інструкцію не приймати неякісних виробів. І от: майже ціла продукція першої зміни була забракована. Начальник цеху Саханенко послав до мене майстра-в'язня Карделюка вмовити мене на перепуск виробів. Я відмовився, так само й наступного дня. У цеху не стало вже місця на сотні крісел, комод, столів. Саханенко приказав виносити цю продукцію на площу перед цехом. Довідався про справу директор Бірюков, викликав мене на розмову, лякав судом за саботаж. Я заявив, що я є лише номер, а він є директор, то може дати наказ про передання продукції до мальовального цеху, проте без мого підпису.

На третій день начальниця ОТК зі страхом сказала:

– Сьогодні прийде на фабрику сам начальник Дубравлагу провірити вашу справу.

– Гражданка начальник, – відповів я – ви самі знаєте, що стан наших виробів не відповідає нормам.

– Так, наші вироби не мають доброї якості, але... знаєте, Іван Іванович, не хочу брати на себе відповідальності за ситуацію в цеху за останні три дні. Як ви гадаєте, може, якось ви розв'яжете її?

Я зрозумів – лишаюся сам. Я був, проте, впевнений, що навіть найвищий начальник МГБ нічого мені не зробить, бо я діяв згідно з інструкцією міністра легкої промисловости, яка лежала в мене в шухляді робочого стола. І от перед полуднем з'явилися: полковник МГБ Котов як начальник Дубравлагу, а вслід за ним чоловік з 15 офіцерів та адміністрації. Начальство з великою повагою переходило між 130 в'язнями в цеху. Оглянувши готові вироби й тихо погомонівши, перейшли до канцелярії начальника цеху. По кільканадцяти хвилинах двері канцелярії відчинилися й ціла процесія вернулася так само поважно назад. Щойно тепер виліз з-під меблів мій переляканий помічник-мордвин Степан.

По обіді підійшла до мене начальниця ОТК, усміхалася.

– Ваша перемога, Іван Іванович!

– Яка перемога, гражданка начальник?

– А така, що начальник управління сам переконався щодо неякісности наших виробів, начальник цеху отримав догану.

– Чи ви гадаєте, що ця догана змінить якість виробів?

Начальник нічого не відповіла, я ждав справі кінця. Як зміна мала-ся до перерви, викликали мене до кабінету начальника цеху, був там директор та головний інженер.

– Отже, справа першого цеху зайшла далеко вгору, нічого скривати: ви маєте рацію, – почав з кривою усмішкою директор. – У нас поганої якості станки, проте при вашій допомозі, а ми вас дуже цінуємо, навіть у такій ситуації фабрика може давати хороші виробу.

– Гражданин директор, – сказав я – я розумію, чого ви хочете від мене, проте ж не можу вимагати від моїх співтоваришів-в'язнів творити чудеса при таких нормах і при такому оборудованні. Мусить бути співпраця між адміністрацією цеху й ОТК, ви мусите розуміти умови нашої праці.

– Ну, харашо, я постараюся поговорити з начальником цеху, а ви якось допоможіть затриману за три дні продукцію пустити до дальшої обробки.

– Добре, але під умовою: треба зробити вентиляцію, бо в такій пилюці ніхто не може працювати, усі кашляють.

– Харашо, обіцяю це залагодити.

Результат був такий, що я підписав виробіток до малювання, бо іншого виходу й не було, проте добився зменшення темпу праці й вентиляції, а це для в'язнів було багато.

Кілька днів після «забастовки» прийшов до мене начальник другого цеху. Відбулася між нами віч-на-віч така розмова.

– Скажіть, що ви хотіли зробити тим, що не прийняли виробів? – запитався він.



*Друг Северин Любинецький (родом з Медики) з жінкою на засланні в Єнісейську; світлина з 1957 року*



*Запах волі; друзі з лагерів СРСР, посередині Ярослав Капанайко*

– Я не міг довше терпіти виговорів начальника ОТК про найгіршу якість виробів у моєму цеху, хоч тут найгірше обладнання і сюди йдуть найгірші півфабрикати, тут тяжче працюють в'язні, – почав я відповідати.

– Но й чого ви добилися?

– Директор пообіцяв поправити ситуацію.

– А я думав: ви розумніші, – засміявся начальник.

– Тобто як?

– Скільки років ви в Радянському Союзі?

– Десять років я тут в'язень.

– І ви ще не навчилися працювати по-радянському?

– Мені здається, що кожен є відповідальний за якість виробів.

– Це правда, але я вам скажу ось що. Коли б ми виробляли згідно з нормами, то в Союзі була б надпродукція товарів широкого вжитку...

– Але ж люди платять за наші вироби як за доброякісні, – перебив я.

– Так, але що ж тоді вироблятимуть у фабриках, коли ми будемо

давати добру продукцію? Нас не повинно обходити, чи зроблений тут стілець витримає півроку, чи ні.

– А де ж чесність у праці?

– Ще раз кажу: я думав, що ви розумніші.

– Сам чорт тут нічого не розбере, – махнув я рукою.

Совітська дійсність була незрозуміла для нормальної людини. Працювало зі мною багатьох німців, ставилися до праці чесно, так як і в себе вдома, у Німеччині. Вони довго не могли пристосуватися до того, що треба працювати будь-як.

Варто ще вернутися до головного інженера Кононенка, з ним також мав я конфлікт, відразу після його прибуття до нас, зимою 1953 року. Прибувши, він мав десь 25 років, проте взявся за своє діло зі знаттям: щоб піднести дисципліну скоротив час перекуру й підніс норми праці. З руками в кишенях, з певним поглядом ходив по цехах, як удільний князь або гестапівський опричник. З в'язнями ніколи не розмовляв, навіть з начальником цеху. Раз сидів я втомлений і оглядав забраковані рами, коли побачив перед собою головного інженера Кононенка. Він підійшов дуже тихо. Поглянувши, я й далі займався оглядинами.

– Чому ви не стаєте перед вольнонайомним составом? – почув я голос головного.

Я здивовано глянув перед себе, щоб упевнитися, чи він не жартує.

– Да, це до вас відноситься, контрольний майстер!

Я й далі не встав, хоч наростало в мені обурення, сидячи відповів:

– Під час праці я не зобов'язаний стояти на смірно перед кимнебудь, громадянин інженер.

– Харашо, побачимо, – відповів мені інженер і забрався з цеху геть.

Наступного дня начальниця повідомила про скаргу головного інженера, нібито ображеного мною, коли він виконував службові обов'язки. Послухавши розповіді про справжній хід справи, начальниця порадила таки зійти інженерові з дороги. Директор скритикував мене й дав догану. Я нею не перейнявся, але відтоді вже ніколи з Кононенком справи не мав. Ми не відзивалися один до одного.

У 1954 році фабрика почала виробляти нову продукцію: збільшувальні камери до летунських фотоапаратів. Потрібні були



нові станки й нові спеціалісти. Звичайно, ні одного, ні другого не було. Нову продукцію освоювали на третьому цеху, де працював найстарший в'язень Завидовський Володимир, українець з-під Тернополя, добрий фахівець і організатор, у фабриці був начальником цеху. Він як старався, але нічого не міг вдіяти. Ішли браки й браки. Головний інженер та інші особи з адміністрації дуже цим зажурилися, майже не виходили з цеху, стараючися самою своєю присутністю і начальственним знанням піднести якість фотокамер.

Я все це знав від Завидовського, бо спав поруч нього в бараці. Справа мене не боліла, бо не була моя, проте одного дня підійшов до мене бригадир Юхневич і запитався, чи не згодився б я попрацювати трохи разом з Завидовським у його цеху. Я відмовився, знаючи, що на старому обладнанні ніхто нормальний нової продукції не дасть. А ініціатором її був якраз головний інженер Кононенко. Подумалося мені погратися з ним. Тож сказав я потім Завидовському:

– Якщо Кононенко мене перепросить, то згідний з вами працювати.

Ця інформація дійшла куди треба. Наступного дня викликали мене до адміністрації, де зібралось чимало з вільнонайомного складу, між ними й Кононенко. Я поздоровив усіх і чекав розвитку подій. І тоді з вимушеною усмішкою на устах головний інженер звернувся до мене так:

– Добре, що ви прийшли, я вас ціную, тож перестаньмо один на одного гніватися.

– Не маю потреби гніватися на вас, громадянин інженер, проте не хочеться всюди бути трактованим як раб і особистий ворог, бо я не є ні раб, ні ворог.

Настав 1955 рік, 11 рік моєї невольничої праці. Вільна була думка, проте єдиною формою прожитку була якраз невольничча праця на баланду. До кінця вироку залишилося 20 років, думка важко сягала кінця такого часу, тим більше, що зв'язана була з тілом. Не вірилося, що вийду на волю, хоч чутки про звільнення наростали й давали чимало надій. Улітку цього ж року викликано мене до політичного начальства. Це вперше хотів зі мною поговорити оперуповноважений лагерь. Обмитого з цехової пилюки, повів

мене до «опера» днювальник, проте не до його будинку, а до будинку аптеки. В'язень думає дуже скоро. Передумав я кілька можливостей такого напрямку, проте нічого не видумав. Переді мною стояв десь може 30-літній мужчина в чині майора МГБ. Він усміхнувся, витягнув папіроску, попросив закурити й сісти.

– Як почуваетесь, Іван Іванович? – запитався в мене українською мовою.

– Дякую, не найгірше, громадянин майор – відповів я.

– Працюєте?

– Так, працюю.

– І добрий з вас працівник, як я вспів довідатися.

– Декому добрий, декому недобрий.

– Годі всім догодити, правда, Іван Іванович? – знову багато-значно усміхнувся майор.

– Правда, громадянин майор, тож я й не стараюся нікому догодити, проте ж чи я можу вам служити?

– Я приїхав сюди з Запоріжжя, маю до вас діло, Іван Іванович – стишеним голосом промовив майор.

Почувши слово Запоріжжя, я почув мороз на спині. «Чого можуть хотіти від мене? Адже минуло шість років вироку, досі ніхто не згадував мені про Запоріжжя... чи тепер, коли всюди чути про звільнення, почнеться третій суд і третій вирок?» – зарілося в голову. «Чи довідалися про Полтаву та Холодний Яр? Тоді в Запоріжжі слідчий Каменєв на питання про час від травня 1943 року по лютий 1944 року отримав відповідь-побрехеньку про мій арешт німцями на станції Христинівка й ув'язнення в німецькій тюрмі в Умані. Слідчий це записав, але потім, прочитуючи протокол, я побачив, що зізнання про ці справи чомусь були замазані. Може тепер виявиться, чому це замазано?» Я вже сказав: в'язень думає дуже швидко.

– Яке це діло, громадянин майор? – відповів я нібито спокійно, хоч здушеним голосом.

– Чи не могли б ви нам у дечому допомогти?

– Наприклад?

– Чи ви не забули нам чогось пояснити під час вашого перебування в 1948 році в Запоріжжі?



*Друзі з лагерів: зліва Володимир Пастух, справа Володимир Хорташко, оба з Сокальщини; 1956 рік, Котовіце*

На мене накочувався якийсь важкий камінь, проте я вирішив його стримати.

– Гражданин майор, – почав я пояснювати – поперше, я не був в 1948 році в Запоріжжі, а натомість був у підвалі запорозького МГБ, мій слідчий Каменев списав протокол про мою діяльність на терені Запорозької області в 1941-1943 роках, за що мене й засуджено на 25 років ІТЛ. Більше я сказати нічого не можу, бо нічого більше не знаю.

Майор слухав уважно, нічого не записуючи, а як я скінчив, запитав:

– А може ви когось призабули, тобто не виявили когось із усіх ваших співтоваришів з ОУН?

– Коли я працював у своїй організації на терені Запорозької області, не було там радянської влади, були там німці, проти яких боролася наша організація так само, як і ваша підпільна організація, а тому ваш суд наді мною є несправедливий. Я й далі вважаю себе невинним щодо радянської влади.

– Але ж ви, мабуть, не заперечите, що ваша націоналістична організація боролася проти радянської влади?

– Коли я був членом ОУН радянська влада була за Волгою і не була для мене ворогом. Ворогом були німці. Як було далі, я не знаю. Я вже 11 років тут, де не маю контакту з політичними справами.

Майор підійшов до вікна, задумався.

– Значить, ви вважаєте себе невинним? – запитався.

– Так, хоч ви не можете цього зрозуміти.

– Ви помиляєтеся, я це дуже добре розумію.

– Ні, ви замолоді це розуміти, бо ви були тоді дитиною, а тепер ви є працівником МГБ, тож не можете мене розуміти. Прошу

послухати, після 11 років праці, коли, бувало, важив я 48 кілограмів і не міг на власних ногах стояти, ви хочете по цьому голоді, холоді, нужді від мене ще чогось? Хочете чогось дізнатися? Уважаєте, по такій порції жаху я стану когось сипати в Запоріжжі чи деінде? Продавати в лагерь? Ні, цього не буде, громадянин майор.

– Іван Іванович, ви нервові, відчуваєте жаль до нас. На сьогодні вистачить нашої розмови, ідіть відпочиньте, ви є звільнені від праці, а завтра ще раз зустрінемося. Ви добре передумайте собі минуле.

Я встав і сказав:

– Мені звільнення від праці не треба, а щодо передумання й пригадування, то нічого більше собі не згадую, хоч узагалі наша сьогоднішня розмова дасть мені багато думати.

Прийшовши у барак, застав здивовані й запитальні погляди в'язнів, вони знали про мій виклик до «опера», проте, як велів звичай, нічого не питали. По якомусь часі поділився своїми думками з доктором Дзеровичем. Наступного дня розмова пішла далі. Майор запитався, чи скажу йому щось нового, почув, що ні. Став писати протокол. Він виглядав по якомусь часі більш-менш так:

Питання: Чи ви були колись у місті Запоріжжі?

Відповідь: Так, у 1941-1943 роках та в 1948 році.

Питання: Чи під час слідства в 1948 році ви не забули чогось додати до матеріялів слідства?

Відповідь: Ні, нічого не забув.

Питання: Чи не відомо вам нічого більше про діяльність ОУН у Запоріжжі?

Відповідь: Більш нічого не знаю.

Далі ще кілька заперечних відповідей, а потім дописка, що мене попереджено про розмір еventуальної кари за фальшиві зізнання. Відтак протокол я підписав. Більше цього майора я не бачив. І досі не знаю, чого не знало запорозьке МІБ і чого хотіло довідатися. Я мучився ще трохи невирішеними питаннями, коли почала вирішуватися доля чужоземних в'язнів Гулагу. Першими звільнилися німці, ще перед ними вийшли на волю звичайні в'язні, затримали лише тих, що працювали в фабричній адміністрації. Одного разу підійшла до мене начальниця:

– Іван Іванович, ви знаєте, що й на вас прийде черга, бо ви є польський громадянин? – запиталася.

– Так, я польський громадянин, – відповів я коротко.

– Залишіться в нас як вільнонайомний працівник, отримаєте помешкання, маю для вас хорошу дівчину, що ви на це?

– Дуже дякую за довір'я, раду й пропозицію, проте не можу їх прийняти.

– А це чому?

– Я 11 років є в'язнем МГБ, прожив я їх у нелюдських умовах. Я був свідком кошмарних сцен, бачив сотні тисяч умираючих з голоду людей. Це так ввійшло мені в душу, що всяка згадка про дальше перебування в лагері мені нестерпна.

– Адже тепер ніщо вам не загрожує, – і далі лукавила начальниця.

– Так, проте на мені, як і на всіх, моральне п'ятно приниження й знуцання, залишило душевний біль.

Після цих слів начальниця відійшла. Адміністрація, як виявилось, заохочувала й інших робітників-в'язнів залишитися. Начальство боялося, що залишіться разом з порожніми фабриками. Зате серед в'язнів настроїв був радісний. Я жив весь у питаннях. Що далі робити? Їхати до Польщі, чи таки лишитися в СРСР? Я знав уже напівголодне й негідне життя радянських людей, нічого не знав про ситуацію в Польщі. Їхати добровільно до польської тюрми не хотілося, а могли ж мене там заново скарати. Тут пропонують «волю». Брат Дмитро, що був мене відвідати, поінформував про смерть нашої матері з рук поляків у Пискоровичах. Отже, у Польщі вже нікого з рідні в мене не було. Брат мешкав на Україні, був переселенцем. Головне, не знав я нічого про відношення польської влади до українців. Перспективи в обох випадках не були рожеві. Навіть колишні аківці сумнівалися, де краще буде їм жити. Саме тоді то познайомивсь я з полковником Конажевським з Варшави, уродженцем Харкова. Мав прихильне ставлення до українців, тож радив чимскоріше виїхати з Росії. Досвідчені в'язні, як Снігур, Андрієнко, Курінний навіть не давали думати про дальше перебування в Союзі.



*Щирий друг і приятель з сибірських лагерів МВД СРСР, Микола Колесников з жінкою; вітлина з 13 лютого 1958 року, Харків*

Сумніви допомогла розв'язати, як завжди, совітська безпека. Викликали мене до КВЧ. Там замість начальника культ-освітньої праці чекав мене капітан МГБ.

- Ви зветесь як? – запитався відразу в мене.
- Іван Іванович Молодій.
- Ви польський громадянин?
- Так.
- Яким чином це так, коли ви українець?
- Я українець, але завжди був польським громадянином.
- А чи вам відомо, що ви їдете до Польщі?
- Так, проте урядово ще ніхто мені про це не сказав.
- А ви хочете їхати до Польщі?
- Так.
- А чому ви хочете їхати туди?
- Бо там я залишив стареньку матір, якій треба допомогти
- обдурив я капітана.

– Слухайте, ми, тобто радянська влада, даємо вам можливість передчасного звільнення, адже вам відомо: ваш строк кінчається у 1972 році, чи так?

– Так, у 1972 році.

– Це дуже далеко.

– Так, це дуже далеко.

– Отже, ми пропонуємо вам звільнення й працю на старому місці, навіть підвищення у праці та всі належності, які мають вільні радянські громадяни. Що ви на це?

– Я вже передумав цю справу, уже мав таку пропозицію, але відмовився, і тепер також відмовляюся.

Капітан вислухав і почав далі. Говорив тихо, «щиро».

– Справа вашого звільнення залежить виключно від радянської влади, а ми, як вам відомо, є представниками цієї влади. Радянська влада справедлива, за добро платить добром, за зло – злом. Ви маєте тут добру опінію...

– Гражданин капітан, – перервав я – мені добре відомо, кого ви представляєте, однак не можу тут залишитися, якщо буду звільнений радянською владою. Перепрацював я чесно 11 років. Про що може бути далі мова?

– Проте ж ви розумієте, що коли цього вимагатиме добро радянської влади, то ми примусимо вас виконати наші заміри щодо вас. Можемо вас до Польщі не випустити, поняв?

– Може і так бути. Але тоді не буду мати докорів совісти, що добровільно тут залишився, де стільки років я й інші мучилися.

– Да, мене вже тут перестерігали щодо вас.

– Я такий, як ви мене бачите.

– Не плетіть дурниць! Ми добре знаємо, хто ви, ми знаємо, що ви своєю, нібито чесною, працею скриваєте своє обличчя. Ви є запеклим ворогом радянської влади! Це незаперечний факт. Немає в нас достатніх даних, але ми ще можемо до вас добратися, а тоді будете жаліти.

Я хотів щось сказати на свою оборону, але капітан не дав почати.

– Буде з вас, ідіть, можете дуже жаліти своєї упертості, але буде запізно, – сказав, кінчаючи розмову.

Вийшов я пригнобленим. «Невже почнеться слідство? Сітка людей оперуповномоченого щось рознюхала про організацію? Однак самі кажуть, що не все знають...».

Минали дні, щораз більше в'язнів виїжджало у свої краї. Мені ніхто нічого не казав. Став я триматися осторонь усіх приятелів, думаючи, що хтось накінець мене сипнув, однак ніяких відчайдушних кроків не робив. Вирішив спокійно ждати й переждати. Наприкінці вересня пішла чутка про формування великого транспорту до Польщі, а 28 серпня викликали щось 200 в'язнів – між іншим і мене! – й перевели з 11 ЛО на 3, де почалася підготовка до великого етапу. Були там Барвінський, Іван Станиславський, митрополит Сліпий і єпископ Чарнецький. Вірити не хотілося, що це наближається воля, воля була якимсь приви́дом – мрією. Нарешті разом з п'ятьма сотнями в'язнів запровадили мене до вагона. Їзда тривала три дні, доїхали ми до Берестя, де перебрала нас польська безпека.

Пересіли ми в польський потяг, а вранці були вже на станції Влоцлавек, звідки перевезли нас автами до табору праці в Міленціні. Табір був порожній! «Що буде далі? Будуть судити втретє?» Мороз проходив мені по спині на думку про наступне слідство. У пам'яті уже притупилися образи з запорозької тюрми, останні два роки перебув я в кращих умовах, правда, під наглядом, але в більш-менш нормальній праці. Проте тут мала мене в руках польська безпека. Яка вона – я не знав. З того що розповідали мені друзі, тримані в 1945-1949 роках, була вона страшна. Оглядав я польський табір: подібний до совітського, але чистіший, недавно збудований. Мали ми тут відбувати карентену, прийшов дозвіл писати листи. Більшість, тобто десь 500 поляків, з 30 українців,



*З братом Дмитром перед львівським оперним театром; 1957 рік*



трохи німців і жидів, відразу це й зробила. Я в Польщі не знав кому писати. Старих лагерників це не заспокоїло, відразу брала око сильна сторожа навколо табору, суворе відношення нагляду. Уже почав я собі робити докори за приїзд до Польщі, пригадався 1944 рік, коли то польські міліціанти разом з енкаведистами вели мене з Пискорович до Сіняви та привітання поляками в цьому містечку. У вухах відзивалися грізні вигуки проти мене, проти українців. Ледь удалося тоді добратися до будинку військової комендантури, а й звідти хотіли мене поляки витягнути на свій суд. «І тепер ти добровільно поліз їм у руки?!» Щось аж кричало всередині. Інші українські в'язні також були дуже неспокійні. Не знати яку опінію передали полякам про мене совіти, про яких сказали: «Пожалієш тієї хвилини, коли тобі по-людському пропонували людське життя. Зроблять тобі полячки кінець». Однак від кінця війни з УПА минуло вже сім років, знав я про якісь амністії в Польщі, подумав також, що совіти, мабуть, не передали моїх східньоукраїнських справ у Польщу. Убивцям залишився лиш малий хвостик моєї біографії, проте могли і за нього міцно вчипитися. Але тут я знову міг вдатися до старої аргументації: я діяв під час німецької окупації, Польщі тоді не було. Однак цей аргумент УБ могло визнати смішним та й годі. Отак думав я, лежачи в бараці. Наді мною лежав Василь Кисельчук, біля Володимир і Петро Гупали зі Львова, напроти жид Якуб Вайсман. Привезли їх з Воркути в Потьму весною 1955 року, проте ми якось не стали собі близькими, тим більше, що Гупали мали якісь справи з німцями. Не заважало це їм зігратися з Вайсманом у одне ціле, мабуть, злучені були так ще з Півночі. Другою групою трималися два поляки й три жиди, які трохи з напругою відносилися до групи Вайсмана. Щодо безпеки власної особи в бараці був спокійний, бо аківці відносилися до мене з пошаною як до старого лагерника, зрештою, було тут кілька десятків хлопців з УПА, які завжди стали б мені на оборону.

Чи не третього дня від приїзду підійшов до мене один Гупало й сказав, що Вайсмана хочуть ограбити, а то й вбити, якщо чинитиме опір.

– Хто хоче це зробити? – запитавсь я.

– Ті з Лодзі – відповів Гупало, маючи на думці польсько-жидівське 2 + 3.

Мені брови полізли на лоба, бо немислимим було, щоб і тепер, будучи крок від волі, чинити напади. Лодзькі бандити хотіли відняти у Вайсмана золотого годинника. Наперед удалися до шантажу. Вайсман мав би бути капо в гітлерівському таборі. Тож тепер перед ним справу поставили так: годинник або повідомимо УБ, хто ти такий. Він зволікав, повідомив Гупалів (хоч хтозна чи й вони не були тут вмішані проти Вайсмана, тільки ж обережніше). Мені не хотілося, щоб тепер починалося в бараці якенебудь слідство після запланованого злочину, бо могло воно мати різні наслідки, тож вирішив діяти. Наперед пояснив Гупалам небезпеку нападу для всіх в'язнів. Потім поговорив з Володимиром Хорташком і Василем Кисельчуком, Вайсманові наказав уночі чувати, а спати вдень. Відчувши зміни навколо особи Вайсмана, банда ніяких кроків не зробила.

Після карантени адміністрація почала викликати нас на розмови з представниками польського Міністерства Внутрішніх Справ. Трохи надії давали, проте, слова керівника міністерської комісії:

– Те, що було досі, уже не повинно повторитися. Було в цьому багато як вашої, так і нашої вини. Це все ми повинні забути й віднині мати до себе довір'я. Вийдете на волю, треба вам жити так, як вимагає цього добро Народньої Польщі. Теренова влада не має ніякого права чинити вам якінебудь труднощі. Про те, хто ви є знає лише МВС у Варшаві. І кінець!

Міг це бути тактичний хід, але могла це бути також правда. Наступного дня перша група в'язнів вийшла на волю. Вийшли вже всі аківці, потім упівці й німці, а залишивсь я та брати Гупали й два німці. Кепсько. Проте одного дня прийшов наказ усім таким, як ми з інших бараків, узяти речі та стати біля одного бараку. Було нас десь 30 чоловік. Завезли нас до в'язниці у Варшаві на вулиці Раковецькій. Сталося найгірше. В'язнична адміністрація заявила: «Ви є в державній в'язниці у Варшаві, будьте спокійні, дотримуйтеся приписів, а це напевно буде вам корисне». «Дурню! Ти ж чув ці слова різними мовами вже сотні разів!» – я покарав себе подумки. Здавалося, що вже все пропало, проте варт було грати докінця.

Гупали, які мріяли про переїзд у Німеччину як німецькі громадяни, снували найфантастичніші пляни, німці пригноблено мовчали. У такій атмосфері переночували ми першу ніч у тюрмі на Моко-тові.

Після сніданку вдалося налагодити зв'язок з замітачем, німцем, довідалися від нього, що сидить тут уже три роки, а за цей час чув про багато екзекуцій на українцях і німцях. Нам тільки того й було треба, щоб настрої занепади до краю. А от у Росії вже кілька років не було смертної кари. Поживем – побачим! Увечері наглядачі наказали взяти свої речі, перевели нас у інші камери, свіжо помальовані й помиті, немов для нас на довге перебування. По кількох днях Гупалів, тепер уже я знав: колишніх німецьких розвідників, викликали до начальника тюрми разом з речами. Удруге ми не побачилися. Нарешті так само викликали й мене.

У кімнаті, куди мене привели, сиділо трьох мужчин. Дозволили сісти. Один з них з усмішкою на устах запитався, чи знаю, чому мене сюди викликано. Я відповів, що не знаю. Тоді, узявши поважну міну, той же чоловік сказав:

– Від імени Польської Народньої Речісполитої як представник Міністерства Внутрішніх Справ я уповноважений поінформувати вас, що хоч ви звільнені з місць ізоляції в Радянському Союзі, то справи вашої діяльності на терені Народньої Польщі розглядатимуться Міністерством Внутрішніх Справ ПНР. Розглянувши вашу справу, влада може почати проти вас процес.

Я запитався, звичайно, по-польському:

– Чи польській владі мало моїх страждань протягом 11 років у совітських лагерьях? Я не почуваюся винним у якомунедбудь злочині проти польської держави тому, що був арештований НКВД ще тоді, коли Польщі як держави на теренах мого арештування не було, це була фронтова зона.

Щойно говорячи, побачив я, що це в мене не польська мова, а якась російсько-українсько-польська мішанина. Проте влада її зрозуміла. Її представник встав і сказав:

– Польська влада уважно розглянула вашу справу й віднеслася до вас дуже гуманно. Якщо дасте письмову присягу не вести ніякої

антидержавної діяльності, то будете звільнені. Якщо такої присяги не дасте, то будете ізольовані від суспільства.

Що ж було робити? Підписав я декларацію вірнопідданства Польщі й таким чином увійшов у склад громадян ПНР. Після того почув я на свою адресу, що я вільний громадянин ПНР.

З Варшави призначили мені їхати на репатріаційний пункт у Білій Підляській, де мав я також отримати призначення до праці. З якнайкращими побажаннями від представників влади туди я забрався. Мав на собі гарнітур, куплений на кошт держави. У кишені 1 тисячу злотих на тимчасові видатки. Щасливо доїхав до Білої. Не хотілося вірити, що я вільний, можу робити що мені лише захочеться, ніхто не провадить мене під штиком у лиш собі відомому напрямку, не бачу лагерних вишок зі скорострілами!!! З такими думками заснув я в міському готелі.

А вранці прокинув мене веселий голос... Вайсмана! Він уже тут обжився, мав знайомства, вмить знайшов мені працю в бюрі зернових магазинів. У репатріаційному пункті Грабаново, недалеко від Білої, отримав я, проте, призначення й безкоштовний квиток до Катовиць. Однак ніяк мене туди не тягнуло, навіть з безкоштовним квитком. Мене тягнуло зовсім в іншу сторону. Хотілося їхати до родинного села Пискорович.

## Слідами ксьондза Поремби

Залишивши речі в незнайомих мені людей в Лежайську, 16 листопада 1955 року пішов я пішки до свого родинного села, Пискорович. Був я цілий та здоровий, що дуже мене дивувало, бо залишилося за мною кільканадцять років життя, яке в кожному мить могло закінчитися смертю. Цього ж самого дня, але 11 років тому, стояв я перед військовим судом совітської армії. Цей суд видав мені вирок про неіснування, ще раніше такий вирок мені та іншим українцям видавали німці, росіяносівіти, поляки. Це страшний нелюдський суд! Нелюдський – але я пережив, щоб бути людиною й українцем. Однак, уходячи в село, аж не вірилося, що це все



*Римо-католицький ксьондз і кат Пискорович Ян Поремба з польськими вояками під час виселювання українців з села в 1947 році*

дійсність, що йду, живу, дивлюся. У Пискоровичах порожні обійстя, погорілі хати, недопалені стовбури, тихо, страшно... Люди не пізнавали мене, а я їх. «Чи не краще завернути мені назад?» – почалося в мені. – «Чого мені тут? Кого тут шукаю?» Хвилину постояв з такими думками на вулиці в нерішучій поставі, але потім пішов далі. Якась незнана сила тягнула мене вперед. Дійшовши до середини села, де мала б стояти моя хата, побачив спалену церкву з чорними обвугленими стінами, в руїні був також будинок «Просвіти». Охопив мене великий жаль. До рідної хати вже не заходив, але втратив також бажання чимскоріше покинути село. Підбадьорив мене шкільний будинок – цілий. Тут мешкали мої добрі приятелі, вчителі Вахнянини. «Я зараз же повинен до них зайти» – промайнуло в голові, але ж відразу й опікся від цієї думки. Хвилина самообману щезла. Я не знав, що тут діялося кілька років тому, але вигляд села підсував думку: «Ти тут уже чужий, ти зайвий... Іване, Іване, те, що бачиш тут, хто знає, чи тобі не

вороже?» Я стояв, мов укопаний, на землі, на якій народився й виростав, однак чув, що втрачаю ґрунт під ногами. Хотілося когось спитати, запитати що тут діялося. Раптом чиясь рука легко вдарила мене в плече. Я аж здригнувся, але, оглянувшись, побачив свого товариша з дитячих літ Івана Палуха, тобто Яська. Я очам своїм не вірив. Ясек відізвався до мене:

– Janek, nie poznajesz mnie?

– Пізнаю, – відповів я якось здивовано, бо польщина якось ще більш розхитала мені світ. Я уже нічого не міг зрозуміти. Ясько відразу мене зрозумів, узяв попід руку й тихо сказав по-нашому: «Ходи звідсіль до мене, тоді все зрозумієш».

Ще цього самого дня про моє повернення до Пискорович довідалися всі мешканці. Правда, Пискоровичі були тепер малим селом, з-посеред 400 передвоєнних хат залишилося всього 100. Решту спалила УПА після масакри села й виселення на Україну, щоб не дісталось в руки польським колоністам. У зацілених хатах жило дуже мало старих мешканців села, проте всі вони запрошували мене відвідувати їхні хати. Так тягнулося кілька днів, тож мав я час заново пізнати пискоровичан, зорієнтуватися в їхньому стосунку до українців та мене самого, зібрати інформації про минулі часи. Усі свідомі українці були вбиті або виїхали на Україну, ті що залишилися, були в мішаних подружжях, так було, між іншим, з колишніми членами «Просвіти» Миколою Школою та Михайлом Рифою. Молоді не було, та що була – не знала або не пам'ятала мене, або й не хотіла знати чи пам'ятати. Більшість нових мешканців села віднеслася до мене відкрито або приховано вороже. Я волів те перше, хоч не завжди відразу вдавалося пізнати, хто чим мазаний.

Однак з кожним днем став я почуватися в Пискоровичах краще. Заново вростав в рідний ґрунт, чув від нього якусь силу й притягання. З ворогами знав, як собі радити, тож жваво роздивлявся по селі, щоб якнайбільше знати, бо все це могло мені пригодитися. Ще не відомо було, де буду жити. Познайомився, між іншим, з керівником школи Павлом Хробаком та його жінкою Вандою, стаючи майже щоденним гостем їхньої хати. День за днем відтворював собі в розмовах образ пискоровицької трагедії, узагалі 1944-1947 років. То був образ нелюдського жаху й знущання. Українців тут



*Руїни греко-католицької церкви в Пискоровичах; стан з липня 1957 року; світлиця автор спогаду*

люто винищено й грабовано. Я швидко дорахувався, що мусило впасти десь понад 200 українців з мого села, між іншим, і моя рідна мати, найкращі друзі. Напади польських банд з сусідніх сіл відбувалися майже кожної ночі, чи не щодня хтось гинув, бували дні масових убивств. Наші люди стали дикими тваринами, на яких можна полювати в їхній хаті, на полі, у лісі. Зовсім безкарно вбивати, гвалтувати, грабувати, палити тому, що вони українці. Я весь час ставив собі питання: чому? Адже ані перед війною, ані під час війни поляки не зазнали від наших людей навіть найменшої кривди. А від оповідань волосся ставало мені на голові. Донині не можу зрозуміти, чому поляки зважилися на таку нечувану злобу та злочин. Хто дав їм наказ, хто переконав, хто, нарешті, оправдовував перед світом? Хто створив потім величезну брехню про кровожадність українців, щоб таким чином прикрити власні звірства? Не зрозумію цього ніколи.

Весною 1944 року мав я зустріч з поручником «Мевою», розмовляли ми про вбивства «Волиняка». «Мева» обіцяв, що старатиметь-

ся якимось способом стримувати його. Однак не стримав. Не міг або не хотів. Так само й польський політичний провід, відповідальний за свій народ: або не міг, або не хотів стримувати масакри українців над Сяном. Досі ніхто мені цього не пояснив. А це ж треба пояснити! Треба пояснити ось що: у Пискоровичах понад 200 жертв, у Жухові 53 жертви, Курилівці – 86 убитих, у Вужанні – десь 70 убитих, у Бриській Волі – 35, у Дубровиці – 42 особи, в Теплицях – 51 особа, у Слободі – 18 жертв, Кульному – 30 жертв, в Лазові – 27, Поґоці – 30, Тарногороді – 42, Рудці – 18, Піганах – 7, Сіняві – 15, Лежахові – 35, Вилеві – 16, Дибкові – 23, Дубні – 48 убитих людей, у Лежайську, де українці навіть добре говорити по-своєму вже не вміли, убито 37 осіб! А це ж тільки в околиці, та й до того не знати, чи це все. Не думаю, що перебільшив я ці дані. То був час, що можна по ньому сподіватися ще страшнішого. Розповідали мені про жахливі способи вбивства українців. У 1957 році особисто оглядав я гаївку в лісі між Вужанною і Бриською Волею, де польські бандити вели «слідства» над зловленими українцями. Бачив я іржаві плями на стінах та на стелі! Про що ті бандити питали невинних людей?! А чи думали, яку самі дадуть колись відповідь?!

Одного разу розмовляв я з молодим поляком з Курилівки, де незабаром став я жити. Були ми на грибах, а під час розмови про старі часи він показав мені два місця, де лежали закопані трупи убитих українських селян. Убили їх польські бандити, що в Курилівці, на так званому польському кінці, мали тоді свою базу. Я запитався в цього молодого поляка:

– Ти можеш мені докладніше розповісти про тих нещасних закопаних тут людей?

– Так, пане Молодій, можу – відповів той хлопець. – Я тоді був дитиною, а діти є цікаві – я йшов услід за партизанами, які вели зв'язаних семеро людей у цей ліс. Дійшов до самого лісу, а там побачивши, що їх почали вже мучити, я з плачем почав утікати до села. На другий день знову прийшов на це місце, але знайшов тільки розкопану свіжу землю, під нею напевно лежали убиті люди. Тепер ми стоїмо біля цього місця.

«Господи! Господи! За що мене караєш?!» – хотілося кричати мені в цю мить. Я ходив по нелюдській землі, серед трупів своїх



земляків, а жив серед їхніх убивців, які сміли дивитися мені прямо у вічі. Однак я витримував і слухав, і слухав. Аж дізнався про все, хоч яка довга була до цього дорога.

У березні, 29 числа, 1945 року о сьомій годині вечора була вбита моя рідна мати. Як це сталося, розповіли мені очевидці Бліщ Дмитро, наш колишній сусід, та Михайло Соха. Перший розповід мені про все у 1957 році на Україні, де зустрів його в селі Плебанівка Теробовельської області. Соха жив натомість у Вроцлаві. Ось оповідання Дмитра Бліща.

«Вечером 29 березня 1945 року був я на своєму обійсті, десь 100 метрів від вашої хати, коли від сторони лісу почув один стріл з кріса. Скликавши відразу свою сім'ю, наказав усім скритися у соломі в stodолі, а сам заховався на шкільному городі в куцах, звідки можна було слідкувати вулицю села. На оболонь коло школи вїхала підвода, сиділо на ній чотирьох мужчин. Три мали автомати, четвертий зброї не мав, провадив коней. Підводчиком був Марцін Ковальчик з Теплиць, пізнав я ще одного: переселенця зі Сходу, Кулявого, що мешкав у школі. Кулявий показав рукою на хату твоєї мами, туди пішли два хлопці, а він сам пішов до школи. По кількох хвилинах я почув приглушену серію вистрілів з автомата, зараз потім з обійстя твоєї матері, Іване, вийшли ці два бандити й прийшли до підводи. За хвилину підійшов до них Кулявий, щось поговорили й ті два знову пішли до вашої хати. Ковальчик цілий час був при підводі. За якесь 20 хвилин вернулися, несли на плечах зрабовані речі. Я не знав що там сталося у вас, але був більше ніж певний, що стріляли до неї. Мати твоя мусила бути вдома, не могла скриватися, бо була важко хвора. Усі чотири сіли на підводу та поїхали в напрямі Жухова. Щойно наступного дня побачив я твою маму, неживу, була пострілена 6 кулями з автомата».

Ось розповідь Михайла Сохи.

«Мав я тоді 11 років, пас корови твоєї матері й мешкав разом з ними у вашій хаті. Ваші мама лежали тоді хворі й уже не мали довго жити. Уже вечоріло, було 29 березня, і я вже лежав на своєму ліжку в одній кімнаті з вашою мамою, коли почув сильний стук у двері, хтось крикнув „otwierać drzwi! szybko!“. Ваші мама рівнож не спали, чули той крик і сказали: «Михасю, сховайся під



*Польські вояки перед школою в Пискоровичах під час акції «Вісла»*

ліжко», під ліжко вашої матері. Я так зробив, двері в ту ж хвилину виломалися, до хати ввійшло двох мужчин. Їх лиця я не бачив, було вже трохи темно, бачив тільки ноги. „Gdzie są twoi synowie, ty stara k...?! – Я, пане, не знаю, я їх уже давно не бачила» – кажуть на те питання ваші мама. – „Kłamiesz, ale zaraz powiesz prawdę!” – І почув я серію з автомата. Ваші мама лише слабо застогнали й на хвилину стало в хаті тихо. Бандити вийшли, а я на смерть переляканий лежав далі під ліжком вашої мами. Хіба навіть відійшов від пам'яті, бо знову став щось чути, як почув, що щось мокро заливає мені лице. Я сильно тим настрашився й вискочив з-під ліжка й через відчинені двері вибіг до сусідки, старої Майдрихи, там захоронився в сні. А вранці наступного дня ми з Майдрихою пішли до хати вашої матері й там побачив я неживу вашу маму. Мала в грудях 6 ран від куль, а кров з них спливала тоді мені на лице. Хата була зрабована».

Так воно було, але то не був простий морд. Уся моя рідня, ближча й дальша, була тоді вимордована. І в Пискоровичах,

і в сусідніх селах знищені були всі люди на прізвище Молодій. Жадної іншої вини супроти поляків вони не мали, а тільки ту, що називалися Молодій. Боже мій, Боже, а хто ж був безпосереднім винуватцем?! Коли вперше почув – вірити не хотілося. Але потім та вістка, поширювана й обгорнена все новими фактами, постійно повторювалася. Як українці, так і поляки згідно казали: винищення Пискорович і сусідніх сіл заплянував і виконав польський римо-католицький парох з Пискорович Ян Поремба! Спокійні та розумні поляки розповідали мені те, що на власні очі бачили на обійсті ксьондза, хто приходив, коли, скільки, по що! З ким зустрічався ксьондз Поремба у себе й поза своєю хатою. Люди все бачили й знали, а він тоді думав, що ніхто не знає й не пам'ятатиме! Що засліпило його розум, що засліпило тоді його очі?! Саме на плебанії в Пискоровичах був штаб польської партизанки в нашій околиці, важною фігурою в ній був його брат. Наперед боролися проти німців, потім обидва Поремби, власник фільварку Щекот Павло, «Волиняк», «Кудлатий», «Мева» та «Радван» й інші мордували наших селян. На плебанії чинилися тортури на наших селянах, на тій плебанії вони й часто гинули. Чув я це десятки разів від очевидців! Крім лісничівки в лісі між Бриською Волею і Вужанною та плебанією отця Поремби було ще третє місце убивств українців: фільварок Павла Щекота. За німців був там зв'язковий пункт польської партизанки, знала про нього наша поліція, проте дивилася крізь пальці. Узагалі ніякий поляк з цього фільварку не був нашими переслідуваний. Від приходу більшовиків Щекот уже відкрито діяв на ньому, заміненому на осередок польської місцевої влади, хоч це була схарактеризована вже «поручників» влада. Зводилася вона до грабування українських селян. Їхнє майно звозилося й розділялося власне на фільварку. Там також чинилися допити та вбивства. Скільки людей згинуло на Щекотовому фільварку та на плебанії й в гаївці – не знати, але ж не одна й не одна десятка. Дивні випадки діялися на цьому фільварку. Відомо, що скатованих людей вели звідти над Сян та добивали, а тіло кидали в річку. Однак далеко не завжди полонений міг сам іти, часто був уже мертвий. Наприклад, одна з жінок родини Щекотів видала там на смерть свого чоловіка-українця. У 1947 році, як комуністи стали

добре братися за «польських патріотів», на фільварку цьому був убитий один з кривавих ватажків вільної Польщі «Кудлатий». Подібну роль виконував також другий фільварок, де господарював Юзеф Кульпа. Звичайно, не відразу до всього цього я дійшов, однак на підставі десятків розповідей, саме таке узагальнення міг я зробити про Пискоровичі й околицю в 1944-1947 роках.

Наслухавшись страшних розповідей і знаючи про вороже відношення до мене багатьох поляків з села, вирішив я на якийсь час з нього виїхати. У Хожові мешкав тоді мій кузен Петро Молодій, туди задумав я й їхати. Вирішив так зробити не зі страху, хоч не один радив мені виїхати, знаючи що проти мене може бути затіяне. Недобитків з банди «Кудлатого» та «Волиняка» було тут всюди ще багато, а я був їм добре знаний з минулих років. Кількох з них ще скривалося в лісах, між іншим Крупа з Курилівки, учасник акції на Пискоровичі. До речі, скривався ще й тоді також один упівець, Іван Волчастий.

Якось перед самим виїздом одна жінка повідомила мене про бажання ксьондза Поремби зустрітися зі мною та й порозмовляти. Я погодився. Він прийняв мене дуже ввічливо, прихильно. Сиділи ми й балакали аж до півночі, а може й далі. Пискоровицький пробощ чимало чорного наговорив проти банди «Кудлатого», про небезпеку, пов'язану з його похороном після того, як УБ вбило ватажка на фільварку. Мали прийти вночі до ксьондза два члени групи й сказати, що згинув вірний син Польщі, треба його гідно похоронити на католицькому цвинтарі. Наступного дня ксьондз покропив трупа «Кудлатого» на возі перед костелом, до костела навмисне, як злочинця, не впустив. Прибічники вбитого обіцяли помститися за наругу над своїм командиром. Здається його розповідь була правдива, принаймні підтверджували її й інші люди. Відходячи, почув я, що завжди буду милим гостем у Порембовій хаті.

З'явивсь я в Хожові, відвідав кількох знайомих у Катовицях, відтак поїхав у Ольштинське воевідство шукати наших переселенців. Біля Піли віднайшов свого друга з таборів, Володимира Леськіва. Гостював у нього зо два тижні, тобто довго, бо мені, вільній людині, кортіло тепер усюди бути, усе побачити. Разом



*Дві греко-католицькі церкви в Рудці, звідки походив батько автора спогаду*

з Леськівом поїхав я до отця Ріпецького до Хшанова, де він організував греко-католицьку парафію. Довго говорили ми з собою, а потім також зі спітканими там лагерними друзями тому, що каплиця отця Ріпецького притягала тоді дуже багато людей, навіть з далекої околиці.

Більш-менш таким то способом минули два місяці. Дуже швидко набридло мені брудне місто Хожів, чуже середовище, чужі землі – напочатку квітня я знову був у Пискоровичах. Мав там залагодити дві важливі справи. Перша полягала в тому, що вдалося мені знайти адресу та встановити зв'язок з моєю стричною сестрою в Канаді, яка запропонувала приїзд на постійне життя саме туди. Це мені сподобалося, проте треба було залагодити різні формальні справи, а в документах уже стояло: місце замешкання Пискоровичі. Друга справа йшла в іншому напрямку. Звернувся я до повітової влади в Ланцуті з проханням приділити мені кавалок ґрунту й хату по моїх батьках. Я тоді не мав ніякого ґрунту під ногами, тож треба було на основі своїх прав старатися почати якось життя. А до чого як чого, але до батьківської хати право мав.

Ще я знав, що таким чином почав війну з польською адміністрацією, яка мала тягнутися досить довгий час і дати багато цікавого матеріалу до пережиття та роздумування.

У грудні 1955 року склав я до відділу праці повітової управи в Ланцуті заяву про працю в лежайській тютюновій фабриці. У бюрі один з урядовців вислухав мене, а потім запитався хто я за національністю.

– Українець. – відповів я.

– Покищо вільного місця нема, прийдіть іншим разом, – порадив, якимось дивно глянувши на мене.

На порозі будинку догнав мене один з працівників відділу праці, який чув мою розмову з керівником.

– Якщо ви маєте поважний намір старатися за працю в нашому повіті, то раджу вам не признаватися до вашої української національності, – сказав тихо.

– Чому? – здивувався я.

– А хоча б тому, що в списі людности нашого повіту українці не зазначаються.

– А старі мешканці сіл Пискорович чи Жухова – це неукраїнці?

– Можливо, вони й українці, але в уряді ніхто до цього не признається, – пояснив урядовець.

Подякувавши за пораду, вернувся я в село. Було мені сумно. Став питати знайомих українців за їхню національність – офіційно не признавалися. Стали поляками. Перехід українців на поляків стався в 1944-1947 роках дуже просто й однозначно: хто не хотів умирати в жажливих муках від польських «патріотів», був примушений іти до римо-католицького ксьондза з проханням записати його до вірних польського костела. Отримавши римо-католицьку метрику, українець ставав поляком. Звичайний кусень паперу становив межу поміж українством і польськістю. Однак була глибша межа: межа страху перед смертю. А всі ті з-поміж українців, хто пережив, був свідком убивств своєї рідні або знайомих. Це не могло закінчитися інакше. Українець перед карою смерти мусив стати поляком. Проте чи треба було до цього його доводити? Давно не було в живих «Волиняка» чи «Кудлатого», однак українці й далі боялися. Так, як бояться й нині. Не помагають навіть римо-католицькі метрики.

Переді мною, бувшим високим провідником ОУН, виникло поважне питання щодо моєї постави в такій ситуації. За мною було кільканадцять років підпільної праці та кільканадцять років тюрми. Усе це – заради української ідеї. Чи можна мені було піти за порадою якогось польського урядовця і назвати себе поляком тому, що тільки полякам у цій країні підготовано місце? Ні, треба було собі вибороти місце як українцеві. Про ніякі зміни національності не могло бути мови. Уже кілька місяців жив я в Польщі, тож треба було постаратися за документи нормального вільного громадянина. Покищо розпоряджав я лиш репатріаційною посвідкою. Насамперед потрібна була посвідка про особу та військовий квиток. Так званий «довуд особісти» пішов я виробити у повітову коменду міліції в Лежайську. Заповнив отриманий від них бланк, а в рубрику «національність» вписав: «українська». Жінка за столом, прочитавши, вийшла до іншої кімнати, а потім попросила за мою репатріаційну посвідку. Жінка відповіла, що вона тепер уже непотрібна, бо маю посвідку про особу. Довелось їй зробити собі копію, а мені вдалося врятувати слід про своє минуле.

Відтак поїхав у Ланцут по військовий квиток. Там бланк заповнював сержант. Запитався про національність. Почувши «українська», сказав:

– Знаєте, я тут уже кілька років працюю й ще ніхто не подав до бланку слова українць.

– Нічого, сержанте, я буду перший.

Ніщо в тих справах не помінялося на наших теренах навіть по 10 роках. Яюсь в половині 60-х років знову я був в паспортному бюро. Повторилася стара ситуація, проте нові були дані.

– Кажете, – звернувся до мене урядовець – що за Сяном багато українців, проте, це неправда. У наших списках усього семеро українців. – Кілька днів після другого приїзду до Пискорович, посланець від громадської ради повідомив мене про якогось пана, що жде мене в її будинку. Тим паном виявився працівник УБ, офіцер. Розмова була дуже коротка: мав я з'явитися на повітовій міліції в Лежайську. Це «запрошення», правду кажучи, пригнобило мене, бо хоч знав я, що мушу бути під наглядом, то все ж досі не мав ніяких прямих контактів зі спецслужбами. Однак треба пого-



*Стара церква в Рудці відремонтована ряшівським консерватором архітектурних пам'яток у 1957 році після заходів автора спогаду*

дитися з фактом, що раз попавши на такі контакти, не збудешся їх до кінця життя. Не знав, про що хоче розмовляти шеф УБ, проте перед виїздом у Лежайськ повідомив знайомих про те, куди їду. Комендант прийняв мене ввічливо.

– Хотіли ми познайомитися з новим громадянином нашого повіту, – сказав, привітавшись.

– Я з'явився на ваш наказ, – відповів я сухо.

– Чи вам спокійно живеться у Пискоровичах, чи ніхто не кривдить вас? – з «батьківською» турботою звернувся до мене убек.

– Дякуючи добрим людям, я не голодний, ніхто мене також не скривдив, – відповідав я польською мовою, радіючи, що уже краще вмію говорити.

– Це дуже добре, я вдоволений, хоч, правду кажучи, ви не з тих, що дадуть собі зробити кривду, правда?

– Так, це трохи правда, бо коли я нікого не скривдив і не маю наміру цього робити, то чому ж мав би терпіти за незаподіяну кривду?



Убек засміявся й глянув кудись за мене. Я зрозумів, що ми тут не самі. Оглянувшись, побачив трьох інших «опікунів». Свідки розмови між убеком і бандерівцем, бо так це заплановано, зденервували мене, проте я стримався від реакції. Закурив.

– Яким чином ви приїхали з Радянського Союзу до Польщі?  
– знову поцікавився убек.

Я подав йому репатріаційну посвідку.

– А це справжній документ? – комендант «не вірив».

– Так, він виданий працівником МВС у Варшаві, – підтвердив я.

– А ви часто буваєте в Варшаві?

– Покищо тільки один раз.

– Проте часто кудись виїжджаєте...

– Це правда, об'їздив майже всю Польщу, а що – не вільно їздити?

– О ні, вільно, якщо у вас є можливість та гроші.

– Дуже мені Польща подобається, тому хочу нею натішитися, роз'їжджаю, – зіронізував я відкрито.

– А до радянської амбасади заїжджаєте?

Такої глупоти я не сподівався з боку шефа лежайського УБ. Він думав, що я працівник совітського МГБ. Тепер стало мені смішно.

– Чого ви мене сюди закликали? – запитався я убєка.

– Не сердіться, пане Молодій, наша праця полягає в зацікавленні цікавими людьми, – виявив мені убівську філософію перший убек Лежайська, а потім змінив тон на суворий: – Чи ви гадаєте, що ми не всілі примусити вас сказати правду? Ми добре знаємо, хто ти є! – уже кричав комендант, вставши й спершися руками на стіл.  
– Якщо буде потрібно, будемо знати все потрібне.

Убівська сволоч уже справді стала мене денервувати. Я також встав і сперся на «спільний» тепер стіл.

– Пане шеф, за своє 37 років життя я мав змогу бачити різних подібних до вас панів. Мав уже справу з санаційною двійкою\*, з НКВД, тепер з УБ, але ані на хвилину довше не маю охоти вести далі розмову в подібному тоні, як досі, – виразно й поволі процідив кризь зуби. – Не маю охоти слухати ваших дурниць. Я арештова-

---

\* Двійка – популярна назва II відділу польської передвоєнної Служби Безпеки.



*Церковна баня у Старому Місті біля Лежайська; світлина автора спомину, 1957 рік*

ний? Якщо так, покажіть наказ, коли ні – не хочу далі слухати нісенітниць нервової людини.

– Можете відійти, проте ми ще зустрінемося, правда?

– Маю надію, що добровільно сюди уже не прийду. Можете привести мене лише силою, – відповів я та й вийшов.

Більше ми не зустрічалися. Після смерти Берута<sup>42</sup> мій нещодавній співрозмовник був знятий зі становища.

У Пискоровичах примістивсь я покищо в керівника школи Хробака. Саме до його помешкання 12 квітня 1956 року ввійшли два пани й задихано звернулися до пана Хробака ось так:

– Пане керівнику, чи вам відомо, що нині сталося в Польщі? Ви спокійно сидите, а президент і вождь помер!

---

<sup>42</sup> Берут Волеслав (1892-1956), польський державний та партійний діяч, у 1954-1956 роках був I секретарем Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії, в 1947-1952 роках – президентом Польщі.

Про «сумну вістку» ми й справді нічого не знали. Однак один пан заверещав до мене:

– Зараз же ти бігом іди до ксьондза й передай йому, що партійний комітет у Лежайську наказав рівно о 12-ій годині дзвонити в усі дзвони!

Це не було мені приємне, щойно недавно вдруге був я в ксьондза Поремби в гостях, а тепер мав йому передавати таку «свиню»? Проте я зрозумів повагу хвилини, підвівся та пішов до ксьондза. Поремба також зрозумів вагу справи – з задоволенням сказав:

– Однак це вже неможливо: маємо рівно 12-у годину, а доки дійдем до дзвіниці, то буде міцно по 12-ій.

Більше я ксьондза не переконував. Вийшовши з плебанії, почув виття пожежної сирени. То комендант пожежників «оплакував сиреною» смерть вождя Берута. Вернувся я до школи.

– Чому не дзвонять у костелі?! – люто крикнули до мене партійні посланці.

– Не знаю, – відповів я.

– Проте ж ти отримав завдання зорганізувати ті дзвони!

– Я отримав наказ повідомити священика, він є господар дзвонів у костелі. Я його повідомив і квит.

– Ми ще зустрінемося й порозмовляємо! – на бігу до ксьондза крикнув мені один партієць.

Не було десь 20 хвилин до 1-ої години, як відізвався костельний дзвін у Пискоровичах.

## Провокації та доноси

Смерть Берута принесла Польщі великі зміни. Вільніше віддихнули всі люди, верхівка влади послабила тиск, зменшилися репресії міліції й УБ. Ці зміни відразу відчув і я, якимось намацав ґрунт під ногами, бо досі все залежало від УБ, а не від мене. Кожного вечора, лягаючи спати, я сподівався, що по мене прийдуть пани з безпеки й заберуть у відомому лиш собі напрямку. Однак Пискорович я не покидав. Зрештою, миліше було бути арештованому в рідному селі, ніж

десь серед чужини, де ніхто тебе не знає і не цікавиться по-людському твоєю долею. І навіть коли б уже гнів у тюрмі, то міг би сподіватися на поміч знайомих. Уже раніше підготував скаргу до генерального прокурора у Варшаві, яку залишив у знайомих, щоб могли нею скористатися на випадок мого арешту. Однак до цього не дійшло, а новий генеральний секретар ПОРП Гомулка<sup>43</sup> давав якісь надії на справедливість. Сам вийшов недавно з в'язниці, знав убівські методи.

Через це я став почуватися трохи бадьоріше й впевненіше. Однак: обіцяв пан кожух... слово його тепле. У червні 1956 року отримав повідомлення з'явитися в повітовій команді міліції в Лежайську. Прийняв мене комендант Маріян Чех. Мав приязний погляд на лиці.

– Я викликав вас з метою познайомитися та й поговорити – сказав, коли я сів.

– Добре, питайте, а я буду відповідати.

– Прислали мені з воєвідської коменди в Ряшеві щось, що вас зацікавить – капітан підійшов до сейфу, вийняв досить грубу течку паперів, кілька документів витягнув на стіл. – Це частина архіву вашого обласного проводу ОУН, частина з тих документів відноситься до вас. Воєвідська коменда просила з'ясувати деякі справи з цим зв'язані.

Течка палила мене в очі, подія відбувалася в найгірший час, бо я вже склав папери на виїзд до Канади. Однак пообіцяв капітанові відповісти на всі питання. Він і почав питатися:

– У 1944 році ви мали псевдонім «Остап», чи це правда?

– Так.

– Чи влітку цього ж року ви змінили своє псевдо на «Косар»?

– Так.

– Весною 1944 року ви були районним провідником ОУН на Білгорайщину, так?

– Так.

---

<sup>43</sup> Гомулка Владислав – польський державний і партійний діяч, у 1948 році відсунутий зі становища генерального секретаря Польської Робітничої Партії й арештований, у 1955 році звільнений з в'язниці, у 1956-1970 роках був І секретарем ПОРП.

– А влітку цього ж року була реорганізація ваших структур, ви очолили повітовий провід?

Я на мить завагався з відповіддю. Капітан це побачив, але говорив далі.

– Не думайте, що це слідство... Ми маємо тепер далеко важливіші справи. Якщо не вірите, прочитайте самі – підсунув мені два аркуші паперу. То був україно- й польськомовний варіанти якогось нашого документу.

– Пане капітане, справи, що про них питаєте, відбувалися 12 років тому, їх заперечувати чи підтверджувати не збираюся, – сказав я. – Якщо це не є слідство, то на біса морочите собі й мені голову? Я чуюся впевнено, бо знаю, що своєю приналежністю до ОУН не заподіяв Народній Польщі нічого злого. Улітку 1944 року на терені Білгорайського та Ярославського повітів, Польщі як держави не було, тривала натомість німецька окупація. Діяльність нашої організації була звернена насамперед проти німецької окупаційної влади, яка так само ненавиділа українців, як і поляків. Чи не так було, пане капітане?

– Ваші слова мені повністю зрозумілі, на мій погляд, ця течка повинна опинитися на смітнику, – кажучи це, поклав течку назад у сейф. – Це не моя справа, хай займаються нею зверхники, а ви будьте спокійні, пане Молодй.

Нерви трохи відпустили, проте слова про вищу владу залишили в мені неспокій. Течка таки не пішла ж на смітник, а назад до сейфу, звідки можна було її витягнути коли завгодно. Мою задуму перервав капітан чистою українською мовою.

– Не турбуйтеся, пане Молодй, найгірше вже пройшло.

– Мене дуже дивує, пане капітане, що ви володієте моєю рідною мовою, – висловив я свій подив від почутого.

– Бо я наполовину українець, – засміявся капітан. – Моя мати – українка, я змалку говорив цією мовою. Походжу від Сянока, з міста Загір'я. Два мої брати згинули з рук банди в 1946 році.

– Дозвольте запитатися, чи ваші брати згинули з українських рук?

– Ні, якраз ні, убили їх польські енесетівці<sup>44</sup>. Мій батько належав до ППР<sup>45</sup>, виховував дітей у комуністичному дусі. От за що згинули мої брати. А українці ніколи нічого злого моїй родині не зробили. Якщо хтось робитиме вам якісь прикросі – прошу звернутися до мене і я завжди стану у вашій обороні.

Відтоді я кілька разів зустрічався з капітаном у Лежайську, розмовляли ми про різні справи. Коли восени 1956 року в Польщі та в Угорщині почалася заворуха, зустрівшись якимось з капітаном, почув від нього такі слова остороги:

– Прошу вас, Молодій, будьте зі мною в контактi, зокрема ж тепер, бо ситуація в краю не є впорядку. Якби до чогось прийшлося, то наша доля буде подібна: я згину за те, що комуніст, хоч і батько в мене поляк, а ви згинете за те, що українець і бандерівець. Майте при собі кількох приятелів, якщо буде така ситуація, то я дам вам зброю до охорони вашого життя.

Я подякував, дивуючися щирості капітанової мови й відношення до мене. До зброї не прийшлося: владу узяв Гомулка, а до його прихильників, здається, належав капітан Чех.

Ворога Польщі не бачив у мені також директор пискоровицької школи Хробак, флегматичний партієць спокійної вдачі. Між нами склалися навіть приятельські стосунки. За щирий і людський стосунк до мене, довелося Хробакові трохи потерпіти, бо проти нього пішли доноси, яким повірила як партійна, так і освітня влади. Чесали Хробака за розмови з «бандерівцем», «ворогом Польщі». Звичайно, пішли також доноси проти мене, препаровані солтисом з Пискорович Франком Братком. Став я аналізувати його дії. Видно стало, що він, проста людина, що їй не заподіяв я жодної кривди, не є автором тих різноманітних доносів, а хтось поза ним. Однак хто? Неважко було це розгадати після кількох розмов зі щиро співчуваючими мешканцями села. Виявилось, що за спиною Братка стоїть...

---

<sup>44</sup> Ідеться про членів польської профашистської організації Національні Збройні Сили (поль. NSZ, Narodowe Siły Zbrojne) (1942-1948).

<sup>45</sup> ППР, Польська Партія Робітнича, прокомуністична партія, створена 1942 року. У 1948 році, об'єднавшись з Польською Соціалістичною Партією, перетворилася на Польську Об'єднану Робітничу Партію комуністичного типу.

*Пискоровицькі селяни*

ксьондз Ян Поремба, в очі мій союзник, а поза очі ворог. Його «сотрудником» був Юзеф Кульпа. Це був провід ненависників, проте їх загальне число в селі було набагато більше. А які ж причини тих доносів та ворожого ставлення до мене? Знову треба було все поскладати собі до купи. «Великопольських» ватажків комуністи розбили десь по 1948 році, залишилися по них, проте, різні люди та настрої, влада їм потурала, знаючи, що має на Посянні саме в них підтрим проти якогось евентуального українського відродження на тих теренах, проти поворотів з Західніх Земель. Середній елемент сидів тихо, можна його було в кожную мить знову покликати до справи, проте треба було мати ключ від проводу, ідеологічно-духовного проводу. А цей провід залишився в живих, був на місці: ксьондз декан Ян Поремба був на чолі. Разом з кількома прихильниками творив тоді тихий антикомуністичний і попри все антиукраїнський фронт у терені. Одного разу навіть і зізнався мені:

– Я маю більші впливи серед людей, ніж комуністична влада, бо я маю владу духовну, а вони – поверховну.

Проте в одній справі ця «духовна влада» з комуністичною програвала. У справі Івана Молодія. Комуністи колись мене на

кільканадцять років притримали у своїх руках, знали, якого я стосунку до них, яке в мене минуле. Натомість духовний провідник поляків в околицях Лежайська, Поремба, мав про мене лиш застарілі спогади й дані, а про мою теперішню діяльність і особу нічого не знав. А хотів знати, бо я непокоїв його. По що приїхав? Що буде далі робити? Чи не виявить мого минулого? Мабуть, такі були тоді думки в отця Яна Поремби. Які ж неспокійні! Сподіваючись, що мої пошуки винуватців убивства матері й різні Пискорович доведуть скоріше чи пізніше до його «духовної» особи, ксьондз Поремба вирішив наперед «заприятелювати» зі мною, тобто знешкодити мене у своїх обіймах, а коли це не вдалося, почав іншу тактику. А я висів між молотом і ковадлом. Поляків-комуністів остерігався, так само й поляків-католиків. Не знати, як довго могло тривати моє маневрування між цими силами, проте я вперто шукав своєї стежки між двома силами.

Отець Поремба дуже скоро мене щодо цього зрозумів. Достатньо було моєї відмови замешкати в нього на плебанії, щоб мати якісь підозри. Це очевидне. А якщо став я жити в директора Хробака, то треба було мене позбавити «бази». Після півторарічних доносів і переслідувань він був примушений разом з родиною переїхати в Ярославський повіт. Потім прийшла черга на бідну вчительку Марію Братек, з якою я був у близьких відносинах.

Мав я також нагоду познайомитися досить близько з двома вістунами Берутової смерті, що посварилися зі мною в директора Хробака за дзвони, тобто Станиславом Сеґдою та Станиславом Децом. Обидва були на вищих становищах у лежайській тютюновій фабриці. Сеґда був ідейним комуністом, проте за його віддану працю й віру в партію був по роках нагороджений дуже низькою пенсією, що довело його до різкого розчарування. Натомість Дец був комуністом і католиком заразом, а уникнути суперечности між цими поняттями й поставами допомагало йому те, що в назві ПОРП не було слова комуністична. Проте Сеґда був ідейний і щирий комуніст, а Дец був крутий і дволичник, хоч і віруючий католик. Від них не одного довідався я про мої справи на різних партійних засіданнях у Лежайську. Справа Молодія не один раз обговорювалася, по-різному пропоновано її розв'язати. Дехто



хотів силою усунути мене з повіту, мовляв, моя особа шкодить владі самим існуванням, а куди вже говорити про діяльність, дехто радий би був почати якусь судову справу проти мене, дехто просто хотів до живого допекти. Однак учасник тих засідань, повітовий прокурор нічого проти мене не мав, тож і радив Молодія не зачіпати. Подібної думки був секретар повітового комітету ПОРП Бучинський.

У половині 1956 року неабияк здивувався я, прочитавши в польській пресі повідомлення про те, що у Варшаві виникло Українське Суспільно-Культурне Товариство. У більших скупченнях українців мали створюватися його воєвідські комітети, потім повітові й місцеві гуртки. Щоб краще зорієнтуватися в тій справі, поїхав я до Володимира Леськіва. Виявилося, на заході українці також були дуже зворушені інформаціями про УСКТ. Якраз тоді Володимир отримав уже запрошення з Зеленої Гори на танцювальну забаву, організовану тамтешнім УСКТ. Ми поїхали обидва й взяли участь у забаві побіч з десь тисяччю таких, як і ми самі, переселенців, вигнанців, тюремників. Переважала молодь, яка нещодавно вийшла з в'язниць і таборів праці Польщі. Панував оптимізм, люди сподівалися поправи ситуації, а навіть поворотів на рідні землі. Почалося організування шкільництва, появлялася газета «Наше слово». У заголовку воно мало «наше», але ж чи було нашим? Це була українською мовою писана партійна комуністична газета, очолена колишнім членом КПЗУ Щирбою та його другом Гошовським. Почала вона колупати ще незагоєні рани наших людей, цькувати УПА й ОУН, перемішуючи Бандеру з Шептицьким та Скоропадського з Мельником, засуджувати весь український національний провід минулих років, мовляв, вони зрадники й націоналісти. Головний редактор і ідеолог «Нашого слова» зовсім чомусь злегковажив факт, що читачами газети, насамперед є тисячі бувших так званих бандерівців. Вони газету читали, бо писалася рідною мовою, проте пошани до свого минулого й рідного в ній не знаходили.

У Перемишлі також виник гурток УСКТ. Саме там познайомився я з головою організації Боярським. Це було восени 1957 року. Я звернув йому увагу на зміст «Нашого слова».

– Чи не можна обминути брудної лайки, якою «Наше слово» ранили душі українців у Польщі? – запитався досить прямо.

– Пане Молодій, я вже щось пробував щодо цього зробити, але ви не зовсім добре знаєте особу пана Щирби, тобто головного редактора. Він є запеклий ворог усього націоналістичного, за його поглядами всі українці, крім нього самого, це націоналісти. Іде пан Щирба до Києва, там одержує готові статті або переписує їх з радянських газет, от і маєте потім що виходить, – відповів Боярський.

– Пане Боярський, навіть самі поляки уже не цькують АК, а як довго ми маємо таврувати самих себе й плювати собі в лице?

– Що ж, я не всилі тут щось радикально змінити.

Час робив своє. Люди переконувалися, що УСКТ й «Наше слово» не є виразником нашого національного інтересу в Польщі, почався відхід від організації, яка застрягла в мертвому пункті. У Перемишлі відійшли з управи Сидорук і Матейко, з Головного Правління пані Васильків та багато інших. Вони не хотіли плювати своїм братам у лице. Ще перед цим забажав познайомитися зі мною редактор Гошовський. Зустрілися ми в Перемишлі. Гошовський, відповідаючи на мої питання, поставлені вже давніше Боярському, сказав, що з часом у «Нашому слові» зміст стане іншим, але покищо біда з кореспондентами. Навіть запропонував мені посприяти розвитку газети: стати кореспондентом. Але про що мав я йому писати? Про мою оунівську минувшину, про трагедію Білгорайщини, про лагерь, про руїну всього нашого в Польщі? З таким минулим і з такими поглядами в кореспонденти такої газети не міг я піти.

Минуло досить багато років, поки знову зустрівсь я з Гошовським у Варшаві в Головному Правлінні УСКТ. Потім прийняв мене й Боярський, запитався про думку щодо того, чи «Наше слово» повинно почати пропаганду за участь українців в «Кулках Рільничих».

– Мені здається, що УСКТ, як і стверджує сама назва, є чисто культурно-освітньою установою, тож яким чином ви можете мішатися в сільськогосподарські справи? Адже рільничі гуртки це також і нова політика щодо суспільної економіки в державі, це також треба тямити. Газета може описувати їх діяльність, але не

повинна агітувати за їх творення. Тим більше, що ті гуртки не мають симпатії польських селян, тож який сенс пропонувати їх українським селянам? – відповів я.

– Таки маємо наказ згори, – тихо сказав Боярський.

«Ага, щасливої путі, пане голово та інші „вожді” українців у Польщі», – подумав я саркастично.

У грудні 1956 року отримав я згоду на виїзд на Україну, щоб провідати брата в Паниквах, коло Бродів. Рідні пісні й мова додали мені сили. Хотів я також знайти мою хорошу дівчину Надію з Мелітополя, думав одружитися з нею й взяти її до себе або лишитися з нею на Україні, хоч другий варіант трохи мене лякав з огляду на дуже пряму дорогу з України на Воркуту чи Колиму. Однак щодо одруження вийшло в мене не так: Надія уже раніше послала братові листа, повідомляючи про те, що має чоловіка. Не міг я в це повірити, думав їхати в Мелітопіль довідатися правди, проте брат таки вговорив мене. Тим більше, що прийшла відповідь від Надії на мого листа з підтвердженням: вона заміжня. І тут невдача. По двох місяцях вернувся я до Пискорович, розчарований, ніде правди діти.

У 1957 році відбувалися вибори до сейму. З цієї причини створено понадпартійну структуру Фронт Національної Єдності. У кожній громаді створювалися його комітети, а в Пискоровичах вийшло так, що паперові поляки, а насправді ж українці та директор Хробак довели до вибору моєї особи на голову такого комітету. Приймати «високе» звання голови Фронту Національної Єдності на громаду Пискоровичі я не мав охоти, проте піддався намовам Хробака та інших осіб. Став організувати «демократичні» вибори в селі. Це була важка справа. Пискоровичі були поза увагою повітової влади, узагалі терени на правому березі Сяну й далі в поточній свідомості поляків були Україною, так часто поляки їх і називали в приватних розмовах. Ці терени, проте, були найбідніші й просто жалюгідні під кожним оглядом. Правобережне Надсяння віддане було Божій ласці.

Найдошкульніше відчувався брак будівельних матеріалів. Можливе, саме з цієї причини та ще в час виборів, щоб забезпечити собі підтрим громадян, лежайська влада вирішила зайнятися руїною церкви в Пискоровичах. Це ж була велика купа цегли, заліза,

дерева, бляхи, стояли ще мури, проте влада вирішила знищити їх повністю. Церква, отже, мала зникнути, хоч не один мешканець села думав, що цього робити ніяк не годиться, не один десь тяжко зітхав. Старші мешканці українського роду часто підходили до мене й просили рятувати священну руїну. Моя ситуація була тоді ще дуже хитка, проте я вирішив хоч щось зробити. Розвідав, між іншим, про настрої лежайської влади – вона й чути не хотіла про відбудову церкви. Однак Хробак запевняв мене, що якраз у час виборів найпевніше можна було б добитися дозволу принаймні на забезпечення мурів дахом, бо мури були здорові, давали в майбутньому надію на відбудову. Тож спробував я діяти. На зустрічі з кандидатом ФНЄ у сейм поставив я справу руїни церкви в Пискоровичах. Кандидат обіцяв допомогти, став послом... і забув. Натомість не забули справи голова повітової ради Боронь та секретар повітового комітету ПОРП Вайдила. Вони підмовили українців-злодіїв з Пискорович Михайла Пуцилу та Михайла Бліща зробити юдину роботу: зруйнувати церкву. Так і сталося: вони тракторами розтягнули стіни церкви, перетворюючи її в купу цегли й каміння. Як нестерпно жаль було мені, що зробили це свої, знаючи: відмовилися від такої роботи навіть поляки з Віравиць. А свій, переляканий і темний, пішов на підмову лихих людей.

Однак УСКТ допомогло мені тоді, коли задумав я звернути церковну справу в іншому напрямку: на Рудку, село мого батька, де були дві церкви. Одна мурована, у доброму стані, друга старенька, дерев'яна й дуже до землі прихилена. Я знав, що уряд має гроші на реставрацію старовинних церков. Звернувшись до УСКТ у Варшаві в тій справі, невдовзі отримав з Ряшева, уже з відповідної установи, бо від воєвідського консерватора пам'яток архітектури, письмо. Повідомлено мене: на віднову церкви в Рудці призначено 50 тисяч злотих. Церкву відбудували досить скоро, з нового дерева, не змінивши нічого в її вигляді. Тоді редактор «Нашого слова» Гошовський запропонував мені віднайти на моєму терені всі українські пам'ятки. Я підготував опис восьми церков з околиці. Видно, Гошовський звернувся і в тій справі вище, бо отримав я письмо з воєвідства, де пояснювано, що з причини браку магазинів для пегеерів, влада й досі примушена користатися



У Татрах на відпочинку, 1957 рік

порожніми церквами, проте зоб'язує оці гміни забезпечити церкви перед знищенням. Звичайно, забезпечення зводилося до щільнішого забивання вікон дошками й покладення кавалка бляхи на дах церкви-магазину. На мосму терені доля церков була сумна. Удалося тільки Рудці, натомість друга церква в цьому селі стала вже костелом, так само церкви в Теплицях, Старому Місті. Курилівська, лежайська, сінявська церкви стали магазинами. Церква в Сіняві вже мала бути рішенням ярославської влади знищена, робітники навіть почали зривати бляху з даху, проте місцеві люди не дозволили далі її нищити. Зібра-

лася їх чимала купа, поляки разом з українцями, зігнали силою робітників з даху. Натомість у Бриській Волі католицький ксьондз навмисне церкву підпалив, а потім на її місці поставив костел.

Провалилися мої заходи щодо виїзду до Канади. Так само й земельні справи пішли нанівець. Влада відмовила мені в праві власності землі й хати батьків. Не допомогли мої протести до МВС та Міністерства Рільництва, а потім і до Державної Ради Польщі. Щодо виїзду я вирішив з рік почекати, проте щодо землі вирішив не відступати. Це ж була моя рідна українська земля! Моїх батьків – отже моя! Я писав, писав і писав. До усіх можливих установ. Зміст укладав собі сам, наклеював марку й посилав. І посилав, і посилав... 16 років. До 1972 року, коли то таки переміг я, а не Народня Польща.

Трохи забіг я в тій найважливішій тоді для мене справі наперед, тож вернуся до виборів. Обрання мене на голову ФНС викликало багато протестів серед «патріотів» у Пискоровичах. Обраний громадою представник мусив бути затверджений партією, тож отримав я виклик на розмову до Лежайська до секретаря ПОРП

Бучинського та секретаря пропаганди Павлюся. Перший відразу поцікавився, чи мені дуже залежить бути повітовим радним.

– Пане секретарю, – відповів я – мене вибрали селяни з Пискорович та околиці, а голос народу – це голос Божий, правда?

– Так, проте тут від двох тижнів приходять цілі ватаги ваших ворогів і вимагають зняти вас зі списку кандидатів.

– Бути повітовим радним – це мені честь, проте, зваживши перешкоди, я погоджуюся на те, щоб мене зняти зі списку кандидатів – сказав я, поклавши, що мішатися в їхні брудні й наперед вирішені справи мені не годиться.

Секретар Бучинський цим неабияк зрадив, навіть сказав, що я давно переріс становище повітового радного, хоч мені самому важко було уявити себе, українця, бандерівця, політичного в'язня серед польських радних-патріотів. Так то й закінчилася моя «політична кар'єра» в рідному селі й Польщі, закінчилася назавжди. Рештки побитих українців відходили перед моїми очима на другий світ, Пискоровичі адже не були мої! Пустка, пустка, пустка! Який жаль на серці і в душі!

## Останній зудар

«Приязнь», потім взаємна вимушена ввічливість між мною та ксьондзом Порембою досить швидко перетворювалися на відкрити ворожість. Активною стороною був тут Поремба, який не міг перенести моєї присутності в Пискоровичах. Досі легко відбив я доноси та різні поговори, учинені за його намовою різними сільськими придурками, проте справа вийшла на новий етап після того, як виїхав я відвідати брата на Україні. Ксьондз Поремба, мабуть, витлумачив собі це як виїзд по бандерівські інструкції. Однак замість робити з мене українського шпигуна, що можна було б ще зрозуміти з католицької та польської точки зору, він чогось узявся лихословити мене в дусі комуністичної пропаганди. Поширив серед людей вістку, нібито я англійський агент... з усіма наслідками бути такою людиною. Після видворення з Пискорович

директора Хробака мешкав я в хаті одного молодого поляка, винаймав її. Мою присутність Поремба використав так, що пішов до цього хлопця з «доброю порадою». «Владек, у тому місці, де мешкає Молодій постав камінь, а його прожени», – сказав, а той Владек переказав це, звичайно, мені.

Вернувшись з України до Пискорович, застав я в селі вже таку ситуацію, що негайно вирішив дати Порембі останній бій. Ждав тільки вигідної хвилини, щоб «розперезаного ксьондза» поставити на належне йому місце. Він кожної неділі під час проповіді відкрито виступав проти усіх старих українців та людей, що мали зі мною гарні відносини. Пригадую, одної неділі він «в'їхав» на молодого українця Івана Когута. Причиною наступу був я, хоч, як завжди, моє прізвище не прозвучало. Однак Когут вирішив відплатитися за своє. Після Богослужіння почекав на ксьондза.

– Отче Поремба, у присутности всіх людей скажу вам, що віднині до костела вже не піду. Якщо ще раз почую, що ви зневажаєте мене в костелі, прошу брати на себе всі наслідки своїх слів, – сказав до нього.

Ніхто з людей не сказав ні слова оборони. Ксьондз відійшов засмучений. Якось по тім настав Великдень, Поремба пішов святити паски. Дуже любив горілку, тож люди добре його почастивали і спився до нестями. Жаль мені, бо не було мене тоді в селі, що не бачив я важливих для нас обох подій Великодньої Суботи 1958 року. Ксьондз Поремба загубив тоді хреста, одного черевика й священичу беретку, лаяв жінок вульгарними словами. Люди довели його возом до плеканії, бо сам дійти не зміг. Це й був мій момент. Свідків до виступу проти отця мав я вдосталь. Великодню пригоду разом з жінкою директора Хробака описав я в листі до примаса Вишинського. До перемиської курії не писав, бо Поремба не один раз хвалився добрими відносинами з перемиським єпископом, своїм шкільним другом. Три місяці ждав я на відповідь, маючи вже за собою відкрите висміяння мене й інших ксьондзом Порембою під час проповіді. Тоді поклав поїхати до Перемишля й довідатися хоч чогось у тамтешнього єпископа. Поїхала нас трійка: жінка директора Хробака, батько знеславленого хлопця та я. Прийняв нас якийсь отець канонік, прізвищем не представився.

Вислухавши, сказав, що найближчим часом курія повідомить нас про рішення в справі ксьондза декана Поремби.

– На мій погляд, – додав – отець Поремба дуже заслужений для парафії в Пискоровичах і курія не має підстав переносити його на іншу парафію.

– Що ж, отче каноніку, тоді будемо далі шукати виходу з цієї неприємної ситуації, – відповів я без довшої надуми.

– Ні! Ні! Не треба далі писати про отця Порембу! Справді незабаром будете повідомлені про розв'язання цієї неприємної справи, – аж зірвався з місця «духовний урядовець».

Тим часом справи ускладнювалися. Ще перед терміном, згаданим каноніком, з Пискорович поїхала до Перемишля друга делегація, більша та інша. Вона старалася показати, як пискоровичани люблять свого пароха. Жаль, але серед прохачів були й українці. Минув тиждень. З Перемишля отримав письмове прохання приїхати до курії. Прийняв нас отець канцлер. І він старався переконати мене змінити становище щодо отця Поремби. Однак наша делегація одностайно була проти цього: «Ні! Отець Поремба у Пискоровичах залишитися не може!». І перенесли «великого патріота» за Розвадів. Більшість села неабияк зраділа, хоч недобитки «Кудлатого» дивилися на мене кривим оком. Я цим не переймався, бо останню війну з одним «душпастирем» Пискорович виграв я, а не він. Це не був звичайний собі спір між двома людьми. Це був останній акорд колишньої завзятої боротьби, це була зустріч двох національних і політичних світів. Моя перемога була запізна, означала лише мою особисту сатисфакцію. Не могла воскресити сотень убитих невинно людей, не розуміли також її глибшої вимови мешканці Пискорович. Правда, переможець лишався на своїй землі, за яку боровся, проте більшу перемогу вивіз з неї переможений. Криваву ненависну перемогу національного егоїзму над засадами Христової віри.

Мій успіх не переривав злої роботи польського кліру на наших землях, тепер уже зовсім безборонних, з малим чудом урятованими громадками людей, які десятиліттями не могли добитися в римо-католицького кліру дозволу на Службу Божу в своєму католицькому, але й українському обряді. Стояли церкви, але ніхто не міг біля них зібратися. Проте навіть на такій руїні ксьондзи



працювали довгі роки, щоб перетворити її зовсім у пустелю, де не можна буде вже ніколи знайти ні найменшого українського сліду. І так це триває донині.

Дивно, могло б здаватися, проте комуністична влада, така «ворожа» щодо іншого католицизму, в національних справах, зокрема в стосунку до українців, ішла з кліром пліч-о-пліч. Після виїзду отця Поремби з Пискорович мав я розмову з офіцером УБ з Лежайська.

– Жаль, що так сталося, усе-таки отець Поремба був добрим поляком, – сказав мені цей офіцер.

Ще перед виїздом дотеперішнього пароха прибув на його місце молодий священник Винницький. Прийнятий був своїм попередником нерадо, проте нищість – це була вже остання реакція отця Поремби на нову дійсність. Винницький вирішив жити з усіма парафіянами в згоді, не звертав уваги на національне походження. Зі мною уклав досить добрі стосунки, уважав, що в спорі з отцем Порембою рацію мав я. Завдяки допомозі українців, вдячних за людське трактування, новий отець по двох роках мав добру матеріальну ситуацію. Можливо, тому й виїхав у 1960 році з села... На його місце прибув отець Лис. Його стосунок до українців був дуже добрий, тож відразу деякі «патріоти» назвали його українцем. До українства тим часом було йому далеко. Багато мороки мав отець Лис з запровадженням у дію постанов II Ватиканського Собору, який наказав священникові під час Богослужіння стояти лицем до вірних. Ревні католики вирішили, що треба викинути з костела новий престол, за яким стояв священник, уважаючи його появу за спробу запровадити в Пискоровичах греко-католицьку Службу Божу.

Тим часом я перенісся жити до села Курилівки, недалеко від Пискорович. Саме туди одного разу приїхали до мене два чоловіки з якогось села під Перемишлем і представили таку справу. У їхньому селі є церква, мешканці, тобто залишки українців та поляки, хотіли спільним зусиллям відремонтувати її й переробити на костел. На це не хотіла погодитися світська влада. Я здивовано слухав, а потім запитався:

– Панове, а хто ж нараїв вам звернутися якраз до мене?

– Пане Молодій, – відповіли делегати, поляк та українець – так порадила нам курія в Перемишлі.

– А хто саме?

– Отець Лис.

Треба тут пояснити: отця Лиса в Пискоровичах уже також не було. Його наступник мав до мене прихильне ставлення, як і отець Лис, зрештою, то, мабуть, від нього перейшла така опінія про мене. На жаль, порадити цим людям нічого я не міг, бо то був інший терен і інша справа. Видно, вістка про мою сутичку з отцем Порембою понеслася далеко, видно, мала також справедливий ґрунт, коли приїхали до мене, ворога отця Поремби, за порадою з-під Перемишля.

Котилася натомість уперед, на відміну від закінченої вже з Порембою, інша справа, відносно виїзду до Канади. Я оце вдруге звернувся до влади за дозволом. Мені вдруге відмовлено. Я звернувся до міністерства з проханням пояснити причини, а по якомусь часі приїхали до мене два пани. Запропонували відбути розмову, але аж... у Сталевій Волі. Я погодився, знаючи, що, як захочуть, то і так туди мене довезуть. У Сталевій Волі ми подалися разом до ресторану. Почалася розмова.

– Ви стараєтеся за виїзд до Канади, так? – почав один з моїх нових знайомих.

– Так, однак мені відмовлено, – пояснив я.

– Яка цьому причина?

– Думаю, ви цю причину добре знаєте. Проте, чому вас цікавить моя справа?

– Нас цікавить, коли громадянам чинять кривду.



*Біля пам'ятника помордованим селянам Пискорович у товаристві Стефанії Терлецької; світлина з серпня 1992 року*

– Це гідне похвали.

– Ми привезли вас сюди тому, що тут ніхто вас не знає, а нам ідеться про те, щоб ніхто про нашу зустріч не дізнався. Пане Молодій, кожна держава має свою розвідку, – нарешті почав про суть справи один з панів, – має також контррозвідку. Ви стараетесь за виїзд за кордон, а тим самим могли б нам багато допомогти.

– А як же вам допомогти?

– Ви талановита людина, не в одному місці бували, не одне знаєте. Нам такі люди дуже потрібні.

– Тепер уже краще вас розумію: ви працівник контррозвідки й хочете, аби я співпрацював з вами, будучи за кордоном. Це могло б дати вам користь, так?

– О, ні, не нам, а польській державі, – заперечено мені. – Ви ж польський громадянин, правда?

– Так, якби я ним не був, не міг би вернутися до Польщі з Радянського Союзу.

– Так само думаємо й ми.

– Однак так само не думав кілька років тому шеф УБ з Лежайська й грубим способом грозив мені.

– Це був просто дурень, не варт про нього й говорити.

– Тож що мені зробити, щоб воно відповідало вашим потребам? – уже грубо запитавсь я, знаючи, куди гнуть.

– Дати свою згоду на співпрацю. Добре про це подумайте й за тиждень дайте нам відповідь.

– Добре.

Мене відвезено до Лежайська, радісно вертався я додому. Радісно було, бо ж вирвався з рук злочинців, які могли мене запроторити в яку завгодно в'язницю й ніхто б про це не довідався. Обдумувати їхню пропозицію я не збирався, бо вже давно мав відповідь, але будучи в їхніх руках не хотів висловлюватися відверто. Через тиждень з'явивсь я в коменданта міліції у Ряшеві, там ждали мої «приятелі». І знову відбулася розмова.

– Я цілий тиждень думав про вашу пропозицію, – почав я свою частину гри, – але дійшов до висновку, що не надаюся до жадної нелегальної праці як у Польщі, так і за її границею.

Мої співрозмовники не були занадто здивовані моєю відповіддю, проте один з них став і нервово сказав:

– Не хочете – не треба, але ви ще пожалієте.

– Ні, я ніколи нічого не жалію. Зависока ціна, щоб виїхати з Польщі, зависока ціна за мій світогляд і дотеперішнє життя.

Почувши це, той офіцер вийшов. Залишився другий, який вийшов на мить, приніс дві картки паперу й попросив списати свій життєпис. Міг я відмовитися, проте подумав «хай вам чорт!» і сів писати. Списав сторінку, виявилось – закоротка. Доповнив на другій сторінці й тоді вже віддав. Міг уже вийти, проте паспорт не діждався.

У 1961 році втретє звернувся в тій справі, тепер уже безпосередньо до Пашпортного бюро МСВ. Відповіли, щоб склав я відповідні документи до воевідського бюро. Після такої відповіді я вже сподівався щасливо закінчити справу. Однак з воевідства знову довелося їхати до Варшави, а там відповіли, що це не центр, а якраз Ряшів чинить мені труднощі, хоч Ряшів стверджував щось зовсім навпаки. Чорт своє, а дідько своє. Вернувся я назад до себе з рішенням особисто порозмовляти з комендантом УБ в Ряшеві. Наша розмова відбулася 2 вересня й тривала півтори години. Мав я перед собою мужчину мого віку, добре підготованого до своєї професії.

– Пане коменданте, – почав я. – Сучасній польській владі я не вчинив ніякого лиха, проте від семи років уже якраз мені чиниться в тій країні багато кривди. Я не вимагаю самих добрих настанов щодо мене, проте не можу також змиритися з представленим станом справ. Якщо Польща щось проти мене має, то хай це покаже у формі справедливого присуду, а не тайних переслідів. Я 11 років був злочинцем, проте, здається, що назрів уже час, щоб стати нормальним громадянином, чи не так?!

– Пане Молодій, я чув уже про вас, мушу сказати, що проти вашої особи назбиралося багато, ціла купа різних папірців. Ви стараетесь за виїзд до Канади, проте я не знаю докладно хто ви, не маю об'єктивних людей, щоб представили мені опінію щодо вас. Мої люди думають за категоріями 1944-1947 років, а це ж мишувшина. Важко їх перевчити.



*Автор спомену з лагерною «рубахою» номер 0-570 з лагерьа посиленого режиму Потьма Мордовської АСР; світлина з серпня 1995 року*

– Пане полковнику, де були ваші співпрацівники в 1939-1944 роках? Сиділи на печі, були дітьми. Чому ні один з них, сьогоднішніх героїв не підійшов до мене і не сказав: слухай, чоловіче, твоя дорога не добра, наша справа є слушна. Можливо, тоді я був би з вами? Тоді був час однаковий для поляків і для українців. Треба було вибирати: або табір праці, або ліс. Чимало українців вибрало другий вихід, вони згинули з німецьких рук. Я зробив так само, потім пересидів в лагерьах 11 років, однак не розумію, чому й тепер маю терпіти від несправедливих представників польської влади.

– Я вас дуже добре розумію, але не розуміють вас деякі мої співпрацівники. Ваш виїзд до Канади сприймається як спроба посилити вашою особою антикомуністичний рух за границею, зокрема антипольський.

– У такий абсурдний спосіб можуть думати лише представники контррозвідки, які недавно пропонували мені співпрацю, проте

вони не побоялися, що я буду антикомуністом на Заході, якщо стану з ними співпрацювати. Їхній плян був короткозорий, легко ж було підписати папірця, проте я не можу себе продати. Я вже мав не одну нагоду, зокрема, колись, зробити Польщі багато лиха, проте цього не зробив.

– Розумію вас, хоч я сам при такій думці, але якщо ви захочете вчетверте старатися за виїзд, не буду чинити вам труднощів, – привітно сказав полковник і відвів мене до ліфту.

Однак я закинув заходи щодо виїзду, не хотілося більше мати справи з тупими представниками народної влади.

1 липня 1961 року одружився. Жити перенеслись ми до Курилівки, а місцем для цього життя стала опущена хата Беляка, одного з ватажків групи «Волиняка». Польський кінець села відразу поставився до мене вороже, зате став помагати руський, де ще було кілька мішаних родин. Пішло проти мене багато поговорів, навіть чулися розмови про нібито підготовувані на мене засідки, яким я не вірив і яких не сподівався. Антиукраїнський дух утримувався, проте уже не мав попередньої сліпої завзятости. У Курилівці прожив я з жінкою вісім років. З часом між мною й рештою села склалися зовсім нормальні відносини. Не отримавши державної праці, став я господарювати, треба ж було чимсь прогодувати сім'ю, бо до нас двох приєдналися сини Богдан і Юрій. «Опіка» наді мною тривала, проте уже не мала таких явно провокаційних форм, як давніше. Не показувалися на очі. Щоб і собі бути «чемним», вирішив переїхати в центральну Польщу.

## Післяслово

Багато вже років минуло від часу, коли звичайним хлопцем, з одного з найдалі на захід висунутих українських сіл, пішов я добровільно на схід будувати Українську Самостійну Соборну Державу, проголошену наприкінці червня 1941 року урядом Ярослава Стецька у Львові. Це було мені за превелике щастя. Здавалося ж, що всюди воскресне Україна. На превеликий жаль для мене

й співгромадян – не так сталося, як уявлялося моїй романтично-національній голові. «Визволитель» з Берліна став будувати Україну нашими руками, але за своїм пляном і для своєї користі. У цьому пляні не містилася ОУН Степана Бандери, тобто остання жменя нескорених ніякою чужою силою, українців. Попри те, що як Гітлер, так і Сталін видали на неї смертний присуд, саме в лавах ОУН Бандери вирішив я воювати за Україну. За це не було ніякої заплати, крім перспективи близької смерті. Однак сталося так, як сталося. Хто згинув, хто став калікою, хто дезертиром, хто пішов в Сибір, хто був повішений німцями. Доля вирвала мене з пекла 1941-1944 років живим.

Сьогодні той, кого як гітлерівці, так і комуністи з Москви чи Варшави, називали одним спільним словом «бандит», сів списати свої спогали. Моя оцінка тодішніх подій та моєї участі в них не змінилася. Не змінилася також оцінка ОУН з боку тих, проти кого вона воювала, а демократам і гуманістам світу до нас байдуже. Однак ми були та й є людьми українського патріотичного обличчя – бойовиками ОУН та УПА, які віддавали все в обороні людини й народу. Автор цих рядків і не думає просити в когонебудь за ласку чи визнання. Почувається переможцем.

Живу в Польщі, а моє життя в ній – досить парадоксальне. Народивсь в українському селі Пискоровичах; можні тодішнього світу вирішили, що воно буде в складі польської держави. Однак то була українська земля. Я це знав і знаю. Від малої дитини не любив Польщі як диктаторської та полоноцентричної держави, проте ані колись, ані тепер я не є фанатичним ворогом поляків. А це попри те, що сталося те що сталося! Хто винен? Хай це оцінять справедливо історики обох народів, хоч я не дочекаю до об'єктивної оцінки нашого спільного минулого. На об'єктивну оцінку сам не здатний – у мене забагато доказів на те, чим був і є польський шовінізм. Він може заново довести до трагічних подій, які мали місце над Сяном у 1944-1947 роках. Сьогоднішня ситуація в Перемишлі, заново керована римо-католицьким кліром, дає багато підстав, щоб остерігати поляків перед повторенням історії. Полякам треба дуже задуматися над своїм минулим і сучасним, дуже!

Сорок років живу в Польщі, «на волі», проте почуваюся в ній чужим, уже сорок років граю дивну роль, став я актором. Україна не дає мені нічого, 76-літній старій людині все дає... Польща. Я багато років боровся й каздився за Україну, тепер самостійну державу світового значення, проте пристановище на старості літ знайшов у Польщі. Життя дивними ходить шляхами.

ОУН і УПА залишилися для мене провідними державотворчими силами України. Якби я був їй потрібний і мав молоді роки, пішов би заново в її лавах уперед, навіть не знаючи що мене попереду жде. У своїй хаті – своя Правда і Сила, і Воля! Слава Україні!

Дирди, 24 квітня 1996 року

Іван Молодій – «Косар»





## Федір Куций – «Прут»

Я народився від Миколи й Анни (дівооче прізвище Шебентовська) Куцих в 1925 році в селі Завої. З мого села в партизанці воювали також: Гриць Приплут, служив у «Веселого»<sup>1</sup>; Столиця Михайло – «Заяць», також служив у «Веселого»; Михайло Федірко – «Лис», він служив у боївці «Рися»<sup>2</sup>, згинув у Райськім.

У 1944 році забирали до руської армії, у мене вже був наплечник, але прийшов руський капітан і каже, що будуть брати тільки 24 річник, однак і так пішло з нашого села десь 10 хлопців. Пам'ятаю Гриця Приплута, Михайла Столицю, Байду Дмитра, Федірка Миколу, Федірка Михайла, що потім був у партизанці, Куцого Дмитра, Столицю



<sup>1</sup> Данило Свистель – «Веселий», від серпня 1944 року командир сотні УПА «Ударники І» у складі Лемківського куреня УПА під командою Василя Мізерного – «Рена». Згинув 2 квітня 1945 року.

<sup>2</sup> «Рись» (Матвій Шашкевич), командир боївки СБ в ІІ районі надрайону ОУН «Бескид».

Василя. Михайло Федірко потім утік з-під більшовицької кулі й зголосився до УПА. А мусив утікати, бо мав знімок у мундирі українського поліціанта. Поліціантом він не був, але його батько був у нас солтисом, часто заходила до нього наша поліція. Одного разу Михайло взяв умундирування і зробив собі знімок. І був такий «мудрий», що взяв його з собою до армії, а потім комусь по дорозі показав. Довідалися енкаведисти й відразу замкнули до якоїсь халупи. Халупа була, на щастя, дерев'яна, то він до рана втік. Ішов додому два тижні, у хаті вже не сидів, а пристав наперед до нашої боївки, а потім до «Нестора»<sup>3</sup>.

На нашого Миколу, в грудні 1944 року забрали мене перевести групу партизанів до Лопінки, щоб показати їм терен. То була група «Медведя»<sup>4</sup>, щось сім хлопців. «Медвідь» удав, що не знає терену і взяв мене за провідника, але хотів своїм терен показати, а мене випробувати. Я їх гарно завів до Лопінки і... вже більше додому не вернувся. «Медвідь» не пустив. Тримали мене в хаті якогось Малиняка в Лопінці. Дали мені руські ватянки, бо дотепер мав я штани своєї роботи, дали овіяки, маринарку німецького фінанса\*. Таких новобранців назбиралося там тоді шістьох. Пізніше мали псевда «Гусак», «Топір», «Малиняк», «Сталін» та ще якісь. Тоді ще не всі мали псевдоніми. Я обрав собі псевдо «Прут». Проте, що вона така УПА уже знав. У нас в селі був чоловік, котрий називався Іван Щерба, перед війною служив у пана за гайового. Він нас у тих справах учив. Кілька разів уже давніше заходили до нас партизани й ми мали з ними розмови. Ми вже були добре усвідомлені. Старі люди в селі збиралися й розповідали по тих розмовах, що так і так. Люди партизанам вірили й любили їх.

Минув тиждень, залишилося нас тільки трьох. Долучили нас до «Малиняка». Разом були тоді: «Малиняк», «Топір», «Сталін»,

---

<sup>3</sup> «Нестор», імовірно комендант боївки СБ у II районі надрайону ОУН «Бескид».

<sup>4</sup> «Медвідь» (прізвище невідоме), імовірно комендант БСБ у II районі надрайону ОУН «Бескид».

\* Фінанс – поточна назва прикордонної сторожі, зокрема цивільного її працівника.

«Медвідь», я, «Скальський»<sup>5</sup> і ще двох. Разом група мала вісьмох хлопців. Той «Скальський» був колись у Тісній вчителем. З Лопінки попроварили нас до Гапкович, а далі – на Хрищату. На ній провідник, на ній радіостанція, а ми мали їх охороняти. Викопали землянку. Пила, сокира, джаган – вибрали в замерзлій землі яму, обробили стіни і все, як треба. То була канцелярія «Скальського», бо він був провідником. Харчі брали з Гапкович. Була зима, вертаючись тягли за собою ялинку, щоб затерти сліди. Так було десь до кінця січня. «Скальський» весь час писав на машині, а нас уже воші їли, понаїдали багато струпів.

Весною стало легше. Десь у березні «Скальський» пішов на Чехи (ідеться про Словаччину) на зв'язок, а нас з тими струпами перевели на Лопінник. Вів нас «Медвідь», який був братом священика з Лопінки. Я і ще трьох – ми були просто на ті струпи хворі. З Лопінника дали мені дозвіл піти додому, де могли за мене хоч трохи задбати. Приходжу додому і кажу, що сталося зі мною по тих трьох місяцях. У хаті теж розповідають: приїхало ОРМО, забрали 70 корів і 23 хлопців до Волкової. Тримали їх два тижні, страшно побили. Мама й тато кажуть: «Добре, же тя не били, бо бив-ісь, хто знає, чи жив?». Людям уже видно було, що полякам не ходить о то, який ти українець, але о то, щоб тебе забити. Знайти якусь причину. У Полянках збили людей, у Лопінці також.

З дому узяв я харчів, мазь проти струпів, узяв нову білизну та й пішов назад на Лопінник, а звідти на Хрищату. Десь чотири дні по відході «Скальського» пішли ми до Лопінки і взяли до боївки кількох добрих хлопців. Потім одного з Бука, по одному з Тискової, Полянок, Явірця. Разом ходило нас уже 17 хлопців. Пішли ми до Терки й Буківця відібрати корови, що їх ормовці позаганяли до своїх господарств, силою взявши в наших людей у Завої. Корови гарно відібрали, загнали вели на Лопінник, а там «Ведмідь», котрий був різником, наробив з усіх ковбас, багато залили ми смальцем у бочках, на зиму. Однак решта залишилася так, що роздали її між своїми бідними людьми. Якось тоді нас нарешті

---

<sup>5</sup> «Скальський» (прізвище невідоме) – районний провідник ІІ району ОУН в над-районі «Бескид».

добре озброїли. Я дістав МГ-42\*, німецький кулемет, а попався мені, бо я мав між усіма нашими хлопцями найбільшу силу до такої важкої зброї. МГ-42 важив біля 11 кілограмів, але я брав його за рукоятку й бігав, як з пістолетом.

Отак застукала нас «червона мітла»\*\*. Раз від сторони Лопінки службу тримав я, а від сторони Яблінок такий хлопець, що втік зі східнього фронту від есесів\*\*\* і якось перед тим перейшов до нас. Третя застава була від Тискової. То було, здається, 8 березня. Зі мною був амуніційний родом з Волі Горянської. Слухаємо: грає МГ-42! Той хлопець з есесів був вправлений, сів собі за ялицею, грубою десь на метр і ждав. Прийшли руські. «Што ти здесь делаеш?» А він: «Нічево». Був спокійний, хоч руські його заскочили, бо підійшли ззаду. На щастя, МГ вони не побачили. Наш сказав то своє «нічево», скрутився за ялицю, злапав МГ і пустив по них. Руські втекли. Не на довго – зараз вишикувалися розстрільною. Ідуть. І то з різних сторін. Добре, що не на табір, бо взяли трохи заміцно вліво. Есес валить добре, мій амуніційний втік, а мені відійти зі становища не вільно, доки хтось мене не зніме. І так відбувся мій бойовий хрест. Я був певен, що хтось мене стягне. Як амуніційний пішов нібито води до потоку напиться, руські підходили вже цілком близько. Ще трохи підійшли..., я поставив краще на ніжки свого МГ і сипнув по них! Скочили до потоку. Ідуть потоком. Я беру МГ й кастру, втікаю догори. Раптом переді мною зі сто метрів відкритого терену. За ним лісок і скала. Заки вони вийшли з потоку, я вже був у ліску. Руські давай по ньому густо бити. Я відвернувся, заляг, але бачу, що сам не дам ради. Беру кулемета й кидаю зі скали в берег. За ним кастру з набоями. Залишився пістолет. Облава пішла на Лопінник, а я до свого табору, де нікого не застав, тільки наша ковбаса висіла над вогнем. Узяв трохи хліба й ковбаси та й пішов у ліс між Тискову й Лопінку.

\* МГ-42 – німецький ручний кулемет. Технічні дані зразка 1942: калібер 7,92 мм, тягар 10,5 кг, куль у ленті 50 або 240, 1300 стрілів на хвилину.

\*\* Червона мітла – партизанська назва великих облав Червоної Армії та НКВД проти УПА в 1944-1945 роках.

\*\*\* Есеси – поточна назва німецьких вояків формацій СС, а також українських з дивізії «Галичина».

Там були старі австрійські окопи, порослі самосійкою. Світило гарне сонце, то я взяв постелив палатку на купу листя й заснув. Була може дев'ята година ранку, як положився спати, прокинувся, однак, аж наступного дня. Правда, про те я сам не знав, а довідався аж тоді, як зійшов до села. Підкрався потоком до хати «Лиса», то була перша скраю хата. А в ній, бачу, повно хлопців, щось їх з 20 буде – боївка «Нестора», є також «Медвідь» і наш провідник. Відбувалися невеликі збори. Я заходжу, а там хвилина мовчанки, бо думали, що я вже пропав. Усі чули, як заграв мій кулемет. Потім два дні мене не було. Я стаю перед ними – вони в крик! Усі вискочили, схопили за зброю, подумали, що як мене схопили руські, то я їх тепер веду на своїх. Як успокоїлося, комендант узяв мене надвір і почав питати звідки і як я тут узявся. Я все розповів. «А де маєш зброю?» – «У березі». Не вірять мені за святого. Підняли гостру готовість. Пішли зі мною, провадять майже як арештованого на те місце, де мав я кинути МГ з берега додолу. Однак знайшли його. Потім також те місце, звідки я стріляв. Нарешті повірили, а провідник навіть щось сказав про медаль. Однак боївка страти таки мала, пропав Приплут з Творильного, поїхав на Сибір, разом з ним ще якийсь хлопець. Узяли також цивільних, м.ін. п'ятох хлопців з Тискової.

Як боївка «Нестора» відійшла, ми, щось з 10 хлопців, почали намовляти «Медведя», щоб пустив нас додому. Там мали б ми краще переховатися від «червоної мітли», ніж по лісах. Він послухав (зле зробив, з того та з інших справ видно було, що на командира не надається). Ми пішли по селах, а там руські в Затварниці злапали «Грома», у Творильнім ще одного, у Гільськім третього. З «Громом» було найстрашніше: клали його на розпечену кухню й так живцем на смерть зісмажили.

Я був удома до Великодніх Свят 1945 року. Батько вибрав мені на полі яму, забезпечив стіни, зверху навіз гною. Була весна, то гній під маскування дуже надавався. Я в тій ямі сидів, уночі приносили мені їсти. І так переcheкав я тоту «червону мітлу». У Великодню Суботу приходять по мене «Медвідь», «Топір» і «Малиняк». По дорозі повісили капуся з Бука, котрий доносив руським про хлопців, що повтікали з війська. Як вони прийшли, я був у церкві.

Священик сповідав, я стояв до сповіді десь як десятий, але ті підходять і відразу до мене: «Ідеш з нами, чи не йдеш?». «Я – кажу – іду, але почекайте трохи...» – «Як ідеш, то йди, бо як ні, то зробимо тобі так само, як одному капусьові коло Бука». Вони чогось самі були під страхом. Я то вичув, то хоч як не подобалася мені та розмова майже при сповідальниці, то пішов додому, узяв пістолет, щось їсти та відійшов разом з ними в гори.

Пішли до Творильного, потім Студенного, Полянок, а по дорозі забрали всіх тих, що не зголосилися ще до боївки. Трьох не було. Не могло бути, бо їх руські полапали. За то «Медвідь» мав козацький суд\*. Раз судили за те, що розпустив групу без наказу командування, а другий за те, що наразив відділ на втрати. Якось тоді вивинувся, але нашим комендантом був лише до червня. Ми «Медведя» не любили. Був страшним ригористом, тримав дурну дисципліну, але вмів робити так: сам їв булки, а ми голодні ходили. Такий підпанський був. У червні дійшло між нами й комендантом «Медведем» до спору. Перейшли ми в дев'ятьох до Яблінок, потім до Бистрого. Були змучені, а стрілець, поставлений по такому марші на стійку, заснув. «Медвідь» пішов стійку перевірити, заставши на сні, хлопця роззброїв. Тим хлопцем був «Топір». Арешт. Козацький суд. І тепер ми всі зважили таке: він собі пан, за нас не дбає, ми в лісі спимо, а він по хатах гріється. Перейшли над Рябе. «Медвідь» мав між нами свого чоловіка й вже знав, що боївка не хоче «Топора» дати під суд. «Ми тебе, „Топір”, не дамо. Засудимо тебе так, як має бути, а не так, як „Медвідь” накаже. – сказали „Топорові”. – Він з бабами водиться, ще його пильнувати треба». Не хотіли ми допустити, щоб наш «елегант» забив або побив «Топора». І над Рябим «Медвідь» робить козацький суд. Оскаржує «Топора» за сон на стійці. Тяжкий засуд, але ми кажемо, що він не спав, тільки задрімав, то може кожному трапитися по довгому марші. Був змучений, то трохи задрімав. «Ви, друже комендант, спите й виспитесь, а ми цілий день тяжку зброю й все інше на собі

---

\* Козацький суд – в УПА: форма судової розправи, що відбувалася за участю усіх членів даного відділу під проводом, проте, вибраних суддів, оборонця й обвинувача.

носимо. Ми відкликуємося на вищий суд над „Топором”. Хай прийде провідник зі штабу. „Топорові” просимо дати назад зброю. Як прийде провідник, то він нас всіх буде судити». – сказали ми «Медведеві». Нічого не міг зробити. Пішли ми до Бережниць, щоб долучити до провідника. Ідемо. Стрілецьтво перше, а за нами десь 500 метрів іде «Медвідь» зі своїм капусем. Дійшли, комендант зголосив прихід, ми справу. І ніякого суду не було. По трьох днях «Медвідь» зникнув. Ми сказали «Скальському» так: «То є дзяд, а не командир, не хочемо його на очі видіти».

По трьох днях перейшли ми назад до Лопінки. Там долучив до нас новий комендант, псевдонім «Жук»<sup>6</sup>, родом походив з Березки, солідний, спокійний, мав десь 35 років. Дуже чесний, зі стрільцями як батько. Ми любили його над життя. «Жук» ходив з нами не цілий рік. Упав так. Пішов додому, до жінки, а там чекала на нього польська засідка, почалася стрілянина й «Жук» згинув. Похований жінкою на цвинтарі в Березці. По ньому прийшов «Рись», був коротко, десь три місяці. Походив зі Стежниць. Був обережний, уникав сутічок з військом, проте наші завдання виконували ми всі, а з військом воювати – то, правду сказати, нашим завданням не було. Тільки як конечність можна було нам з військом воювати.

Вертаючи до «Жука». По місяці прийшов також новий провідник, псевдо «Буковий». Разом з новим районним провідником прийшов і надрайоновий провідник, з котрим ходила надрайонна боївка «Шугая»<sup>7</sup>. Відбулися малі збори. Провідник сказав так: «Хто зістас, а хто хоче додому? Вільний вибір». Рішалася наша доля, було нас дев'ятьох: «Оса» – Годованець з села Бука, що згинув потім у Полянках, «Малиняк», «Топір», «Шум», «Сталін», я, но й інші. Вертати не було до чого. Роблять облоги, беруть на Сибір, катують. У селі всі знають, що я в партизанці. Прийду близько – піду далеко. Ніхто не відійшов. Присяга: «Здобудеш Українську Державу або впадеш у боротьбі за неї». По присязі була промова надрайонного провідника. Розповів за що й проти кого

---

<sup>6</sup> «Жук» (прізвище невідоме), комендант БСБ у II районі надрайону «Бескид».

<sup>7</sup> «Шугай» (прізвище невідоме), комендант надрайонної боївки СБ у надрайоні ОУН «Бескид» на зламі 1945-1946 років.



воюємо, а накінець наказав так: «Пам'ятайте, не говоріть з ким можна, а говоріть з ким треба». Відтоді ми стали нормальними повстанцями й знали, що маємо робити. Тільки й чекали на розкази.

Раз було нас п'ятьох на Лопіннику на засідці. Комендант «Жук» з нами. Дивимосся: іде військо до Тісної. Тоді що? Усе на кулеметникові стоїть. Амуніційний у мене був добрий, псевдо «Чорнобровий». Перепустив я стежу, а як надійшла група – сікнули по них. Пустив я кільканадцять серій. Унизу все розлетілося на боки. Почали втікати до потоку. Нарешті загрілася мені люфа в кулеметі. Витягаю її й кажу до своїх: «Тепер ви стріляйте, я буду змінювати люфу, бо гаряча». Витягаю то залізо й дивлюся на амуніційного, а той собі стріляє з кріса, а кулі має запальні, що слід по них видно. Як не перетягну його гарячою рурою по плечах: «Ти с...сину!, ти хочеш, щоб він мені стрілив у чоло!? Шо ти за амуніційний?! Як я не стріляю, то ти мене маєш боронити. а як ти не стріляєш, то я тебе маю боронити!». Але роботу ми докінчили. Згинуло їх там тоді, як донесла розвідка, 18 жовнів. Решта втекла. Ми вийшли зараз потім вище на Лопінник. Дивимосся через далековид, що діється. З Балигорода прийшло військо, стоїть в Яблінках на містку в нижнім кінці. Тоді комендант каже: «Давай, два кілометри, але досягнеш». Розігнали ми їх і там, так що до Тісної не доїхали.

Раз «Малиняк», наш ройовий, поїхав зі мною та двома стрільцями до Волковії. Прийшли ми до одного поляка, що його син мав за жінку українку, пішов на фронт до руської армії й згинув. Залишив вдову та четверо дітей. Жила вона по сусідстві з тестем, якимось жили до моменту, коли разом стяли вербу на межі їхнього поля. Деревом поділилися, але вдова не мала коня дерева собі на подвір'я стягнути, то тесть узяв дерево собі. Вдова полетіла поскаржитися до «Малиняка», кажучи, що дістала копів від тестя, як почала сваритися за дерево. «Слухай, Іване, – каже знову до „Малиняка” – побив ня». Показала сині груди, плаче. Ройовий каже до мене: «Йди й зроби що треба», а потім знову до жінки: «А у вїта біла-с?. – Біла-м, але не хотів помочи дати. – Но то лети по нього». Прийшов вїт Штернастек. Я питаюся в нього за цю справу, а вїт каже, що може тільки протокол списати й послати до суду до

Ліська. Я кажу йому залагодити справу відразу. Він відповідає, що ніяк не дасть ради. «Но то ми то залатвимо» – кажу я нарешті. Питаюся тестя: «За що-сь ти її бив?». Він нічого не каже. «Но то ми поговоримо так: ти дістанеш 10 буків, же-сь її побив, а за дерево ще побачимо, як буде». Кажу йому лягати на лаву, вйтові тримати за голову, а бабі кажу бити тестя жорнянкою\* по задку. Як скінчила, кажу, що підемо подивитися на дрова. А вони вже в тестя в дровітні, порізані й порубані. «Носити ті всі дрова до баби», – кажу дітям і жінці. Ціла родина десь з годину носила. Половину лишив я тестеві, як було узгоджене між ним і невісткою. «Но, як ся подобає наш суд?» – питаюся в Штернастка. „Tyle lat byłem komendantem, różne sprawy załatwiałem, ale żeby tak i natychmiast taką sprawę załatwić – tego się nie spodziewałem”.

Так само було ще кілька разів, так що потім широко пішла поголоска про наші військові суди. Пригадую, що одного разу наші зловили Штернастка, то було десь восени 1946 року, і запровадили до нашого коменданта, з яким він добре знався. Привіталися й розмовляють. Нарешті зайшла розмова про відносини нашого війська з людністю. І тут Штернастек каже: „Wasze wojsko umie dobrze rozwiązywać nie tylko wojskowe, ale i cywilne sprawy”. І то він усе щиро казав, бо знали про його слова з іншого разу, коли зайшла в Волковій суперечка, а потім бійка між двома селянинами. Звернулися накінець до Штернастка, а він каже: „Macie w lesie swoją policję, idźcie do nich, oni was zapewno uczciwie rozsądzą”. Такі то були наші партизанські суди. Інша справа, що не могли людей судити польські міліціанти, що грабували їх і били, а потім мали ще й справедливість удавати.

Комендант «Жук» з провідником «Буковим» жили як брати, а то було дуже добре. «Буковий» відразу гарно взявся за роботу, порозставляв інформаторів, розвідників, налагодив сітку в цілому терені. Ніхто не знав, хто й де є розвідником, хоч відомо було, що перебувають найчастіше при куцах\*\*.

---

\* Жорнянка (діял.) – товстий кийок обертати жорновий камінь.

\*\* Куц (скорочено від СКВ – Самооборонний кушевий відділ) – нерегулярного типу повстанський бойовий відділ у складі 30-50 чоловік.

По коменданті, що мав псевдо «Жук» прийшов новий, «Біс», людина досить крутої вдачі, а подеколи й жорстокої, підозріливої так, що часом неприхильно відносилися через це до нас ті люди, що давніше нам сприяли. Відрізнявся від «Букового», який вмів і три місяці водити за собою підозрілу в чомусь людину, а не виконувати вироку, поки все не буде перевірене й належно зважене «за» й «проти». Часом розвідка йшла тоді аж на Україну, щоб отримати певну інформацію й не наразити невинної людини. А «Біс» почав від арештів і переслухань, усе хотів змінювати, а з нас зробити ідіотів. Тим часом в нас уже і зі своїми, і з поляками склався гарний порядок. Відомо було, що насправді все залежить від нас, а не від міліції чи війська. Несправедливих судів не було, навіть поляки це добре знали, а як ми переходили через село, де вони жили, то виходили надвір і запрошували до своїх хат. Так робили всі, хто не мав чогось проти нас. А хто щось мав, чи не мав – це по якомусь часі легко було пізнати. Чесно треба сказати, що поляки з Терки, Полянок, Буківця може й більше зробили для УПА, ніж самі українці. Хоча б тим, що то вони, а не українці, їздили до Сянока, Кракова, Лодзі, а навіть Варшави по ліки й різні інші потрібні нам речі. Їздили, а не робили того з наказу. Самі хотіли нам помагати.

Був якийсь час комендантом також «Лис», а це спочатку, натомість до кінця ходили ми під комендантом, уже згаданим «Бісом». Здається, комендантами були по черзі: «Медвідь», «Лис», «Рись», Жук» і «Біс», а провідниками «Скальський» і «Буковий» (або «Бук»).

У 1946 році, перед мордом в Терці<sup>8</sup>, приїхало до Полянок військо й наробило серед кількох місцевих польських родин поляків пропаганду втікати перед українцями, перед упівцями. Тоді «Малиняк», що прийшов до нас з «Бісом», поїхав кіньми разом зі мною успокоїти людей. Заїхали ми також до поляків у Буківці й Терці, всюди кажучи, що втікати до Ліська чи деінде нема потреби, бо ніхто їх чіпати не буде. Однак частина поляків таки поїхала до Волковії. Серед них було кількох непевних, треба було їх перевіри-

---

<sup>8</sup> Масовий злочин Польського Війська у бойківському селі Терці (убивство й спалення групи мешканців села) мав місце 9 липня 1946 року.

ти. Ми пішли, а там якраз вдарила сотня «Біра»<sup>9</sup>, спільно з нею й іншими відділами пішли ми в наступ. У Волковії стояло ВП й відділ НКВД, останніх щось сорок, до того: ми їх не врахували перед наступом, бо вони приїхали від Солини перед самим наступом і розвідка не встигла передати даних. Наші рушили. Поляки були б здалися, залізли до мурованого костела й майже не відстрілювалися, але з енкаведистами справа пішла гірше: вони тримали бій аж до ранку, а потім відступили. Двох наших від «Біра» згинуло.

А по трьох днях поляки зробили добру облаву. Ми стояли тоді між Завосем і Полянками, а вони зайняли терен від Сяну по Балигород і Тісну. Ішли догори. Хотіли нас загнати до руських. Не вдалося, але було важко. Побачили ми перед собою таку масу війська, що влізли в недоступне місце перечекати. З одного боку – річка, з другого – бердо. Військо помалу йде понад річкою, 5-10 метрів один вояк від другого. А ми по тій стороні річки, недалеко від завійського млина. Вони вже перейшли, ми задоволені, аж раптом чуємо: якесь 50 метрів від нас є військо. Ідуть густо понад річку просто на нас. Що було робити? Ми в польських мундирах... виходимо перед них розстрільною, ідемо на зарінок, переходимо млинську греблю й стаємо по тому боці річки. Не оглядаємося навіть, а йдемо далі розстрільною на чисте поле. Раптом з вільшини виходить друга група війська, а ми за їхніми плечима. На щастя, навіть не оглянулися. Ми в чистім полі. Ті з вільшин ждали на тих, що шукали нас коло скелі, але ті останні дуже пильно шукали, то взяли нас за тих з вільшини. Ми йдемо, зброя в руках, підходимо вже на гору, а вони на самому вершку. Командир каже: «Підходимо, входимо між них, а тоді по них». І кожен іде. Маємо до них якесь сорок метрів. Ідемо. Аж чуємо: „Idą, idą”. Військо відвернулося й пішло, узявши нас за своїх. А ми відразу в другу сторону. Переходили коло поля, там хлоп орав кіньми. Глянув, пізнав мене – закам'янів. А той польський відділ зайшов за гірку і ждав далі на «своїх», хоч «свої», виборикавшись, заходили вже в протилежний

---

<sup>9</sup> Василь Шишканинець – «Бір» (за іншими джерелами – Іван Козьоринський), командир сотні «Ударники» 96 у складі Лемківського куреня УПА. Згинув у лютому 1948 року.

ліс. І ніби все скінчилося, коли надлетіла сліпа куля. Ми переходили через дорогу, були вже далеко, однак поляки пустили серію по нас. Дістаю кулю в стегно, на щастя, не в кість. Боївка відійшла, узяли мене на ноші. Потім пробували лікувати в лісі, але по трьох днях провідник таки пустив додому.

Приходив до мене санітар «Топір» давати ліки. Удень помагав я батькові, а вночі йшов спати до лісу, бо нікому не вірив, завжди хтось міг донести. Мав я криївку, батько навіз до неї околотів, можна було спати. Але одного разу вечором одна жінка запрошує спати до дому, жаліючи, що так кожного дня в лісі сплю. «До тої пори спав, то й далі буду». – сказав я й пішов таки до криївки. Якраз зайшов до мене «Малиняк», бо переходив з поштою. Мав з собою дегтяра для якогось стрільця. «Знаєш ти що? – каже до мене. – Візьми ти собі дегтяра, а мені дай пістолета, ти кулеметник, то тобі придасться». Я йому співчував, бо носити кулемета не кожному є сила, то дегтяра прийняв, а пістолета віддав «Малинякові». Однак не тримав його при собі, а відразу сховав у лісі, залишаючи до оборони дві гранати. Вернувшись до криївки, постелив коца й хотів спати, але не міг. Близько пливла річка, в ліщині маса вивірок, скачуть по соломі й деревах, не дають спати. Я встав, лякав їх галуззям, але прогнати не дав ради. Вернувся спати, але знову не засну. Устав так ще раз і другий, нарешті махнув рукою, узявши коца, пішов зі своєї криївки геть. Недалеко річка робила коліно, а на тому коліні росла вільшина. Під нею ринь заросла травною. На тім нанесенім водою плавліни й положився. До річки з 10 метрів, навколо вільшина..., заснув. Буджуся – повно війська. Мочать ноги по другій стороні потоку. Інші обступили село. Уже з моєї старої криївки й дим видно, підпалили солону. Дим побачили батько й сусід. Почали наганяти кози до річки, але так, щоб знайтися коло криївки й побачити чи я живий, чи мертвий. Вояки вимочили собі ноги, офіцер підходить до моєї вільшини. Я відбезпечую гранату і тримаю за ложку. Нерви напружені, аж грають, але жду, що буде. Офіцер розпинає штани й щить просто на мене. Я нічого, тільки думаю: «Побачив мене, чи не побачив? Пустити ложку, чи ні?». Він скінчив і перейшов на другу сторону річки робити збірку війська. А батькові кози перейшли вже мою

криївку й ввійшли в збіжжя, недалеко від моєї вільшини. Я давай – скинув польські райтки, залишився в кальсонах, і давай виганяти ті кози зі збіжжя. Хочу дістатися до того місця, де лежить кулемет. Нагнав кози до потоку, а сам у ліс, вигрібав дегтяра. Маю кулемет – забезпечую гранату.

Тим часом військо пішло до села, почало збирати хлопів, між іншим мого батька. Загнали їх до Балигорода, тиждень тримали й били. Тато прийшов звідти цілком чорний. Знаючи про мене, військові йому сказали: „Idź do syna, powiedz, żeby się zgłosił, a włos tu z głowy nie spadnie”. Батько відповів: «Як тільки побачу – відразу скажу». Прийшов і каже, як воно було. А я батькові кажу: «Ідіть і скажіть їм так: ліпше мені в бою згинути, ніж безборонним у їхніх руках. Нехай виходять з нами в поле пробуватися, побачимо, хто буде сильніший. Я не здамся, щоб з мене, безборонного, шкіру здирали». Тато пішов до Балигорода й сказав чисто все, як я казав: ліпше синові в бою з вами згинути, ніж живцем іти на смерть у ваших руках. То офіцер каже батькові: „Mądry chłopak”. Навіть батька не побили.

Вернувся я до своїх. Зараз прийшла акція на Тісну. Наступати мала сотня «Біра», міліція дуже докучала людям. Це було на польське Різдво 1946 року. Наша боївка отримала розказ зліквідувати шпигуна, що був у Тісній (потім витягнули його з-під ліжка коменданта Іваницького). «Бір» сказав, що міліціантів треба з Тісної вигнати, хлопи вже не мають чим поголитися, бо бандерівців міліціанти шукали переважно по шафах і креденсах. Сотня поставила застави на всіх дорогах. Міліція засіла в бункрах. Село ми опанували легко. Кількох фінансів підсилило міліціантів у бункрах. Дві чоти зайнялися бункрами, а решта пішла селом. Поляки аж так міцно бандерівців не боялися – комендант міліції Іваницький перебрався за цивіляка й змішався з людьми в селі. Зайшов і поміж нас. Умів говорити по-українському, представився нам за місцевого хлопа. Хлопці підскачили під склеп\*, жінка дала ключі, хлопці пакують у мішки потрібне, «хлоп» тримається коло мене, говорить, признається, що він поляк. Питаюся, чому не співпра-

---

\* Склеп (діял.) – крамниця.

цює з АК, бо ми, УПА, маємо з нею контакт. «Хлоп» каже, що вони якраз контакту не мають. «То ми вам дамо, – кажу. – Хочете? Завтра будете в АК». І так собі ходимо й говоримо. За хвилину я й мій товариш отримуємо розказ спалити школу. Пішли, але будинок був під бляхою, добре збудований – від сірника не запалиш. Ропи нема. Ідемо на горище, а той «хлоп» за нами. Назбирали ми сміття, запалили. Почало горіти. Сходимо, кажучи, що за хвилину все почне горіти. Дали «хлопові» пачку папіросів. Уже на сходах відвертаюся: він гасить. «Що ви робите, тож ви чули розказ спалити! – кажу йому. – Тепер запалюйте самі». А «хлоп» нічого, ще й ногами затоптує. Бачу, що щось завідважний – мабуть, знає мене. Тож махаю рукою, бо то й так одна хата менше, одна більше. Однак на долині мій товариш напхав соломи в діру й знову підпалив, а якраз прибігає «Жук»: «Хлопці, уже не паліть, відходитемо». «Хлоп», який виявився комендантом міліції Іваницьким, зараз солону загасив і школу врятував. Не врятував тільки сексота Дрозда під своїм ліжком. Почало світати. Сотня зробила збірку, наладувала здобуті й потрібні нам речі на вози й рушила на Довжицю й Бук. А боївка – на Лопінку. Ніхто з наших не згинув. На бункри наші не наступали, бо проти них треба було мати міномети.

Справа з комендантом пішла потім так. Якось батько знову мусив зголоситися до Тісної, хтось на нього доніс. Комендант його переслухав, а накінець сказав: „Ja waszego syna bardzo dobrze znam. Powiedzcie mu, żeby na siebie uważał, bo go szkoda”. Іваницький щодо одного дурич, як тоді ходив з нами в Тісній: що він поляк. Іваницький був українського роду. Натомість першим комендантом міліції в Тісній був справді поляк, писався Фалішевський.

З міліцією були в нас досить гарні відносини. Наприклад, восени 1946 року мали ми з нею «перестрілку». Нас було щось з 30, стоїмо в Жубрячім, аж раптом приїжджає комендант з Тісної. Викликав на розмову нашого коменданта. Обстава по обох сторонах – щось по чотирьох упістів і міліціантів. Порозмовляли в одній з хат щось зі дві години, а потім прийшов нам наказ перейти до Розток. Стали в лісі. Прилітає зв'язковий від... міліції з Тісної. Провідник щось з ним поговорив і той відразу полетів назад. Десять за півгодини провідник, комендант і ще два стрільці пішли на зустріч з міліцією.

Їх теж було п'ятьох, хоч недалеко стояли повні два авта. Їх комендант говорить так: мусимо почати між собою бій, москалі примушують воювати проти вас, бо їх розвідка донесла про ваш постій. Наш провідник каже, що можемо битися, коли їм так треба, то ми «бій» приймаємо. І ми стріляли, а кулі летіли на Тісну. Вони стріляли – кулі йшли на Чехи. «Бій» тривав щось 20 хвилин, був день, але поляки сипали ракетами, кричали. Нам ракет було шкода, то міліціанти пускали їх у обидві сторони. А потім цілий рік наш провідник мав спокій на своєму терені. На Тісну й Волковию не треба вже було розвідників – комендант з Тісної писав рапорти один до Ліська, а другий до нас. Аж до вбивства Сверчевського<sup>10</sup> кожен рапорт був писаний подвійно.

Відразу скінчився також клопіт з донощиками. Міліція їх видала. У моєму селі було їх аж семеро. Провідник мене закликав і каже: «Слухай, „Прут”, маю тут прізвища донощиків з твого села. Чи то можливо, щоб вони всі доносили?». Я здвигнув плечима: «Я того не сподівався, але знаю, що вони нас не люблять, а звідки знаєте про них, друже провідник?». – «Прийшов рапорт від коменданта станиці міліції в Тісній».

А щодо АК – контакт з ними мали ми дуже добрий, дістатися одні до других могли в кожную хвилину. Не один раз взаємно собі допомагали. Наприклад, у 1946 році на Західніх землях аківці злапали чотирьох наших дезертирів. Своім зв'язком привезли назад у гори. На Лопіннику зібралися тоді десь з чотири сотні, була наша боївка, якийсь відділ з України, що робив рейд на Чехи. При всіх відділах на тих дезертирах виконано езекуцію.

Зимомою 1946 року була така справа. Боївка наша й боївка «Шугая», але без коменданта, тільки з провідником. Стоїмо в Бережниці, їмо в одній хаті обід. Прилітає стійковий: «Поляки!». Ішли з Жерниці в силі, десь, компанії. Перед нами сніг по коліна, далі гірка, а за гіркою потік, де можна с'як-так скритися. Добігли до гірки, а там наш комендант каже: «Кулемети й кріси, займати становища». Решта пішла далі, бо пепешки на таку відстань нічого

---

<sup>10</sup> Сверчевський Кароль (1897-1947), польський генерал, політичний діяч, від 1944 року віцеміністер національної оборони Польщі.



не могли ворогові пошкодити. Кулемети були три й трохи крісів. Жаль, але не було між нами виборового стрільця «Чорного». Поляки нас завважили й перші почали стріляти. Пішли на нас розстрільною. Наступали так три рази й три рази відступали. Нарешті «втекли» – зійшли на Волю Бережницьку й потоком давай тягнутися за нами. Командир дав наказ відступати дегтярові й венгрові<sup>11</sup>, залишився тільки я з МГ-42 та амуніційний «Бистрий» з Жубрячого. Захищали ми відступ решти. Ідемо потоком, потім уже лісом. А галуззя летить, аж тріщить – так поляки б'ють за нами. Цілий свій вогонь дали на той потік, а самі вилізли на протилежний схил гори. А в нас іншого виходу нема, а тільки йти під тими кулями. Амуніційному куля вже перетяла дашок на шапці, опав йому на бороду, а з бороди скапував піт. По дорозі взяли ми ще дві кастри з амуніцією, кинені переляканими амуніційними двоох кулеметів, що вже відступили. Я несу запасову люффу. До кінця потоку, де був уже вершок гори, залишилося нам кількадесят метрів, однак я вже впав. Не даю ради. Вилетів «Топір». Поміг. «Бистрий» доволі сам. Після тої погоні серед куль, треба було нас обох відразу перемундирувати, бо залишилися на нас самі стрямпи.

«Біс», про якого мушу докінчити, прийшов до нас не випадково. Раніше був у Перемищині, щось там нашому штабові підпав, хоч воював у нашій партизанці від 1942 року. Через це, думаю, був такий нервовий, з будь-чого впадав у гнів, не витримував напруги під час бойових акцій. Можливо, дали його в тихіший терен, щоб не відсувати зовсім від служби, бо мав за собою довгий бойовий шлях. Як я вже казав, «Біс» прийшов до нас під кінець літа 1946 року. Я мало з ним приставав. Будучи найкращим кулеметником, перебував найчастіше біля провідника «Букового», який почувався зі мною добре. Знав: завжди буду його боронити. Однак одного разу підпав я в «Біса», щось загостро йому відповів, бо я був також досить нервовий. Нерви у всіх були погаратані. І ми з «Бісом» дуже зісварилися. Нарешті комендант схопив за пістолет, а я за свій.

---

<sup>11</sup> Дегтяр, венгер – поточні назви кулеметів, відповідно, російської та угорської конструкцій; тут ідеться про кулемети та їхню обслугу.

Провідник побачив, біда. То сталося в колибі. Він зараз вигнав мене надвір, а «Біса» взяв на розмову. Пам'ятаю, що «Біс» ще сказав мені: «Я тобі цього не забуду». «І я тобі, командире» – відповів я. Ми обидва були повстанці, тому я мав себе за рівного йому, бо в нас так було. Минуло від мого виходу з 20 хвилин. Вийшов провідник і запросив назад до колиби, бо надворі був мороз. На той день справа мала такий кінець. Наступного дня – марш. Я теж мав іти. Однак провідник зараз спростував розкази: «З боївкою йде сам „Біс“, а „Прут“ і я залишаємося на місці». Як решта відійшла, «Буковий» питається в мене: «Через що ви зісварилися?» – «Я його не люблю». – «Чому?» – «„Солянові“ дав 15 буків, іншому 10, бабі вилляв молоко, з дівчат насміхається, так само з господинь, що носять нам їсти. То не є командир і українець. За таке треба кари», – вигорнув я все, що знав і що не могло нікому з нас подобатися. Нарешті кажу так: «Друже провідник, прошу віддати мене до „Беркута“». Я знав, що «Беркут» дуже хотів мене мати у своїй боївці, навіть раз обіцяв передати «Буковому» чотирьох своїх за мене одного з кулеметом. Тоді провідник мені каже: «Усе в порядку, ти з ними ходити вже не будеш. Де я – там і ти. А як будемо йти – то всі разом. Будеш підпорядкований безпосередньо мені». Як вернулася боївка, «Буковий» зарядив збірку й сказав: «Кулеметник „Прут“ підлягає тільки моїм розказам. Господарські справи, вихід на стійку – наказує комендант. У терені командую ним я». Однак сам тих слів я не чув, бо мене кудись відрядив, щоб мене амбіція зависоко не підперла.

З «Бісом» був такий кінець. У 1947 році провідник дав розказ іти на гору<sup>12</sup> між Райським і Студенним. Там «Біс» мав бути арештований. Розказ мали виконати «Топір» та «Чумак» (від них потім про це дізнався). Вийшли ми на гору, дивимося: «Біса» вже між нами нема. «Чумак», його плеканчик, попередив. Біля каплиці між Райським і Студенним «Біс» пристанув, а потім пішов через Сян просто до руських.

Взимі з 1946 на 1947 рік кілька разів заходив на наші терени «батальйон смерти» Міхальського<sup>13</sup>. Боївці не був він страшний:

<sup>12</sup> Ідеться, мабуть, про гору Товсту (748 м н.р.м.).

<sup>13</sup> Спеціальний відділ ВП до приборювання УПА, створений в 1946 році.

мали ми добру зброю й два роки служби за собою. Проте бої з ним ми не приймали. Раз – не було розказів, два – не було потреби. Зима була гіршим ворогом. Тієї зими згинув «Лис», писався Федірко й походив з мого села Завоя. Згинув так. «Лис», «Орел», я і ще один дістали розказ іти на розвідку до Городка. Відійшли ми якийсь кавалок, коли я пригадав собі, що забув штафету<sup>14</sup> від провідника. Ми вернулися, а що «Буковий» був трохи забобонний, то відклав розвідку до наступного дня та й послав уже не мене, а самих «Орла» з «Лисом». Зайшли до Райського до якоїсь хати. Надїхало військо, хату обступило. «Орел» утік, а «Лис» застрілився. Потім провідник сказав: «Якби я зробив так, як завжди й всіх не пустив – втрат би не було».

У березні 1947 року перебували ми в Жареному Потоці, між Завоєм і Полянками. Криївка тамтешня була добра, але ми в ній не сиділи. У Тисковій довідалися, що забитий генерал Сверчевський<sup>15</sup>. «Ого, тепер нам уже не буде так добре», – сказав провідник. Про смерть Сверчевського знали ми все, бо в напрямку Балигорода наша розвідка була найкраща. Це сталося на тім самім місці, де два тижні раніше «Бір», якому бракувало польських мундирів, зробив двома чотами засідку на поляків. Упав тоді комендант з Тісної. А по смерті Сверчевського ми стали дуже обережними, ждучи, яка буде реакція поляків. І прийшла біда: акція «Вісла»<sup>16</sup>. Довідалися про неї на постою в Лопіннику. Відступили під чеську границю, через Гільське на Криве, цілий час горами. За Кривим застала нас ніч. Видно було Сян, а за ним вогнища руських солдатів, одно від другого якесь 20 метрів. Нам відступати можна було ще з 30 кілометрів, але далі приперли б нас уже до руських на

---

<sup>14</sup> Штафета – поточна назва згорнутого у вигляді сірника шматка паперу з зашифрованою інформацією.

<sup>15</sup> Генерал Кароль Сверчевський був убитий 28 березня 1947 року.

<sup>16</sup> Акція «Вісла» – військово-політичний криптонім переселенської акції, схваленої Політичним Бюро Польської Робітничої Партії наприкінці березня 1947 року, увисліді якої з південно-східніх теренів Польщі переселено на тзв. Західні Землі майже 140 тисяч української людности.

границі. Потім: пробилися, або ні. Сотня «Хріна»<sup>17</sup> прoderлася на Явірець і Кальницю, а ми влізли в Сян і помаленьку, між руськими й поляками, перейшли кількасот метрів униз, оминаючи позиції одних і других. Боївка вийшла на гору над Кобильським. Там долучив до нас розвідник, стрілець «Зенко». Ми всі були вже слабші, мало що могли здобути харчів, а «Зенко» дуже нарікав на слабкість. І каже до мене: «Я ослаб, а тут є гарбарня, при ній магазин, може, вдасться взяти якісь харчі, ходи зі мною». Я не погодився, бо сам не міг відійти від групи, але «Зенко» пішов попросити до провідника й отримав дозвіл на мій відхід. Пішли. Потім, гарбарня. Нікого нема, шкіри на колесі набирають воду, крутять колесом. Дивлюся: стежка, коло неї пеньок. Я станув на нього, щоб подивитися далше. І нарешті кажу до «Зенка»: «Знаєш ти що? Далі не йду ані кроком. Тут нікого нема, але то неможливо, щоб не було заміноване. Вертаймося тими самими кроками». А «Зенко»: «Що ти, дурний? Де ті гарбарі мали міни? Хочеш, то вертайся, а я йду». І він підійшов до пенька, зробив тільки один крок – вибух! Відвертаюся й бачу, що на ньому штанів нема, тіло забите глиною, а в носі, якою станув на ту піхотинську міну, нема кости. «„Зенек“, витягай пістолет, застрілься», – кажу. А вже чути, як поляки йдуть до нас потоком і стріляють, бо цілий час ішли за нами. «Зенко» витягнув свого автомата й каже: «Береш мене, чи ні?». «Беру», – кажу й хочу його взяти, бо сам не давав ради встати. Лягаю коло нього, він ловить мене за шию і встає попри мені. Беру його автомат і починаю йти. Стараюся йти тими самими слідами, якими прийшли до гарбарні. На стежці лежить бук, не хочу коло нього йти, бо з одної або другої сторони могла лежати міна. «Тримайся добре, обмину бука». Краще закидаю його на плечі, а тут черга з автомата по нас. Упали ми разом. Куля відірвала мені на правій нозі зелівку. Але поляків нема, то вистрілів автомат «Зенка». Нічого, несучи його далі, нарешті прибігає санітар, бо наші на горі почули вибух міни й чергу з автомата. Однак то вже на горі, бо

---

<sup>17</sup> Степан Стебельський – «Хрін», командир сотні «Ударники» 96а у складі Лемківського куреня УПА, що діяв на терені 26 Тактичного відтинку УПА «Лемко».

санітар теж зашвидко не квапився йти, зате мій страх мав таку силу, що з двома автоматами й раненим вийшов я на гору ім. «Топір» з помічником взяли «Зенка», а я пішов до провідника. Треба було радитися, чи з тяжко пораним відступати далі, чи ні. Покищо поляки пленталися по гарбарні, чути було два вибухи, але незабаром могли знову на нас насісти, а тоді поранений виставляє на шкоду цілу боївку. «Зенко» добре знав про загрозу, був старим вояком. Просився передати його до руських, там була більша надія на помилування, ніж у поляків, але таки залишився на тій горі. Відійшли два кілометри, недалеко Криве. Знову зійшли в Сян, перейшли річкою якесь 200 метрів, а потім вийшли на берег і досягли Творинчика, де й заночували, але не в хатах, а в лісі коло села. Погоню залишили не знати де.

Удалося отак один раз, потім ще не один раз, однак погоня й засідка стала вже чимось нормальним. Не було де рушитися. Прийшло виселення, а по ньому облави скінчилися. Як військові стежі зійшли з гір, мене послали на розвідку. Пішов разом з «Бистрим». Мали доброго пса. Ідемо, пес винюхав двох польських вояків, але дав знати тільки нам. Ми підготувалися, а як вони підійшли ближче, крикнули «Руки вверху». Були шість метрів від нас, але так перелякалися, що пішли на дві сторони, а нам цього й було треба. Зійшли ще нижче. Військо виселювало Творильне. Наступного дня пішли Терка, Полянки, Завій<sup>18</sup>. Людей пішки погнали на Студенне. Ми залишилися самі. Як залишилися самі – настала Содома й Гоморра<sup>19</sup>. Доки були наші люди – помагали нам, чим тільки могли. Навіть поляки помагали, бо їм кривди ніякої не робили й ніколи не хотіли робити, бо народився поляком – будь собі ним, але нам не заважай. Тільки часом треба було щось проти них робити, бо вони щось дуже потягнулися за комуною, однак я не пригадую собі вироку боївки проти якогось поляка.

Військо так всюди засіло, що не можна було рушитися. З-над Полянок, де були наші найкращі місця, пішли ми через Сян до

---

<sup>18</sup> Акція «Вісла» відбулася в Творильному 28 квітня – 10 травня 1947 року, так само в Терці, Полянах й Завої.

<sup>19</sup> Содома й Гоморра – два біблійні міста на березі Мертвого моря, знищені від Господа за безчестя; тут ужито як символ край важкої ситуації.

руських, там забрали трохи худоби, бо не було чим прогледуватися. Забагато ми її на місце не привели, бо частину руські відбили, частина загубилася під час погоні за нами, решту з'їли по дорозі, а на довше ніякого харчу й далі не мали. Поляки нарешті стали гнати нас з місця на місце, але покищо боївка не мала втрат, узагалі акція не принесла партизанці більших втрат. Котрийсь з наших, зловлений на Чехах, якого в чеській в'язниці я пізнав, казав: на наших теренах від акції згинуло щось 17 хлопців.

Якось женуть нас знову з-над Полянок до Завоя. Звідти звернули ми на гору Фальову<sup>20</sup>. Ідемо на ту Фальову, входимо між Луг і Бук, а перед нами 300 метрів поля, де-не-де поляни, далі – грубий ліс. Пішли тими полянами. Кругом польське військо. Зійшли ми в потік, що йшов до Бука, досить зарослий молодими яличками. Ідемо, по обидвох боках військо. Відпочиває, то ми теж зараз стали на відпочинок. Де не глянеш – кінець. Слухаємо: десь двадцять метрів від нас „zbiórka! odlicz!”. Скінчили рахувати: 200 хлопа! То з одної сторони. Скінчили з луганської: 300 хлопа! Провідник усі папери загрибає під землю, бо зараз може бути кінець. Маємо польські мундири. Накладаємо білі опаски (маємо давно підготовані), бо й військо такі має. Входимо між тих, котрих більше, в разі чого більше буде замішання. Ідемо розстрільною, якби щойно почали чесати ліс. Наш командир віддає честь польському командирові. Той поздоровляє так само нашого. Ідемо попід лісом на Завій. Перейшли якесь 300 метрів. Перед нами потік і трохи лісу, дорога. Перейшли, але за дорогою іде знову військо, то від Лужанських Ватрів. Навіть не пробуємо рахувати, тільки відвертаємося, удаючи, що повертаємося до відділу, залишеного недавно за спинами. Він стоїть у трьох лавах, кількасот хлопа. Знову через дорогу, але тепер вбік, у ліс. Лісом, лісом, усе бігом, щоб якнайскоріше вийти за тих, що були за дорогою. А там уже крик: „Vanderowcy!”. Кинулися на ті три лави. Почався такий бій, такий вогонь, що страшно було слухати! Поки поляки порозумілися, ми перейшли зо три кілометри. «Перейшли» – перебігли! Через

---

<sup>20</sup> Фальова – гора (965 м н.р.м.) між селами Довжицею, Буком, Явірцем і Кальницею.

Ветлинку й на Путні, таку гору. Там військо в засідці. Бігом через них, на щастя, засідка була маленька, бо відразу втихли, а ми перейшли на Кобильське. Постій – і на Ветлинську полонину. На самій полонині засідка! Проламали її, відступати не було де. Ніхто з наших не впав, бо сила поляків знову була мала, а страх перед нами – великий. Зійшли з полонини через Старе Село. Знову небезпека засідки в порожніх хатах, але конче мусимо взяти картоплі з пивниць у селі. Я знав, де мешкав такий Колосар. Веду до його хати, а там – поляки. Дістали від нас вогонь і відступили, навіть кулемет лишили. Ми залізли до пивниці, нагорнули картоплі і пішли на Мочари, де пересиділи кілька днів.

Трохи відпочинку, можна переповісти один одному, що чув за останні дні й тижні. Є й над чим подумати. Перше до подумання: що буде з нашими виселеними людьми? Після виселення мали ми кілька разів збори з участю проводу й пропагандистів. Останні говорили так: хто ввійав на Захід, з тих залишиться п'ять процентів, а ми тут, правда, України вже не збудуємо, зате творимо тут власну історію, яка буде колись боронити тих порожніх земель. Я вірив у ті слова на сто процентів, але були й такі, котрі не вірили ніяк. А то були святі слова: вони нас вигнали, але не всіх. Тут є наша земля, а на ній ми – свідки історії, які всі тут і поляжуть. Так собі я потім не один раз думав.

По виселенні був і такий випадок, досить смішний, як завжди, зрештою, коли йшлося про «Боксера»<sup>21</sup>. То був вояк від «Хріна», великий хлоп, колись на правду був боксером. Але справа в тому, що він міг з'їсти піввідра зупи, а тої зупи в нас тоді дуже бракувало. Ми носили картоплі й носили, з села у ліс, під гору. «Боксер» міг з'їсти їх багато, а ходити не хотів, бо був великий. Одного разу котрийсь наш боївкар каже: «Друже командир, пішли б ви раз з нами й принесли картоплі, бо ми носим і носим, а ви ні разу не були, хоч їсте за десятьох». «Боксер» не дав себе довго просити. «Добре, – каже, – але ви будете мусили цілий місяць ходити, щоб винести стільки, що я за раз винесу». Знайшов десь метрового мішка. Хлопці взяли по міщаті. І так пішли вниз. Набрали вони по 20 кілограмів, а він десь з 80. Ідуть під гору.

---

<sup>21</sup> «Боксер» (прізвище невідоме), бунчужний сотні «Хріна».

«Боксер» закинув мішок на рамено й несе, але нарешті каже: «Поволі, хлопці, відпичнемо». Сіли, трохи посиділи, а він уже каже збиратися: «Ходіть, бо треба зараз варити». І виніс той міх аж на Лопінник. Скинув перед провідником і каже: «Друже провідник, як кожен принесе стільки що я, то може їсти хоч по відрі на раз».

На Мочарах минуло нам зо три-чотири дні. Не стало харчів. Розділилися, щоб піти шукати в різних напрямках. Я, «Стальовий» від «Беркута», «Прут» (другий «Прут») і ще трьох – пішли на Чехи. Над вечір приходимо над село, там повно пепічків\*, війська, але ми дуже добре знаємо терен, найбільше «Стальовий». Він завів до одної хати, а там два пепічки просять Ганічку впустили їх до хати. Ганічка не хоче. Минаємо цю хату. Уже ніч. У другій хаті – повно війська. Ходимо вже від хати до хати, бо в кожній якась перешкода. Нарешті день починається – побачили ми в полі корови. До границі маємо десь два кілометри, підганяємо. Раптом вирости перед нами озброєні пепічки, навіть почали стріляти. Ми відповіли стрілами, бо було нас шістьох, значить, можна було забавитися з ними. Корови загнали в корчі, а самі по них. Кількох утекло, але згори надійшло більше. Тепер уже треба було корови лишити й подбати за власну шкіру. Загнали нас ті чехи аж під руський кордон, десь коло Великої Равки відчепилися. Там перейшли ми коло руської станиці, звідки не сипнулися стріли, видно, москалі спали або запили. До своїх верталися спокійно, але й з порожніми руками та невеликим опіком від чеської кулі на нозі «Стального».

На п'ятий день чотирьох пішло на Патрію, гору, де були магазини. З ними і я. Передерлися через Бук і Завій, знайшли на Патрії котли й м'ясо. Забрали їх та відійшли на Волковию. У лісі над тим селом цілий день варили м'ясо, бо вареного можна нести більше, ніж сирого. Наварили чотири наплечники. Ідем знову на Мочарне, де ждала решта боївки, живучи на самім житі. Через Лопінку зайшли до Бука. Однак Солинка прибрала від дощів. По якомусь часі знайшли кладку. Якось перерачкували через ту кладку, аж дивимося: жовнір. Ми по ньому. І бігом. З лужанської сторони потік, у ньому польська засідка. Сиділи в пивниці, бо

---

\* Пепічки – жартівлива назва чехів.



падали дощі. Ми знову чергами по них. Утихли. Ми бігом, але чуємо, що ззаду вже одні поляки знову других б'ють. Видно, була недалеко й друга засідка. Дійшли ми до Кобильниці, а стріли не втихали.

Через кладку в Явірці перейшли Ветлинку. Там стояв хрест. Доходимо, а якже: засідка. Обійшли її та й стали дертися на полонину. На ній – знову засідка. Знову втеча, щоб урятувати м'ясо. Приходимо, а на Мочарнім уже не боївка, а всяка збиранина, дівки, жінки, хлопці, сотенний «Кармелюк» привів дві десятки бабів, що працювали раніше в зв'язку, а тепер волочилися без охорони по лісах. «Хрін» уже відійшов на Україну. Був також «Вовк», майже чота від «Біра», а також українець, що був офіцером у англійському війську. Довідався про УПА з пропаганди, якимось дістався до наших, може у Німеччині й прийшов зв'язком аж у гори. Багато розмовляв з «Реном»<sup>22</sup>, який також появлявся час від часу. Українець-англієць переконував курінного, що Америка проголосить війну Росії, а наша ситуація незадовго зміниться на кращу. Тоді «Рен» сказав так: «Пане брате, як у 70-му році буде війна, то я з вами готовий тепер танго гуляти!». Правду казав. Нарешті англієць взяв собі (або йому призначили) чотирьох зв'язкових і відійшов з ними на Захід.

А ми ще трохи лишилися. М'яса на довго для такої маси народу не вистачило, хоч було таке солоне, що багато на раз не з'їси. «Кармелюк» зробив верстати. Різали бляху ножами, били в ній дірки так, що виходила з того терка. Потім ці бляхи набивали на дрючки, а з других робили як би ринву. Дрюка всували в ринву, між них сипали зо дві жмені зерна й терли. Якимось перетиралося так, що можна було з перетертого робити ощипки. Минули з чотири дні від того, як відійшов той англієць на Захід, а вже зібрався йти зі своїми бабами на Схід «Кармелюк». Залишилася боївка, маючи за завдання поробити всюди «мертві пункти»<sup>23</sup>. Зробили ми їх у Ветлині, Кальниці, Буці й Завою.

---

<sup>22</sup> Василь Мізерний – «Рен», командир Лемківського куреня та 26 Тактичного відтинку УПА «Лемко».

<sup>23</sup> Мертвий пункт – у термінології упівського підпілля: контактне місце, де передавалися інформації.

Потім «Смерек», що вмів шевцювати, поробив нам усім нові зелівки, одяг полатали самі, узяли трохи запасу харчів та й почали свій марш. Перед нами вже відійшли на Захід ті, хто мав добрі чоботи. Відійшов також провідник з вісьмома хлопцями, мав нас ждати на мертвому пункті на Лопіннику. Залишилося нас вісьмох. По чотирьох днях, підготувавшись відповідно, мали зійтися з провідником. Вийшли ми на Лопінник – нікого нема. Чекали чотири дні, а ніхто не приходив на зустріч. Нарешті залишили двох на мертвому пункті, а самі пішли на Корбаню по м'ясо. Командував тепер «Малиняк». Вернулися з Корбані – далі нікого нема, хоч уже тиждень часу минає. Сидимо й говоримо, як далі нам бути. «Стальовий», «Веселий» та ще один хотіли йти на Україну, маючи надію, що там ще на щось придадуться. Однак більшість сказала: досить воювати, три роки вже в лісі, а надії нема, людей нема, повно війська, треба йти на Захід. Нарешті до тої думки переконалися всі.

Був злам серпня й вересня. Наварили ми м'яса, напекли ощипків. З Лопінника перейшли на Чехи, де зараз за штрекою налізли на засідку. Нікого не поранили, але куля відірвала мені ремінь від кобури, так що пістоль прив'язав собі до шиї. Не відстрілюючись занадто, пішли ми просто на них, бо то був найкращий спосіб. Кордон за нами. Щоб якнайдалі від нього відійти, йшли всю ніч. Не знати о котрій годині підійшли до якоїсь річки, на зарінку горіли вогні. То грілися цигани. Ми привіталися з ними по-циганськи «сарисан», випитали про ситуацію. Цигани добре знали про наших партизанів та всю околицю, дали з'їсти й напитися. Не раз бували й в Завої, то хотіли, аби з ними я лишився. Однак про це не могло бути мови.

Ішли ми так три дні, вдерлися вже досить далеко, але стало бракувати харчів. Зайшли в село, словаки надавали хліба й солонини й пішли ми далі, аж тут «Стальовому» й «Бистрому» захотілося вертати на Закарпаття. Ми їх відмовляли, але нічого не допомогло. Потім дійшло до мене, що десь коло Гуменного зловили їх

словаки, навіть пізнали «Стального», бо він часто ходив на Закарпаття й на словацький бік. А ми були вже під Зеліною, бачили ми страшну бійку між трьома селами. Люди кололися вилами, але чорт знає, за що то було. Нарешті приїхало «розброювати» їх військо. Одного чеха ми зловили й стали розпитувати. Виявилось, що йдемо тим самим шляхом, що йшов «Веселий». Казав бути обережними, бо багато чеських четників стоїть перед нами. Якась поважна застава мала бути десять кілометрів перед нами. Випустили його, а самі далі в ліс, щоб не зустрічатися з селянами, але таки налізли на вівчарів. Купили в них сира. Бача каже: «Уважайте, бо перед вами є дорога на Угорщину, а на ній повно війська». Правду бача казав. За якийсь час побачили ми біля дороги намет при наметі, стоїть військо, їсть і співає. Аж приємно було слухати. Сиділи ми недалеко три дні, чекали, коли можна буде перейти шосе. А як уже мали переходити, утік від нас «Смерек». Потім появився той бача з вівцями, то ми змішалися з ними, кожен пригнувся до землі й так перейшли ми дорогу, бо стадо було велике, може з 200 овець.

Віддалилися від дороги з кілометр. Перед нами поле, за нами ліс. На полі картоплі, але й мисливська хижка. Небезпечно, однак треба йти, бо є де переспати й що з'їсти. «На вежі хтось є», – раптом каже «Бистрий». Так і добре бачив. Хтось стоїть, але не знати хто й що в руках має. За те нас є п'ятьох, а він сам. Підійшовши ближче, кричимо: «Ході сюда!». Мисливий зійшов, познайомився. Походив з Банської Бистриці, однак мусив піти з нами до лісу, бо якби ні, то могли б ми сподіватися за якийсь час погоні. А треба ніч безпечно пересидіти. У лісі зробили з палаток намет, засвітили свічку й почали з ним розмовляти. Питаємо за мапу. Має, але вдома. Має мапу, якої ми не маємо й додумується, хто ми: бандерівці. Кажемо, що треба нам чеську спеціалку, докладну мапу. А він «присам Богу, принесу вам», але й випустити просить. Що інше можна зробити? Пускаємо. «Недалеко є гора, чекайте мене на тій горі, а я завтра рано там буду зі спеціалкою й іншими речами», – каже словак. Мав приїхати автом сталювого кольору, на вікні авта біла хустина. І пішов, лишив нам сотку папіросів «Бистрица». На другий день вийшли ми на ту гору, стали варити картоплю й чекати на

мисливця. Нарешті їде сталюва машина. Словак привіз мапу, папіроси й харчів, навіть трохи горілки не забув узяти. Горілку зараз з ним випили, а потім попрощалися. Він собі – ми собі в дорогу. Дійшли до якогось пасовиська, на ньому десь 20 хлопів пасло коней. «На здар!» – «На здар!» Трохи порозмовляли, знову отримали трохи харчів. Перейшли кількадесят кілометрів, кілька разів заходили в села по харчі. За Зеліною спіткалися з лісовими робітниками. У нас нема що їсти, тільки недавно порізаний на м'ясо олень, а в них є колиби й хліб. М'яса без хліба довго їсти не будеш, то помінялися з ними частиною м'яса за хліб.

Від зустрічі з мисливим минули чотири дні. На мапі мали зазначений перед собою якийсь курорт. Стали шукати – знайшли. Половина будинків в лісі, половина на поляні. «Північні будинки до половини заставлені військовими менажками», – сказав, вернувшись, розвідник. Але йдемо самі оглянути все на місці. Засіли на краю лісу, обсервуємо, дивимося – виходить поручник і йде за потребою в ліс. Ми підійшли ззаду й кажемо тихо: «Подз сам, подз сам», але тут старі партизани програли справу. Думали, він напевно перелякається й підійде, а він нам з рук утік! То ми давай у ліс! Обійшли курорт, стали з другої сторони. З одного будинку вибігли солдати й давай страшенно бити по тому місці, де ми засіли на поручника. Постріляли, постріляли, вийшли на поляну, а там поставили зброю в козли й лягли на сонці. Ми підійшли ближче, терен до відступу був догідний. Як не стрілимо кілька разів понад головами. Усе військо втекло, ніхто про зброю не подумав. За якусь хвилину вернулися, але без зброї, то по кількох стрілах знову втекли. То було нормальне чеське військо, якого ми ніяк не боялися, маючи за собою поляків і руських.

Перед нами Ваг. Берег річки стрімкий, урегульований, води широко, певно й глибоко, тож перепливати не збиралися. До мосту десь два-три кілометри. Був вечір, як знайшли той міст. Недалеко стояло село, там узяли хлопа й наказали вести себе на міст. А там мости аж два: один старий дерев'яний, другий новий – залізний. Коло нового стояв сторож з крісом, по тому боці видно було другого. На нашому березі сторожа легко ми роззброїли, вийняли замок з кріса, а кріса віддали. Виходимо на міст і йдемо, не знаючи,

що на кілька хвилин перед нашим приходом, приїхало на той берег щось 60 чеських вояків, замаскованих тепер і зі зброєю готовою стріляти. Я веду, уже кінець моста недалеко. «У разі що – стріляй», – кажу до «Орла», а сам підходжу вже на сам край. «Уважай, – ще каже «Орел», – не роби біди зі сторожем». Вийшов я на шосе за мостом, аж чую: «Стой, хто йде?». Я кажу по-чеськи: «Вояцек». «А де сьте ходілі?» – «До дідини», – кажу і цілий час іду до вояка, маючи на думці зараз узяти його в свої руки, коли дивлюся – коло нього, якись три метри далі, лежить другий. Я приклався стріляти, але вони були швидші. Стріли. Дістаю дві кулі. Рука вже до нічого. Упав на землю, але тягну за собою автомат, бо можу ще рушати пальцями. «Буду боронитися» – переходить по голові, по тім як крикнув своїм: «Сотня! Вогонь!». Хлопці почали валити, чехи знову сипнули, аж густо від куль у повітрі, але чую, що хлопці вертаються на наш берег. То я встаю, беру автомат в ліву руку й вертаю за ними. Не знати, як удалося перейти цілий міст назад, аж до своїх. Ждали. «Живеш?» – питаються. «Живу, але дістав дві кулі», – кажу. Підскачив «Бистрий», але я таки міг іти сам.

Справа була в тім, щоб іти. До кордону з Австрією ще кількадесят кілометрів. Вернулися до лісу, там була колонія Струпково, у одній хаті вечеряли ми перед переходом мосту. Там мене обандажували, рана була в плече. Я заснув, хлопці тримали варту. Уранці чувся добре, то по зміні бандажа вирушили всі разом далі. Я думав – дійду, але перейшов кількадесят метрів, кістка підійшла до кістки: лежу без притомности на землі. Відлили водою. «Малиняк» каже: «Не журися, то тільки так, дійдеш». «Як ще раз так станеться, то не дійду, але пам'ятайте, – кажу їм, – якби якесь лихо, то стріляю собі в лоб». Устав, підійшов трохи – знову впав. Опритомнів, хочу брати за пістолет, а мої колежки вже пістолет забрали, гранати теж. «Не докінчу себе сам, то докінчать чехи» – думаю й кричу на них віддавати зараз зброю. «Бистрий» похиляється й каже: «Не штука забитися, але штука жити. Ти молодий, мусиш жити. Підеш до тої хати, де ми були, там тебе з три місяці полікують. Пістолет тобі сховаємо в лісі. Вилікуєшся і прийдеш за нами». Я подумав, що він правду каже. «Вони, ті

люди, тебе не видадуть, бо не будуть знати, чи ми близько, чи ні», – сказали хлопці, відходячи. Я залишився в лісі сам. Знову схопила мене чорна розпач. Розглядаюся по деревах, але не повісишся, бо ти сам, одна рука в тебе, а дерева гладенькі, без галуззя. То стаю на рівні ноги, іду й плачу. Приходжу до тої хати, а там жила молода жінка з малою дитиною, якої батько дістав 15 років криміналу, її теща й тесть, який вмів добре говорити по-українському, бо в 1918 році воював на Україні. І та молода мене питає за камератів. Я кажу, що десь у лісі, але не прийдуть. Вона підійшла ближче й побачила сорочку й куртку в крові. «Подьте ту, подьте» – каже й зараз веде до кімнати, питаючи по дорозі, чи ніхто мене не бачив. Потім здирає маринарку, перемиває рану й каже, що тато є санітар з 1914 року то дасть мені застрик так, що дійду до свого Раковська, як вони називали Австрію. Поклала до ліжка. Я заснув. Прийшли теща й тесть, радяться. Стара мала піти до монастиря по застрик. Усе було б добре, якби не те, що, як кажуть, поцілунок то є завжди зрадість. Молода, почувши про мову старих, з радости підскочила до мене й поцілувала в чоло. Стара це побачила, давай кричати, що її невістка зрадить свого чоловіка (а її сина) зі мною, піде з бандерівцем до Раковська. Старий з невісткою стали її відраджувати, почалася вдома сварня. Побачивши таку справу, я попросив їх повідомити військо про мене. Стара, плачучи, пішла до Зеліни замельдувати. Як прийшла, далі плакала, але за якийсь час хату вже обступила чеська розстрільна. Видячи вояків коло хати, я пожалів, що не маю свого МГ-42, навіть пістолет був у лісі. Останній набій був би для себе. Увійшли два вояки. «Руци вгору!» – гримнув один, але старий відразу кричить на нього, що в мене рука поранена, то піднести її не можу. Поручник став випитувати, але я відповів, що як хочуть зі мною говорити, то не в такому стані, хай наперед завезуть до лікарні. Прислав чотирьох вояків з наставленими проти мене багнетами. Я нічого, вийшов, сів коло рову й сиджу, бо знаю: іти не можу, а авта два кілометри звідси. Поручник кричить по-російськи вставати. Я кажу йому говорити по-чеськи, а не по-руськи, бо чеську мову краще розумію. І не піду. Котрийсь вояк розстелив палатку, хотів мене нести, а я важив тоді 95 кілограмів. Перейшов воячина кількадесят метрів та й присів

відпочивати. Нарешті приїхало авто, поклали мене на скриню гранат. Аж кортіло взяти гранату в руки й побачити, як чехи будуть утікати з авта, але одною рукою воювати з ними мені не хотілося.

То сталося 27 вересня. Привезли мене до містечка. При дорозі повно людей, навіть на дерева повилізали. А чеські вояки кажуть: «Хитилісме бандеровца». Обступили люди авто. Вояки наказали мені встати, щоб люди могли надивитися. А я був чистий, оголений, молодий. Рука – перев'язана. Но то люди кажуть: такий сам, як і ми. Цілий час то повторюють. У містечку був фестин, жовніри полізли пити пиво, а між людьми й мною почалася розмова. Вони питаються: чому ви прийшли на Чехи? Чи ви хотіли нас завоювати? Я відповідаю, що звоювати їх ми ніяк не хотіли, а тільки хотіли перейти до Раковська, ми нічого від вас не хочемо, але ви не даєте нам перейти до Раковська, раните наших вояків. Ви ще не знаєте, що вас жде від комуністів, але добре довідається, як не підете нашими слідами. Якби ви знали, то не заважали б нам, а спільно воювали, бо Україна вже має недолю, а на вас вона прийде, тільки й ждять собі отак. Ще захочете піти вслід за Україною й воювати з комуністами, але буде запізно. По тих словах полетіла на мене маса папіросів, цілі пачки, потім з'явилися куфлі пива, нанесли й вина, харчів. Кажуть мені їсти й пити, але пити я не міг більше, як пару сьорбків пива.

За годину вернулися жовніри й повезли мене, на жаль людський, до казарми в місті Тренчині. Канцелярія. Ввійшов майор, а за ним повно всяких нижчих офіцерів. Спитав майор про дані. Я подав, змінивши геть усе: ім'я, прізвище, псевдо, рік народження. Бачу, що він хоче тягти з мене слідство, а тут вже 24 години минають від поранення на мості, а лікаря й далі не видно. Казав я себе вести наперед до лікаря, розмову запропонував відкласти на потім. Прийшов лікар і також сказав: тепер слідства робити зі мною не можна. Накінець питається, якою мовою вмію найкраще говорити. «Українською», – кажу йому. «Но то поговоримо по-українськи», – каже лікар відразу й питається: – «Скажіть, за що ви воюєте?» – «За волю людини і всіх людей», – відповідаю. Лікар устав, поклепав мене по рамені й каже: «За то ще будемо всі воювати». Тоді ввійшла в мене якась надія. «Поговоримо тепер

по-товариськи», – каже лікар, а майор уже наказує внести пива, потім приносить випити й просить розповідати про бої з поляками й руськими, про виселення. Нарешті прийшло до такого питання: яке військо найкраще воює? Я відповів йому так: «Руський, як атакує, щоб як в нього стріляти, то він тільки рукавом від куфайки заслонюється і йде вперед, думає, що куля в куфайці пропаде. Поляк, той з плачем, але добре воює, а ви, чехи, якби ви хотіли з нами воювати, то вже давно всіх вас нагнали б до Раковська». «Но добре, – не дається полковник, – а як вас поранили, а ви і так стріляли, кажете, а як то можливо?» – «Но як, зістав ранений, упав, а камрати пішли назад, але кажу вам щиро: якби на місці вашого війська були ми, то ані один з вас би не втік назад, були б ви мертві або в неволі. Що з вас за вояки?! По що було стріляти до одного чоловіка, що йде сам? А ваших було аж 60, як самі кажете. І ви стріляли 10 минут без перерви! Я пепешку вкинув до річки, пішов до баби лікуватися й були б ви мене не мали, якби сам не казав їй піти по ваших вояків. То що таке військо вартє?».

То моє оповідання чув також капітан, що був на тій засідці, інші теж посходилися. І давай з капітана сміятися. Офіцерам сподобалися мої слова, уже мене слідством не мучили, натомість завели до казарми, принесли коци, дали пива гальбу й трохи папіросів. Запевнили: на другий день поїду до лікарні. Однак капітан не дарував своєї ганьби й по якомусь часі прийшов до мене. Забрав ремінь від штанів, усі папіроси, пиво, шнурівки. Зробив з мене нормального в'язня, чим показав, що я добре казав про чеське військо. «Тепер буду тебе стріляти», – каже накінець. «Було стріляти на мості, теперка запізно», – відповів я без найменшого страху, а навіть трохи зі злістю, бо як не зденервуватися на такого вояка. Чех ще трохи покричав, аж нарешті стомився й пішов геть. Уранці прийшов майор з лікарем. Я розповів про жарти капітана. Майор пообіцяв поговорити з ним, а щодо мене сказав таке: поїду до Розенберга до лікарні, нічого й нікого маю не боятися.

А коло одинадцятої години заходить знову «відважний» капітан з двома жовнірами. «Но, тепер то вже твоя смерть», – каже, як вивели мене на коридор. «Шкода, же я ся сам не застрілив – колеги не дали», – кажу до нього я й бачу, що ставлять мене під муром.



Капітан витягнув пістолет, потім казав відвернутися лицем до стіни. Я того не зробив: «Не стріляй ззаду, а стріляй спереду, бо ззаду тільки бандити стріляють, до яких і ти ся лічиш». Ще й пальцем на нього показую. Капітан не витримав, руки йому опали. «Забирайте, бо на правду стрілю», – повів жовнірам. Завезли потягом до Розенберга, той їх «влак»\* волочився аж 12 годин, доки доїхав. Був час на різну комедію. Жовніри всюди розголосили, що везуть бандерівця, зібралось перед дверима повно людей. Минали станцію за станцією, а в моєму вагоні повно. І знову кожен казав: «Такий сам чоловік, як і ми». У Розенберзі в лікарні застав сотенного «Калиновича»<sup>24</sup>, пораненого в лице, бунчужного з його сотні, «Маріяна», який був харчовим у «Веселого», кравця з цієї сотні, стрільця від «Хріна», якогось бунчужного з України з товаришем (їх відвезли потім на Україну).

У лікарні нами гарно зайнялися, створили приємні умови й майже свободу дали. На довгі розмови я не мав охоти, але кількох з нас скоро хоче втікати, бо ждати тут нема чого. Стражник був хлопець гарний, перешкод великих не чинив би, то було видно. Зрештою, якраз від нього довідалися ми про пригоди сотні «Громенка»<sup>25</sup> під час переходу Чехо-Словаччиною. Словаки послали трохи війська зловити наших, але сталося так, що з того війська мало що залишилося, а два з уцілілих перейшли до його сотні, а потім перепроводили сотню аж до Німеччини. Один з них писався Млінка, по якихось трьох місяцях вернувся додому, але вже як розвідник. Однак спіймався, був поранений, навіть лікувався в тій самій лікарні, що й ми. Встановили ми контакт з тим Млинкою. Дійшло до того, що він, я, сотенний «Калинович» і ще один вирішили твердо втікати. До терміну залишилося нам три

---

\* Влак (чеське) – потяг.

<sup>24</sup> Григорій Мазур – «Калинович», від квітня 1946 року командир сотні куреня Івана Шпонтака – «Залізняка»; у вересні 1947 року був ранений під час переходу разом з відділом в американську окупаційну зону Німеччини; переданий Польщі й страчений 28 квітня 1949 року.

<sup>25</sup> Михайло Дуда – «Громенко», командир сотні у складі Перемиського куреня УПА. Здійснив вдалий перехід свого відділу з Закерзоння у американську окупаційну зону Німеччини.

дні, однак не мали ми щастя. У місті цигани часто нападали на крамниці, подаючи все на УПА. Одного цигана під час такого нападу поранило, лежав на нашій залі. Рану мав маленьку, але не був би циган циганом – почав удавати слабого, ніхто вже не звертав на нього уваги, то він узяв та й втік. Був швидший від нас на один день – завтра був час нашої втечі. А тепер нас узяли й повезли до Кошиць, до казарми.

У кошицькій казармі сиділо 111 наших хлопців на чолі з «Бурлакою»<sup>26</sup>. Казарми не були тюрмою, можна було з них виходити на місто, дехто навіть ночував у ньому, знайшовши собі дівчину. Приходив до нас генерал Свобода<sup>27</sup>, разом пили ми пиво й співали, а співали ми так, що на вулиці Масарика<sup>28</sup>, при якій була казарма, поліція стримувала рух: усі виходили з авт і слухали, тримали задерті вгору голови, тривало то так довго, що нарешті приходили офіцери й просили перестати, казали «пустіть місто, бо стоїть і слухає».

Однак недовго нам щастило – у 1948 році владу в Чехо-Словаччині захопили комуністи<sup>29</sup>, як я, зрештою, і думав, що так станеться. Досі було відомо, що будуть нас судити так, якби ми вчинили якусь малу крадіж, а тепер почалися нормальні слідства. У квітні до чеських слідчих долучили польські офіцери, уже видно було, куди справи підуть. Трьох наших уже пішло на співпрацю. Трохи надії мали ми ще в березні, тоді перейшов границю якийсь наш курінь з України, у Кошицях появилися на вулицях танки. Якраз тоді втік «Бурлака», але по чотирьох днях піддався.

---

<sup>26</sup> Володимир Шигельський – «Бурлака», командир сотні у складі Перемиського куреня УПА; у вересні 1947 року був затриманий на території Чехо-Словаччини під час спроби дійти з залишками сотень «Ластівки» та «Крилача» й своєю до американської окупаційної зони в Німеччині, відтак переданий 22 травня 1948 року Польщі, де був страчений 7 квітня 1949 року.

<sup>27</sup> Свобода Людовик, чеський полководець і політик, командир Чехо-Словацького корпусу в СРСР, у 1945-1950 роках міністер національної оборони Чехо-Словаччини.

<sup>28</sup> Масарик Ян (1886-1948), чеський політик і дипломат, у 1945-1948 роках міністер закордонних справ Чехо-Словаччини, не визнав комуністичного перевороту в країні й був примушений до самогубства.

<sup>29</sup> У лютому 1948 року комуністичні сили Чехо-Словаччини здійснили державний переворот і захопили владу, на чолі заколотників став К. Готвальд.

Моя рана гарно гоїлася. Моїм товаришем у залі був тепер сотенний «Бродич»<sup>30</sup>. Він оповідав, як його зловили. У його сотні під кінець трохи ослабла дисципліна, перед відходом на Захід сталася якраз якась сварка, котрийсь чотовий мало його не забив, так що всі разом на Захід не йшли. Група «Бродича» мала вдалий бій з печічками, по якому він вирішив іти далі сам. Мав цивільний одяг, ішов кілька днів, нарешті мусив зайти до села по харчі. Якийсь чех обіцяв усе принести, але як уже приніс, не віддавав, одною рукою давав речі, а другою вдарив його залізякою в голову. «Бродич» упав непритомний, а чех непритомного довів його на поліцію. Там «Бродич» сказав: я ніякий там бандерівець, а простий втікач. Було б, може, вдалося, але якраз привезли на ту саму станицю двох наших, що також ішли самі. Вони призналися до всього, а «Бродича» назвали командиром сотні.

Так минав час, а він показав: їдемо до Польщі. Десь у другій половині травня<sup>31</sup> чехи повезли нас на границю в'язничними вагонами. На границі, в Мушині, чекало на нас польське військо й взяло під свою опіку: від крові все було червоне уже на тій станції. Було нас 110 та ще й дві жінки. «Бурлаки» з нами не передавали. Везли нас до Явожна<sup>32</sup>, вигляд мали ми страшний: повириване волосся, борода, з вибитими зубами, не на своїх ногах, у червоному або чорному кольорі. Уже не мали ми на собі гарних чеських мундирів, черевиків, папіросів. Чехи трактували нас з якимсь гонором, а польська худоба зробила і з нас худобу. Розладували в Явожні, казали роздягнутися й піти до лазні. Ми до лазні, а перед лазнею дві лави польських жовнірів, кожен з до-

<sup>30</sup> Роман Гробельський – «Бродич», командир сотні у складі Лемківського куреня УПА; затриманий під час переходу з сотнею до американської окупаційної зони Німеччини й переданий Польщі в травні 1948 року, у висліді чого зазнав долі всіх інших виданих тоді Чехо-Словаччиною командирів УПА; 8 лютого 1949 року був страчений.

<sup>31</sup> Згідно з порозумінням між Польщею й Чехо-Словаччиною вояки УПА, затримані на території Чехо-Словаччини мали бути передані назад у розпорядження польського судочинства.

<sup>32</sup> Ідеться про польський концентраційний табір для української людности у містечку Явожні, де в 1947-1948 роках перебувало 3973 українців, з-поміж яких 161 був замучений.

шкою, грубим дротом, нагаєм або ніжною від стільця, хто що мав. Треба було перейти між ними якесь 20 метрів. Зробило це понад 80 наших хлопців, виходили без шматка білої шкіри, шкіра вже не могла витримати тіла під собою, били їх так, що і з наших катів уже капала наша кров. І не всіх побили, бо прийшла якась комісія. Увійшли ми до лазні, а там почаствував наше гаряче від ударів тіло холодний струмінь води під великим тиском з помп. Ніхто вже не міг встояти на власних ногах, вода мішала нас, як риби в бочці. Якраз тоді відчинилися двері, увійшла комісія й треба було бачити витріщені й перелякані очі тих людей, коли нас побачили. Ні слова, проте не сказав ні один з них.

Погнали нас на барак. Там один хлопець від «Бродича» не витримав: вбив собі в серце грубу голку. Казали, що млів кілька разів як нас били, бо не міг витримати виду крові. Заламався не тільки він, смерті перестали боятися й інші. Я просто чекав її, про життя не було чого й думати. Подумав я піти на самогубство. «І так смерть, і так смерть» – подумав після котрогось разу, як знову били нас в бараці вояки дошками. Вирішив задушитися. Якимсь чудом залишилася в мене шнурівка в черевіку, десь 80 сантиметрів довга. Зробив засилку, припасував до шиї. Залишилося досить місця, щоб засунути під неї дерев'яну ложку й скручувати доки буде потреба: десь два-три рази, а далі вже кінець. Засилку й ложку поклав я під подушку, чекав ночі, аж усі заснуть. Нарешті ніч. Усі заснули, почав я намацувати засилку. Шукав, шукав, і не знайшов. «Знайду вдень, та ж ще день витримаю», – подумав собі й заснув. Прокинувся й відразу руку під подушку – засилка й ложка лежали на місці. Тоді сказав собі так: «Я так довго шукав, хотів відібрати собі життя, не знайшов-єм, а теперечка воно собі лежить: то то є сила Бога, що я маю жити. Я мушу жити».

По двох тижнях поїхали ми на Монтелюпіх<sup>33</sup>. Слідство. Там почалося знову. Свіжі слідчі, свіжі хлопці до биття, свіжа сила – виносили нас зі слідства непритомними. Найгірше знову мучився сотенний «Калинович». Його били найстрашніше, діставав щоденно, рани на ньому не гоїлися – однак то він найгордіше тримався.

---

<sup>33</sup> Ідеться про в'язницю в Кракові.

На Монтелюпіх доказали чотовому «Зайцеві» від, здається, «Кри-  
лача»<sup>34</sup>, що брав участь у розмундируванні польського відділу  
в Перемищині. То було так, що нашим мундирів бракувало, а коло  
Бірчі поляки косили сіно. Наші їх обступили й роззброїли, без  
одного стрілу віддало зброю щось 35 поляків! Казали стягати  
мундири, потім поставили чвірками й наказали співати: „Z przodu  
łata, z tyłu łata – tak wygląda demokrata”. За це тепер «Заяць» дістав  
смертну кару.

У Кракові тримали нас майже місяць. То була велика заля,  
колись, видно, маґазин, бо підлога аж блищала від якихось  
шмаровил. І прийшов розказ: за чотири години підлога має бути  
жовта. Не дали ніяких шмат. Чистили ми своїми хустинами  
й ложками. Підлогу змочили трохи водою, потім дерли ложками  
аж до білої дошки. За три години ніхто не міг сказати, що колись ті  
дошки були брудні. Вони хотіли робити такі вправи нам щоденно,  
але якийсь мудріший офіцер сказав, що за кілька днів доведеться  
змінювати підлогу.

За стіною сиділи аківці, часто розмовлялося з ними на коридорі,  
сварки не мали ні разу місяця. З Монтелюпіх поїхали з нами на УБ  
в Ряшеві, де знову багато з-поміж наших втратило притомність.  
Страшно били слідчі офіцери. «Стальовий» чотири дні лежав  
непритомний. Знову були спроби самовбивств, кілька закінчилося  
смертю.

Одного разу взяли мене переносити зброю та гранати. Цивіляк  
вивів мене на поверх, якась канцелярія, працюють люди, а збоку  
малий pokój. Дивлюся – повно гранат, автоматів, тисячі куль.  
Питаюся, що робити. Відповів, що наповнювати диски кулями.  
Я аж прохолов. На слідстві ще не був, але знав, як на ньому буде.  
«Нехай но я наладую один диск, зараз буду пороти», – подумав  
швидко й може ще швидше всунув перших десять куль. Зашвидко...  
Цивіляк змінив розказ: „Nie rób tego, zostaw”. Як би знав, що

---

<sup>34</sup> Ярослав Коцьолок – «Крилач», командир сотні у складі Перемиського куреня  
УПА. Описуваний тут факт роззброєння й розмундирування цілого відділу ВП  
частіше згадується, проте, при споминах про сотню командира «Бурлаки», див.  
м.ін. спомин В. Морочка – «Сума», I том *Закерзоння*, с. 171.

заборонив робити. Наказав переносити тільки гранати, запальники вже переносив сам. А жаль було, аж стиснуло. Мури грубі, зброї по очі, гранати, а остання куля собі. Боронитися можна було б не знати як довго, а стріляти тоді ще я не забув.

Узяли на слідство. Слідчий говорить до одного, що за п'ять хвилин справа зі мною буде скінчена. Думав, ясна річ, трохи зашвидко, бо не мав перед собою хлистка<sup>35</sup>, який буде говорити все по його мислі. Списав різні дані, поставив трохи питань, а я ні руш. Він упер в мене очі. Я так само на нього. Так дивимося собі в очі. Нарешті він спустив, слабший. «Богу дякувати» – подумав я, знаючи: як слідчий візьме тебе своїми очима, а ти не витримаєш, то він твій пан. А той спостеріг, що все йому валиться. «Слухай, – каже, – бачиш ту стіну? Яка вона є: чорна чи біла? Ти мусиш говорити чорна». – «Стіна є біла», – кажу. «Маєш повісти: чорна!» – «Біла!» – «Чорна, гаде!» – «Біла!» – «Загину, а не скажу „чорна”». Я готовий на смерть, прошу собі з голови вибити, що назву білу стіну чорною!», Слідчий зірвався, вилетів на коридор. „Chodźcie tu, popatrzcie na niego!!!” Збіглися люди, слідчі, уже всі готові мене бити, але він каже „nie, nie, przepraszam, jeden w moim życiu wyszedł z moich rąk! Jeden! Nikt nie ma prawa go uderzyć!”. І на правду ніхто мене не вдарив. А я був приготований. Добре, що слідчий вже на початку переслухання не бив мене, бо мав я тверду думку задушити його. Сили було ще досить. Хоч ще один с...син був би мертвий. Прийшов навіть сам начальник, писався Свідерський. „Który to taki gieroj?” Я встав. Він підійшов, схопив за військову блюзу. Усі гудзики відлетіли, а я не рушився. „To takiś silny?!” – і вже хотів ударити, але слідчий попросив не бити.

На слідстві був я чотири рази. Зізнання мої списали такі: у 1946 року забрали мене упівці до лісу, утікати не втікав, бо таких відразу розстрілювали, польському війську не здавався, бо воно катувало й забивало; треба було бути там, де мене затягнула Батьківщина, тому витримав у лісі до кінця. Прийшов прокурор, довідався те саме. Залишилося чекати на суд. По кількох днях знову кличуть і знову питаються за те саме. Я повторюю. „Nieprawda. – каже

---

\* Хлисток (поль.) – франт, молокосос.

слідчий – Ja ci pokażę, że będziesz gadał to, co cię spytam!” – Встав, але я відразу теж устав. Слідчий трохи нижчий від мене, сам на сам. «Як мене зараз вдарить, то задушу», – подумав я, бо панувати над собою не дав би ради. Забагато вже перейшов знущань. Але чекаю. Не вдарив. Сів за бюрко, поперевертав папери й наказав вийти. Я зачинив двері за собою, а він їх відкриває й стає на коридорі. „Patrzcie, ten człowiek ma oczy Pana Jezusa, on ma oczy miłosierne”, – каже. „Mu mu zaraz damy oczy miłosierne”, – уже кричать сторожі й слідчі, але він таки не дає, щось його рушило.

З Ряшева перевезли судити до Перемишля. Судили наших хлопців групами по п'ятьох, карали теж групами: одній 15 років, другій кару смерти, третій доживотку. Однак кількох дістало тільки по 12 років. То були сини сотні<sup>36</sup>. Знайшлося їх кількох, один походив з Березки, служив у сотні «Бурлаки». Другий мав на ім'я Василь, ходив з «Яром», від «Бродича» був молодий хлопець прізвиськом «Степ», навіть не знаю чи мав більше, як 130 сантиметрів росту, ніжки з плятфусом. Завжди крутився коло «Бродича», носив за ним годинник, подавав, що треба. Знаю ще, що той «Степцьо» узагалі кохався в годинниках. А раз десь здобув великий будильник. Накрутив його й носив на плечах. Якось сотня переходила коло Балигорода, небезпечного місця. А його будильник брр-брр! То було на мості. «Бродич» підскакує й кричить: «Треба буде тебе скинути з тим будильником з мосту!». Зброї «Степ» ніколи навіть не торкав, і ніхто її не сунув йому в руки. Дістав 15 років. Сидів з нами в Голеньові.

Судили нас виїзні суди. Судді були катами, що виконували норму денних вироків. Не знати яку, але високу. В Перемишлі сорок хлопців з-поміж тих, що були передані до Польщі отримало кару смерти. У лазні про це розповідали один одному, потім писали на її стінах свої прізвища, а потім під іншими стінами розстрілювали чи вішали їх. Наступного дня когось не було, а ми бігли читати нові й нові прізвища, бо хто написав – той відійшов.

\* Син сотні (поль. syn pułku), малолітній хлопець, що внаслідок різних обставин став членом сотні або іншої військової одиниці.

Мій суд. Судили самого. Я до нічого не признався. Вони читали й читали мої зізнання, де не було ні одного правдивого слова. Один суддя гарно говорив по-українськи. Встав, щось говорить, говорить, виловив я, між іншим, «ми добре пам'ятаємо, що ви робили в 1918 році». Я відразу попросив слова. Говорив українською мовою, бо сказав їм, що польської не знаю. «Я в руках справедливості, судіть як хочете, але в 1918 році мене на світі не було», – сказав. У відповідь почув знайоме від років, від століть: «Бачите, який завзятий українець...». Вивели на коридор, треба чекати на вирок. Беруть назад, читають: 15 років за зброю, 15 років за перехід границі, доживотка за приналежність до нелегальної української організації. Разом: доживотка. «Дуже дякую», – кажу до них, вислухавши до кінця. «За що дякуєте?» – «У нас, як жовнір діставав за провину 25 буків, мусив устати та подякувати тому, хто бив, бо він тільки виконував розказ. Ви виконали розказ – я дякую».

У Перемишлі тримали мене до 1 грудня. Потім перевезли до Голеньова, де пересидів 6 років. Протягом 5 років українців тримали вкупі, було нас під сотку. Ніхто не писав прохань про звільнення чи зменшення вироку. Щойно по кількох роках стали писати, найбільше по смерті Сталіна. Якраз тоді захворів я на легені. Забрали на шпитальку. Лікар був добрий, послав мене до Щещіна лічитися. Приємне, спочатку, лікування в Щещіні закінчилося неприємно. Була там там приємна сестра Маруся, часто зі мною говорила й навіть давала закурити в амбуляторії. Капусі донесли офіцерові. Викликав, став розмовляти, а нарешті пропонує доносити на інших в'язнів. «Я уже раз караний за злочин – другий раз не хочу», – кажу й відразу встаю на рівні ноги. «А ти бандит, с...сину! Зігниєш тут!» – «Я про те дуже добре знаю. Ви мене задармо сказали на гниття, я вільності не сподіваюся».

Минув наступний рік у Голеньові. Раз приходять сержант, веде до каліфакторні<sup>37</sup>. Питається чи знаю, по що привів. Відповідаю, що знаю, а він виходить. На каліфакторні був шпигун, донощик. За хвилину сержант приносить мені ніж. Даючи, знову питається: чи знаю як далі робити. Я киваю головою на «так», беру ножа й всуваю під сінник Мішталя. Потім виходжу, жду вечері. Ніч.

---

\* Каліфакторня – у польських тюрмах: харчове приміщення.



Уночі – кіпіш<sup>38</sup>. Витрушують усе, ясна річ, також і сінник. Знайшли в Мішталая ніж. Взяли донощика з собою.

У 1952 році вийшла амністія. Мене не охопила. Сидів я вже п'ять років, але не писав листів ні прохань про швидше звільнення чи зменшення вироку. Аж кличе мене офіцер і питається чому не пишу таких звернень до прокурора. «Мої друзі пишуть щопівроку, а ще ні один не отримав звільнення чи зменшення вироку», – відповідаю. «А ви напишіть, може вдасться». – «Я почуваюся невинною людиною, але знаю, що тут маю згинутися, то по що буду просити ласки?» – «Однак вам треба написати». Я таки не написав. То зробив це за мене лікар, бо мене любив. Потім послав на лікарську комісію – вирок зменшений до 12 років. Минуло знову трохи часу, настає 1954 рік. Лікар знову посилає мене до Щеціна на комісію. Говорити маю так само, як і за першим разом. Зустрічаю сестру Марусю, але вже як секретарку комісії. Каже не денервуватися й ставити на кінці черги. Врешті йду і я. Просять сідати й питаються, чому досі не писав про звільнення. «Не хотів. Прокурор мене засудив, то хай він і крутиться коло звільнення», – кажу. «Що вас болить?» – «Ніщо». – «Як то ніщо?» – «Но ніщо, тільки як устаю рано, то мушу трохи при стіні постояти, поки перестане в голові крутитися й зможу ходити». Аж головами покрутили і кажуть: «Хоч один сказав правду. Інших навіть нігті болять. Що будете робити, якщо вийдете на волю?» – «О, про те я навіть не думав, і не думаю далі». З комісії вийшов з думкою й чуттям, якби уже був на волі. На коридорі поляки кажуть: «О, с...сина українця випустили, а з нами сваряться», тільки німці кажуть «гут, гут»\*. Вийшла Маруся, показала рукою «усе добре, будь здоров». Вернувся до Голеньова. За два тижні прийшло звільнення. То було 18 серпня 1954 року. Дають мені подерту німецьку блюзу, штани, певно також з якогось мертвого німця. А я ще ніколи не був такий живий. Дивлюся далі, черевики німецькі, шапка теж німецька, але не мав уже за те ніяких докорів на мислі, бо не сподівався, що вийду з в'язниці з Тризубом на шапці. Він сидів глибоко в серці.

---

\* Кіпіш (в'язничне) – докладна ревізія у в'язничних келіях, після якої залишався великий непорядок.

\*\* Гут (нім.) – добре.

## Іменний показник

- Август Олександр – 9  
Андрієнко – 204  
Андрушин Михайло – 177  
Антонеску Іван – 184  
Антош – 9  
«Арпад» – 130, 131  
«Арсен» – 104-107  
Артюхова Надія – 47, 76, 93, 94, 96,  
97, 185, 234
- Базилевич Петро – 25  
Байда Дмитро – 249  
Бандера Степан – 38, 41, 65, 69, 70,  
126, 232, 246  
Барвінський – 185, 187, 207  
«Беркут» – 265, 271  
Беря – 164, 189  
Беляк – 245  
Берут Болеслав – 225, 226, 231  
Биковська Єлена – 174  
«Бистрий» – 264, 268, 273, 274, 276  
Біленький Іван – 51, 53, 54  
Білінський Дмитро – 43, 47, 124,  
132  
«Бір» → Шишканинець Василь  
Бірюков – 195, 196  
«Біс» – 258, 264, 265  
Бліщ Дмитро – 216
- Бліщ Михайло – 193, 235  
Бліщ Степан – 25  
«Богдан» – 35  
«Боксер» – 270, 271  
Бондар Іван – 180  
Бондар Леонід, «Дністровий» – 182  
«Борис» – 78-86, 91, 107, 110, 111  
Боровець Лідія – 31, 35, 36, 57  
Боронь – 235  
Боярський – 232-234  
Братек Марія – 231  
Братек Франек – 229  
Братки – 9  
Брилинський, отець – 26  
«Бродич» → Гробельський Роман  
«Буковий», «Бук» – 255, 257, 258,  
264, 265, 266  
Буковинський Іван – 146  
Буковський Іван – 193  
Буковський Михайло – 29  
Буковський Степан – 157  
«Буревій» → Сливка Микола  
«Бурлака» → Щигельський Воло-  
димир  
Буценко Володимир – 67, 68, 89, 91,  
92, 94  
Буценко Микола – 91, 92  
Бучинський – 232, 237

- Вайдила – 235  
Вайсман Якуб – 208, 209, 211  
Василь – 46, 47  
Васильків – 233  
Вахнянин А. – 11  
Вахнянин Іван – 38  
Вахнянини (вчителі) – 212  
Вершигора – 142  
«Веселий» → Свистель Данило  
Винницький, священник – 240  
Вишинський, примас – 238  
Вінтонів Михайло – 51, 54, 56-58, 62,  
63-67, 71, 74, 76-86, 89, 90, 92, 96,  
97  
Владек – 238  
Власов Андрій – 48  
Вовк Володимир – 67  
«Вовк» – 272  
«Волиняк», Здзерський Юзеф – 135,  
138, 141-143, 214, 218, 219, 221,  
245  
Володимир → Шалько Володимир  
Волос Михайло – 31  
Волошин Василь – 36, 146  
Волчастий Іван – 36, 219  
«Воробель» – 135  
«Вячеслав», «Вяч» – 113, 117
- Габсбурги – 22  
Гарасюк Ілько – 34  
Гардлепи – 9  
Гармаш – 53, 54  
Гірчицький, отець – 26  
Гітлер Адольф – 33, 173, 246  
Гніденко – 170  
Годованець, «Оса» – 255  
«Гомін» → Молодій Іван  
Готвальд К. – 281  
Гошовський – 232, 233, 235  
Гриченко Петро – 191  
«Грім» – 253  
Гробельський Роман, «Бродич»  
– 282, 283, 286
- «Громенко» → Дуда Михайло  
Гупали Володимир, Петро – 208-  
210  
«Гусак» – 250
- Герінг Г. – 43  
Гомулка Владислав – 227, 229  
Гонта – 113  
«Грот» → Ровецький
- Дармохвал – 34, 136  
Дармохвал Дмитро – 133, 138, 140,  
141, 143  
Давиданов Михайло – 174  
Даць Олександр – 27  
Денікін – 55  
Держко – 43  
Дец Станислав – 231  
Дзерович – 194, 203  
Дмитерко – 69, 76  
Дмитро → Молодій Дмитро  
«Дмитро» – 53, 64-67, 70, 77-79, 83,  
85, 92-94, 98, 100-107, 109, 111,  
113  
«Дніпровий» → Матла З.  
«Дністровий» → Бондар Леонід  
Дрозд – 262  
Дубас Микола – 182  
Дубина – 57  
Дуда Михайло, «Громенко» – 280
- «Жук» – 255-258, 262
- Завидовський Володимир – 200  
Заїка – 180  
Зайлер, Зайдлер – 186  
Залізняк – 113  
«Залізняк» → Шпонтак Іван  
«Заяць» – 284  
Землинський, отець декан – 185, 186  
«Зенко» – 267, 268  
Зілинський, провідник – 134  
Здзерський Юзеф → «Волиняк»

- Іваницький – 261, 262  
Ілько – 43  
Ірклієнко Іван А. – 118
- Калин Іван – 134-136  
«Калинович» → Мазур Григорій  
Каменєв – 95, 97, 170, 201, 202  
Канцедалов – 52  
Капанайко Ярослав – 181, 198  
Карделюк – 196  
«Кармелюк» – 272  
Катерина II, ЕК, Єкатеріна – 164  
Кисельчук Василь – 208, 209  
Клещов – 161  
Клим Іван, «Митар» – 42, 43  
Климишин М. – 40  
Ковальчик Марцін – 216  
Ковальчики – 9  
Когут Іван – 34, 238  
Когут Степан – 31, 138  
Козирівна – 18  
Козьоринський Іван – 259  
Колесников Микола – 205  
Колосар – 270  
Кольт Семюель – 16  
Конажевський – 204  
Кононенко – 76, 195, 199, 200  
«Косар» → Молодій Іван  
Котляри – 9  
Котов – 175, 196  
Коцюбинський – 43  
Коцьолок Ярослав, «Криlach» – 281, 284  
Кравчик Юзеф, «Кудлатий» – 137, 218, 219, 221, 239  
«Криlach» → Коцьолок Ярослав  
Крупа – 219  
«Крупская Надежда», пароход – 169  
«Кудлатий» → Кравчик Юзеф  
Кузьма Богдан – 36, 39  
Кук В., «Леміш» – 42  
Куліш – 73
- Кулявий – 216  
Кульпа Юзеф, економ – 9, 12, 31, 39, 219, 230  
Курило Галина – 58  
Курило Іларіон П. – 54  
Курило, професор – 56-59, 62, 65, 68, 74, 76, 91-97, 171  
Курило Юрій – 58  
Куртяк Михайло – 19, 25, 36, 61  
Курінний – 204  
Курінний Олександр – 188  
Куций Дмитро – 249  
Куций Микола – 249  
Куций Федір, «Прут» – 249-289
- «Ластівка» – 281  
Лах Василь, о. Лах – 19, 26-28, 31, 37  
Лемик Микола-Семишин – 40, 45  
Леміш Ю. – 42  
«Леміш» → Кук В.  
«Лемко» – 267, 272  
Леськів Володимир – 219, 220, 232  
Лис, отець – 240, 241  
«Лис», Федірко – 252, 258, 266  
Ліповська Маріянна – 47  
Логуш о. – 42  
Лось Федір – 180, 187  
Лур'є Михайл С. – 184  
Любинецький Северин – 197  
Любомир – 67
- Мазур Григорій – 280, 283  
Мазури Ковалєні – 9  
Маївський Д. – 42  
Майдриxa – 217  
Майор Мельріх – 9  
Малиняк – 250  
«Малиняк» – 250, 253, 255, 256, 258, 260, 273, 276  
Малихін – 171  
Маньковський – 137  
«Маріян» – 280  
Маріяновський – 165

- Маруся – 287, 288  
Масарик Ян – 281  
Мастило Іван – 147  
Матейко – 233  
Матла З., «Дніпровий» – 40, 42, 48  
Махно – 55  
Машак О. – 40, 69, 232  
«Мева» → Год  
«Медвідь» – 250, 251, 253-255, 258  
Мельник Андрій – 38  
Микитинський Дмитро – 98-103  
Микола → Сливка Микола  
Миколаєнко – 69, 76  
Мирон-Орлик Д. – 40, 42  
«Митар» → Клим Іван  
Михайло → Вінтонів Михайло  
Мізерний Василь, «Рен» – 249, 272  
Міхаловський – 185  
Міхальський – 265  
Мішталь – 287  
Млинка – 280  
Молинь Ілько – 31  
Молодії – 14, 218  
Молодій Богдан і Юрій – 245  
Молодій Дмитро – 14, 204, 207  
Молодій Іван, «Косар», «Остап»  
– 7-247  
Молодій Іван, батько – 14  
Молодій Петро – 219  
Молодій (Соха) Марія – 14  
Мосціцький Ігнаці – 28  
Мошко – 9  
Мрочко В., «Сум» – 284
- Надежда → Артюхова Надія  
Надія → Артюхова Надія  
«Нестор» – 250, 253  
Никируй Дмитро – 135  
Німчицький – 137  
Новак – 135
- Онишкевич Мирослав – 38  
Онишенки, сім'я – 58, 59
- Онищенко Люба – 58  
«Орел» – 266, 276  
«Оса» → Годованець  
Осмак – 138  
«Остап» → Молодій Іван  
«Отець Ян» → Присенжняк Францішек  
Отремби – 9
- Павлюсь – 237  
Палюх Іван, Ясек – 213  
Панасенко – 75  
Пастух Володимир – 173, 194, 202  
Пастушенко Василь – 42, 65  
Пастушенко Дмитро – 62  
Пацлавська Марія – 18  
Пацлавський – 195  
Пацлавський Іван – 185  
Петренко – 113  
Петро І – 107  
Петросян – 170  
Перожек – 18, 24, 25, 28, 30  
Пискір, родина – 8  
Пілатов, капітан – 171  
Пілсудський Юзеф – 28, 29  
Позігун Іван – 74  
Полюх Ева – 25  
Полюхи – 12  
Поремба Ян – 18, 24-31, 37, 38, 138,  
157, 211, 212, 218, 219, 226, 230,  
231, 237-241  
Приплут Гриць – 249, 253  
Присенжняк Францішек – 142  
Прокіп Олександр – 18, 24  
Прокоп М. – 42, 43  
«Прут», другий – 265, 271  
Пукалівна – 18  
Пуцила Іван – 25, 36, 123, 135  
Пуцила Михайло – 235  
Пуцили – 12
- «Радван» – 218  
Рафа Анастазія – 25

- Рафа Михайло – 25, 31, 33, 213  
Рафи – 12  
«Рен» → Мізерний Василь  
Ридз-Смігли Едвард – 28, 29  
«Рись» → Шашкевич Матвій  
Ріпещкий, отець – 220  
«Річка» → Семчишин Т.  
Ровецький, «Грот» – 126  
Романенко – 67, 68, 73  
Романчук Іван – 92  
Ротенберг Іцко – 9
- Сайдабков – 188  
Сак П. – 42  
Сальдбанки – 9  
Самбанк Гецель – 9, 36, 37  
Самойлов – 175  
Саханенко – 195, 196  
Сверчевський Кароль – 263, 266  
Свистель Данило, «Веселий» – 249,  
273, 274, 280  
Свідерський – 285  
Свобода Людовик – 281  
Сєгда Станислав – 231  
Семикін – 54  
Семчишин Т., «Річка» – 40, 42, 48,  
104  
Сенявська Марія – 9  
Сенявські, рід – 9  
Сергієнко – 174, 175  
Серило Василь – 19  
Сенкевіч Генрик – 25  
Сидор – 140, 141  
Сидорук – 233  
Сіра – 146, 147  
«Скальський» – 251, 255, 258  
Скоропадський, гетьман – 108, 232  
Сливка Микола, Микола, «Бу-  
ревій» – 51, 54, 56, 57, 59, 62-69,  
71, 74-89, 91-94, 97  
Сліпий Йосип, митрополит – 187,  
207  
«Смерек» – 273, 274
- Снігур – 180, 204  
«Солян» – 265  
Соха Іван – 18  
Соха Марія → Молодій (Соха)  
Марія  
Соха Михайло – 216  
Сталін – 58, 164, 168, 169, 173, 175,  
189, 194, 246, 287  
«Сталін» – 250, 255  
«Стальовий» – 271, 273, 274, 284  
Станиславський Богдан – 195  
Станиславський Іван – 185, 194, 207  
Стах Є. – 42  
Стебельський Степан, «Хрін» – 267,  
270, 272, 280  
«Степ», «Степцьо» – 286  
Степан – 43, 46, 47, 196  
«Степан» – 77-87, 89-91, 93, 95, 96,  
104  
Степанов Ігор – 63, 71  
Степанова Поліна – 63  
Степовий Тарас – 122  
Стецько Ярослав – 40, 70, 245  
Столиця Василь – 249, 250  
Столиця Михайло, «Заяць» – 249  
Ступінь Дмитро – 25
- Тарнавські – 9  
Тарновський – 9, 30  
Терлецька Стефанія – 241  
Тод, «Мева» – 142, 154-157, 159, 160,  
214, 218  
Толичкін – 97  
«Топір» – 250, 253-255, 260, 264, 265,  
267  
Точилкін – 170
- Фалішевський – 262  
Федисів – 42  
Федірко Микола – 249  
Федірко Михайло, «Лис» – 249, 250
- Хабалик Володимир – 69, 75

- Хаїм – 9  
Хіта – 122  
Хоменко Валентина – 74, 75, 77, 83,  
87-89, 93, 95-97  
Хоменко Леонід – 74-77, 81-89, 91-  
-98  
Хорст Ноак – 190  
Хорташко Володимир – 181, 202,  
209  
«Хрін» – 181  
«Хрін» → Стебельський Степан  
Хробак Ванда – 213  
Хробак Павло – 213, 225, 229, 231,  
234, 235, 238
- Ч**  
Чарнецький – 137, 187  
Чарнецький, єпископ – 187, 207  
Чарторийські – 8, 14, 16  
Чех Маріян – 227, 229  
«Чорний» – 264  
«Чорнобровий» – 256  
Чорняк – 187  
«Чумак» – 265
- Ш**  
Шалько Володимир – 46, 49, 51-53,  
62, 64, 77, 89, 92-94, 122  
Шашкевич Матвій, «Рись» – 249,  
255, 258  
Шебентовська Анна – 249  
Шевченко Катруся – 59  
Шевченко Павло – 59, 71, 89-93
- Шевченко Т. – 19, 20, 114  
Шептицький – 232  
Шерингера – 11  
Шикула Марія – 25  
Шикула Микола – 25  
Шикула Петро – 22, 25  
Шикула Степан – 146  
Шикули – 12  
Шишканинець Василь, «Бір» – 259,  
261, 266, 272  
Школа Микола – 213  
Шпонтан Іван, «Залізник» – 280  
Штернастек – 256, 257  
«Шугай» – 255, 263  
«Шум» – 255  
Шухевич Степан – 17
- Щ**  
Щекот Павло – 10, 12, 31, 218  
Щерба Іван – 250  
Щигельський Володимир, «Бурла-  
ка» – 281, 284, 286  
Щирба – 232, 233
- Ю**  
Юзьків – 180  
Юрків – 140, 141  
Юхневич Віктор – 195, 200
- Я**  
Ягеллони – 187  
«Яр» – 286  
Ярошик Прокіп – 137

## Географічний показник

- Австрія – 22, 33, 187, 276, 277  
Австро-Угорщина – 7, 20, 22  
Автономна Татарська Республіка – 53  
Адамівка – 134  
Азія – 174  
Америка – 272  
Амур (р.) – 16  
Антібес – 169, 174  
Аргентина – 186  
Асканія Нова – 73
- Баїм – 169, 173  
Балигород – 256, 259, 261, 266, 286  
Банська Бистриця – 274  
Бердичів – 40  
Бердянськ – 57, 66, 83, 85, 93  
Бердянська округа – 83  
Бережанщина – 255, 263  
Березка – 255, 286  
Берестя – 207  
Берлін – 186, 246  
Бескид – 249-251, 255  
Бистре – 254  
Біла → Біла Підляська  
Біла Підляська – 211  
Білгорай – 33, 35, 130, 132, 136, 142-144
- Білгорайський повіт – 8, 33, 132, 238  
Білгорайщина – 113, 130-133, 140, 144, 153, 227, 233  
Білорусь – 182, 187  
Бірча – 19, 25, 284  
Болотце – 10  
Борки – 8  
Бриська Воля – 134, 138, 142, 215, 218, 236  
Броди – 120, 143, 234  
БРСР → Білорусь  
Буг (р.) – 43, 145, 172  
Бук (р.) – 251, 253, 255, 262, 269, 271, 272  
Буківець – 258
- Ваг (р.) – 275  
Варшава – 142, 156, 204, 209, 211, 224, 227, 232, 233, 235, 243, 246, 258  
Васильків – 40  
Вашня – 117  
Велика Зона – 172, 177, 185, 189, 190, 192, 193  
Велика Іванівка – 67, 73, 74  
Велика Михайлівка – 51  
Велика Равка – 271  
Велика Україна – 45, 48, 60, 70



- Веселе – 66, 71, 73, 74  
Ветлина – 272  
Ветлінка – 269, 272  
Ветлинська полонина – 269  
Вигнанка – 9, 142  
Вилів – 8, 215  
Винники – 42, 164  
Вислік – 10  
Відень – 17  
Вінниця – 40, 42, 43, 67  
Вінницька область – 151  
Віравиці – 235  
Віравиця – 11  
Вісла – 18, 144  
Влоцлавек – 207  
Вознесенка – 41, 53-59, 62, 65, 89  
Воїнка – 66, 98-100, 102  
Волга – 54, 202  
Вольско-донські степи – 103  
Волковия – 251, 256-259, 263, 271  
Волинь – 23, 65, 86, 113, 119, 121,  
128, 130, 141, 189  
Волочиська – 43  
Волчате – 142  
Воля Бережницька – 264  
Воля Горянська – 252  
Воскресенка – 72  
Воркута – 47, 96, 178, 208, 234  
Вроцлав – 216  
Вужанна – 8, 21, 134, 135, 138, 215,  
218  
В'язівниця – 122
- Галичина – 11, 17, 20, 23, 40, 45, 46,  
83, 162, 164  
Ганічеськ – 66, 87  
Гапковичі – 251  
Гарбузівка – 44, 46, 48, 50  
ГГ → Генеральна Губернія  
Генеральна Губернія, ГГ – 33, 40, 41  
Генеральне Губернаторство → Ге-  
неральна Губернія  
Гільське – 253, 266
- Гірка – 10  
Горлиці – 18  
Городок – 266  
Грабаново – 211  
Грубешів – 143  
Гуменне – 273
- Голеньов – 286-288  
Гродзіск-Халупки – 11
- Далека Північ – 178  
Далекий Схід – 16  
Джанкой – 66, 98, 100  
Дибків – 8, 132, 215  
Диканька – 107, 110, 111  
Диків – 32  
Динів – 143  
Дирди – 247  
Дібча – 132, 134, 135, 142  
Дніпро (р.) – 44, 50, 57, 89, 98, 104,  
105, 112, 114, 126, 169  
Дніпродзержинське – 106  
Дніпропетровське – 42, 44, 70, 79,  
103, 105, 107, 108, 111, 167, 169,  
170, 188  
Дніпропетровщина – 62  
Добра – 8, 21, 132, 134, 135, 142  
Довжиця – 262, 269  
Дон – 69  
Доренбург – 73  
Дошава – 43  
Дубно – 8, 11, 19, 22, 120, 122, 215  
Дубрівка – 36  
Дубровиця – 8, 21, 134, 135, 138, 141,  
142, 215  
Дукля – 140
- Європа – 174
- Єнісейськ – 197
- Завій – 249, 251, 259, 266, 268, 269,  
271-273

- Загір'я – 228  
Загоня – 10  
Загуменя – 9  
Закарпаття – 180, 273  
Закарзонський Край, Закарзоння – 38, 127, 130, 280  
Закарзоння → Закарзонський Край  
Запоріжжя – 42, 44, 45, 47, 49-52, 62, 64, 65, 70, 74, 78, 82, 92-94, 96, 100, 107, 169-171, 173, 201-203  
Запорозька область – 71, 202  
Запорозька Січ – 20, 113  
Затварниця – 253  
Західні Землі – 230, 266  
Західня Україна – 33, 35, 51, 59, 61, 64, 67, 70, 73, 75, 80, 82, 84-86, 94, 112, 118, 163  
Західньо-Українська Національна Республіка – 26  
Зелена Гора – 232  
Зелена Україна – 16  
Зелений Клим → Зелена Україна  
Зеліна – 274, 275, 277  
Златоуст – 168  
Змулиська – 12  
Золочів – 42  
ЗУНР → Західньо-Українська Національна Республіка
- Жарений Потік – 266  
Жерниця – 263  
Житомир – 40, 70  
Житомирщина – 86  
Жубряче 262, 264  
Жухів – 11, 21, 24, 33, 134, 215, 216, 221
- Іванівка – 66, 68  
Івангород – 114, 117  
Ігринь – 105
- Казахстан – 15, 173, 188  
Кальниця – 267, 269, 272
- Кам'янець Подільський – 47  
Канада – 220, 227, 236, 241, 243, 244  
Карпати, Карпатський хребет – 144  
Карпатський хребет → Карпати  
Катовиці – 211, 219  
Керниця – 120  
Кизияр – 51, 54, 56, 65, 74, 98  
Київ – 42, 44, 50, 53, 59, 70, 131, 169, 171, 180, 186, 233  
Київська область – 113  
Київщина – 180  
Кінські Води (р.) – 56  
Кіровоградська область – 113  
Кіровоградщина – 113, 114  
Кобильниця – 272  
Кобильське – 267, 269  
Ковалі – 135  
Колима – 118, 168, 234  
Константинівка – 53, 59, 71, 89, 91-93, 95, 96, 100, 103  
Копанка – 9  
Кополоть – 117  
Корбаня – 273  
Котовіце – 202  
Кошари – 8  
Кошиці – 281  
Краків – 26, 33, 35, 38, 64, 113, 258, 284  
Красна Гірка – 75, 91  
Красне – 133, 134  
Красносілка – 117  
Красноярськ – 168  
Креси → Східні Креси  
Криве – 266, 268  
Кривий Ріг – 40, 42, 49, 50  
Крим – 53, 57, 66, 69, 74, 93, 98, 188  
Кримська Республіка – 188  
Криниця – 129  
Куйбишев – 168, 174  
Кульно – 7, 12, 137, 142, 215  
Курилівка – 7, 12, 23, 36, 134, 137, 142, 215, 219, 240, 245

- Лази – 132, 136, 137, 139, 141  
 Лазів – 129, 130, 215  
 Ланцут – 159, 220-222  
 Лежайськ – 8, 11, 12, 19, 22, 34-36,  
 142, 146, 155, 211, 215, 222-227,  
 229, 231, 236, 240, 242  
 Лежахів – 21, 23, 215  
 Лемківщина – 33, 40, 42  
 Летичів – 43  
 Лисоха – 9  
 Лівобережна Україна → Лівобе-  
 режжя  
 Лівобережжя, Лівобережна Укра-  
 їна – 51, 55, 57, 61, 74, 112  
 Ліпіна – 134  
 Лисько – 257, 258, 263  
 Літин – 43  
 Лодзь – 209, 258  
 Лондон – 129, 145  
 Лопінка – 250-252, 255, 262, 271  
 Лопінник – 251, 252, 256, 263, 266,  
 271, 273  
 Луг – 269  
 Лужанські Ватри – 269  
 Луначарського вулиця – 63, 65, 77,  
 88  
 Любачів – 41, 121, 122  
 Любачівський повіт – 132, 145  
 Любіня (р.) – 33, 35, 40  
 Люблин – 145  
 Люблинське воєвідство – 7  
 Люблинський дистрикт – 33  
 Львів – 11, 22, 26, 36, 40, 41, 45, 52,  
 57, 62, 64, 119, 120, 122, 130, 162,  
 164, 185, 187, 208, 245  
 Львівське воєвідство – 7, 8
- Майдан → Майдан Сінявський  
 Майдан Сінявський, Майдан – 8,  
 133, 146  
 Мала Зона – 177  
 Манджурія – 15  
 Марганець – 50
- Маріїнськ – 168, 169  
 Масарика вулиця – 281  
 Медвеже Ушко – 42  
 Медика – 197  
 Мелітопіль – 45, 47, 51-54, 56-59,  
 63-71, 73-79, 84, 86-89, 91-96, 100,  
 103, 104, 106, 107, 157, 158, 170,  
 171, 234  
 Мелітопільський Край – 79  
 Мелітопільська округа – 83  
 Мелітопільщина – 56, 60, 61, 64-66,  
 68, 78-82, 84, 96  
 Мертве море – 268  
 Миколаїв – 40, 42, 50, 98  
 Миргород – 45  
 Міленцін – 207  
 Молині – 9, 10, 124  
 Молочна (р.) – 56, 58, 59, 85, 86,  
 89-91, 96, 97  
 Мордовська АСР → Мордовська  
 Автономна Соціалістична Рес-  
 публіка  
 Мордовська Автономна Соціаліс-  
 тична Республіка, Мордовська  
 АСР – 174, 244  
 Москва – 83, 116, 168, 169, 171-174,  
 189, 246  
 Мочари – 270, 271  
 Мочарне – 272  
 Мушина – 282
- Нагірне – 142  
 Наддніпрянська Україна – 48  
 Надсяння – 40, 124, 125, 130, 234  
 Народня Польща – 209, 210, 228,  
 236  
 На Засвяттю – 9  
 Нелипковичі – 132  
 Немирів – 41  
 Нікопіль – 42  
 Німеччина – 13, 33, 35, 40, 41, 43, 47,  
 48, 60, 61, 65, 94, 108, 111, 114,

- 118, 122, 168, 184, 186, 187, 199  
210, 272, 280-282  
Нісько – 7  
Нове Запоріжжя – 169  
Нововасилівка – 82  
Новоіванівка – 71  
Новомиколаївка – 53, 74, 76, 77, 87,  
92, 93  
Новосибірськ – 168  
Новотроїцьке – 66, 71  
Новояричів – 185  
Ногайськ – 93
- Одеса – 42  
Озівське море – 55, 103  
Олександрфельд – 68  
Олександрівка – 112, 113, 115, 116  
Олександрівський район – 113  
Одесько – 36  
Олешиці – 41  
Ольштинське воєвідство – 219  
Омськ – 168  
Острів – 10
- Павлоград – 108  
Павлокома – 131  
Палюхи – 8  
Паникви – 234  
Пасічна – 64  
Патрія – 271  
Перебій – 9  
Переворськ – 152, 163  
Перекоп – 66, 71, 73, 98  
Перемишль – 15, 19, 121, 130, 139,  
145, 232, 233, 238-241, 246, 286,  
287  
Перемищина – 264, 284  
Переспа – 10  
Пискоровичі – 7-14, 16, 21-25, 29-31,  
33, 36-39, 52, 118, 123, 131-135,  
137, 138, 142, 146-148, 150, 151,  
157, 204, 208, 211-215, 217-223,  
225, 226, 229, 231, 234-241, 246
- Північний Кавказ – 98, 103  
Пігани – 8, 123, 215  
Підвільщина – 12  
Підволочиська – 43  
Підзамча – 41  
Підляшшя – 33  
Під Святим – 9  
Піла – 219  
Піщане – 53  
Плебанівка – 216  
Полтава – 95, 103, 106, 107, 110-112,  
201  
Полтавська область – 170  
Полтавщина – 113  
Полянки – 251, 254, 255, 258, 259,  
266, 268, 269  
Польська Народня Республіка  
→ Польща  
Польська Народня Речіпосполита  
→ Польща  
Польща – 13, 20, 22, 23, 25, 28, 29, 32,  
33, 35, 38, 41, 60, 114, 125, 126,  
128, 140, 145, 150, 156, 162, 169,  
171, 182, 183, 187, 192, 204-208,  
210, 211, 219, 222, 224-226, 228,  
229, 232-234, 236, 237, 242, 243,  
245-247, 263, 266, 280-282, 286  
Посяння – 9, 33, 230  
Потік – 215  
Потьма – 172, 174, 175, 191, 208, 244  
ПНР → Польща  
Правобережжя, Правобережна  
Україна – 113, 114, 131  
Правобережна Україна → Право-  
бережжя  
Прага – 180, 185  
Путні – 269
- Равіч – 64  
Радянський Союз – 198, 210, 224,  
242  
Райське – 249, 265, 266  
Раковецька вулиця – 209

- Раковсько – 277-279  
 Речі Посполита – 60  
 Рівне – 119, 141  
 Розвадів – 239  
 Розенберг – 279, 280  
 Розтоки – 262  
 Росія, РФСР – 7, 20, 57, 162, 179, 204, 272  
 Рудка – 8, 14, 123, 133, 136, 144, 215, 220, 223, 235, 236  
 Рудник – 35  
 РФСР → Росія  
 Рябе – 254  
 Ряшів – 144, 227, 235, 242, 243, 284, 286  
  
 Саксонія – 13  
 Самара (р.) – 105  
 Саранськ – 174  
 Святе – 10  
 Семенівка – 53  
 Сибір – 35, 47, 49, 50, 164, 167, 190, 246, 255  
 Сиваш (р.) – 66, 72  
  
 Сикельниково – 107, 108  
 Симферопіль – 70  
 Синевідське Вижне – 64  
 Синюха (р.) – 44  
 Сирогози – 66, 71  
 Сіява – 8, 11, 14, 15, 24, 28, 29, 33, 35, 40, 41, 123, 128, 132, 136, 141, 144, 146, 148, 149, 157, 208, 215, 236  
 Січ → Запорозька Січ  
 Слобода – 114, 135, 141, 215  
 Словаччина – 251  
 Світський Союз, Союз – 47, 162, 164, 166, 168, 204  
 Сокальщина – 202  
 Соколівка – 36  
 Солина – 259  
 Солинка – 271  
  
 Солокія – 7  
 Союз → Світський Союз  
 Союз Радянських Соціалістичних Республік → СРСР  
 СРСР, Союз Радянських Соціалістичних Республік – 40, 48, 113, 114, 161, 168, 172, 175, 177, 179, 183, 187, 190, 192, 193, 198, 205  
 Сталева Воля – 7, 35, 129, 241  
 Сталінград – 77, 103  
 Станиславів – 64  
 Старе Місто – 8, 12, 22, 225, 236  
 Старе Село – 11, 270  
 Стежниця – 255  
 Стрий – 43  
 Струпково – 276  
 Стубенець – 10  
 Студенне – 254, 265, 268  
 Східні Креси, Креси – 18, 23, 60  
 Східня Україна – 17, 20, 40-43, 45, 60, 64, 68, 70, 80, 83, 85, 112, 131, 136, 166  
 Сян – 7-12, 20, 22, 24, 25, 27, 30, 33, 35, 38, 40, 104, 122-126, 128, 129, 133, 135, 138-141, 143-145, 215, 218, 222, 234, 246, 259, 265-268  
 Сянік – 42, 129, 139, 140, 228, 258  
  
 Гарногород – 8, 33-35, 133, 136, 138, 140, 142, 215  
 Татри – 236  
 Творильне – 253, 254, 268  
 Творинчик – 268  
 Темніково – 175  
 Теплиці – 8, 9, 11, 19, 21, 23, 36, 122, 134-136, 140, 142, 215, 216, 236  
 Теревовельська область – 216  
 Теревовля – 193  
 Терка – 251, 258, 268  
 Тернопіль – 42, 130, 158, 164, 200  
 Терпінне – 53, 62  
 Тискова – 251-253, 266  
 Тихий океан – 16, 172

- Тісна – 251, 256, 259, 261-263, 266  
Томаківка – 44, 46  
Тренчин – 278
- Угорщина – 229, 274  
Уйстя – 10  
Україна, Українська Держава,  
Українська Самостійна Соборна  
Держава – 16, 22, 26, 29, 35,  
41-43, 45, 47, 48, 50, 53, 55-61, 64,  
68-71, 74, 92, 97, 99, 103, 105, 106,  
108, 113, 114, 130, 132, 135, 136,  
158, 169, 179, 183, 204, 213, 216,  
234, 237, 238, 245-247, 258, 263,  
270, 272, 273, 277, 278, 280, 281  
Українська РСР → УРСР  
Українська Самостійна Соборна  
Держава → Україна  
Умань – 118, 119, 201  
Урал – 47  
УРСР, Українська РСР – 61, 179
- Фальова – 269  
Франція – 13
- Халупки – 8, 9, 39, 147  
Харбінь – 185  
Харків – 107, 108, 112, 164, 165, 167,  
168, 195, 204, 205  
Харківщина – 191  
Херсон – 40, 42, 89  
Херсонська область – 71  
Хмельницький – 43  
Хмельницького вулиця – 12  
Хожів – 219, 220  
Холмщина – 8, 20, 33, 130, 145  
Холодний Яр – 20, 114, 118, 201  
Хортиця – 44, 47, 50  
Христинівка – 201  
Хрищата – 251
- Хшаново – 220
- Центральна Україна – 42
- Чаплинка – 71, 73  
Чарнечено – 107  
Челябінськ – 168  
Черкаси – 114  
Черкащина – 114  
Чехоград – 67  
Чехо-Словаччина – 67, 187, 280-282  
Чехи – 251, 263, 269, 273, 278  
Чорний Ліс – 20, 112-116, 118  
Чортова Могила – 56
- Шевченка вулиця – 12  
Широке – 49  
Шівськ – 122, 123
- Щецін – 287, 288
- Юрівка – 53, 54
- Яблінки – 252, 254, 256  
Явас – 175  
Явірець – 251, 267, 269, 272  
Явожно – 282  
Яворів – 121  
Якимівка – 53, 66, 71, 74  
Янівські ліси – 125, 139  
Ярослав – 8, 27, 28, 35, 36, 122, 123,  
132, 141, 150, 152  
Ярославський повіт – 8, 132, 228,  
231  
Ярославщина – 113, 122, 130, 131,  
133  
Ястребеда – 134
- III Райх – 33, 43

## **Зміст**

*Від упорядника* . . . . . 5

**Іван Молодй – «Косар»**

***Пискоровичі, Пискоровичі, моя любов, моє горе...***

### *Частина I*

Над Сяном . . . . .	7
Сян змінює береги? . . . . .	20
Війна . . . . .	32
Похідні групи . . . . .	40
Кизияр і Вознесенка . . . . .	51
Мелітопіль . . . . .	63
Хто винен? . . . . .	77
Воїнка . . . . .	98
Полтава . . . . .	103
Чорний Ліс . . . . .	112
До Пискорович . . . . .	118

### *Частина II*

Самооборона . . . . .	124
Совітський суд . . . . .	147
Лагерними шляхами . . . . .	162

Дубравлаг . . . . .	171
«Ваш строк кінчається в 1972 році» . . . . .	194
Слідами ксьондза Поремби . . . . .	211
Провокації та доноси . . . . .	226
Останній зудар . . . . .	237
Післяслово . . . . .	245
<b>Федір Куций – «Прут» . . . . .</b>	<b>249</b>
Іменний показник . . . . .	289
Географічний показник . . . . .	295



